

PRO TEMPORE

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI

3/2006

ISSN 1334-8302

PRO TEMPORE

časopis studenata povijesti

Zagreb, 2005.

PRO TEMPORE

Časopis studenata povijesti
godina III., broj 3, Zagreb, siječanj 2006.

Glavna i odgovorna urednica
Maja Crnjac

Uredništvo
Ivan Basić, Maja Crnjac, Goran Miljan, Tin Pongrac, Jasmina Skočilić

Grafički urednik
Robert Borenić

Lektura i korektura
Jasna Šarić, Maja Crnjac

Prijevodni sažetaka na engleski jezik
Branimir Bekavac

Izdavač
ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti

Tisak
Profil International

Naklada
500 primjeraka

Izdanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i izdavačke kuće Profil International. Klub i uredništvo ovim putem im se zahvaljuje.

Adresa uredništva: ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb
E-mail: isha-zg@net.hr

Srdačno zahvaljujemo izdavačkoj kući Profil International na susretljivosti i financijskoj potpori u tiskanju ovoga broja.

Sadržaj

Proslov	5
----------------------	---

Rasprave – Članci

<i>Jasna Šarić:</i> Kralj Slavac: povijesni pregled i historiografske teze.....	9
<i>Ivan Basić:</i> O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću	25
<i>Dejan Zadro:</i> Grobovi bosanskih srednjovjekovnih vladara u crkvi srpsko-pravoslavnog manastira Vaznesenja Gospodnjeg u Mileševi?	45
<i>Tamara Štefanac:</i> Cenzurirane karikature iz humorističkog časopisa Vragoljan (1881. - 1886.)	51
<i>Mario Bara:</i> Hrvatska seljačka stranka u narodnom preporodu bačkih Hrvata	59
<i>Filip Škiljan:</i> Mlaka i Jablanac, nestala sela	77
<i>Mihovil Boronjek:</i> Kamikaze – kratki povijesni pregled njihova djelovanja i današnja tumačenja.....	85

Izlaganja

<i>Petar Bagarić:</i> Ante Starčević između ustaša i komunista.....	103
<i>Dražan Nemet:</i> Povijesni mitovi o Josipu Brozu Titu kao sredstvo manipulacije narodima na prostoru bivše SFRJ	109

Prikazi

<i>Ivan Hontić:</i> Maria Teresa T. B. Lemos, Asteci i Inke: civilizacije koje su preživjele u šutljivom biću.....	113
<i>Ivan Viđen:</i> Stjepan Ćosić - Nenad Vekarić, Dubrovačka vlastela između roda i države. Salamankezi i sarbonezi.....	117
<i>Karolina Buzjak:</i> <i>Triplex Confinium (1500. - 1800.). Ekohistorija. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru</i>	121
<i>Jasmina Skočilić:</i> Peter Burke, <i>Očevid. Upotreba slike kao povijesnog dokaza</i>	125
<i>Petar Bagarić:</i> Ivo Goldstein, <i>Židovi u Zagrebu 1918 - 1941</i>	127

Izvješća

<i>Maja Crnjac</i> : Međunarodni studentski simpozij <i>Europa i islam</i>	137
<i>Jasmina Skočilić</i> : Izvještaj s Drugog hrvatskog studentskog kongresa	139
<i>Karolina Buzjak</i> : Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju	141
Upute suradnicima	143

Proslov

Projekt Kluba studenata povijesti - ISHA Zagreb, *Pro tempore. Časopis studenata povijesti*, izlazi sa svrhom promicanja i objavljivanja kreativnih i istraživačkih radova studenata povijesti i studenata srodnih disciplina s Filozofskog fakulteta ili bilo kojeg drugog fakulteta, u i izvan Hrvatske.

Kao takav, jedan je od prvih časopisa studenata povijesti u Hrvatskoj, pored još izlazećih zbornika radova Društva studenata povijesti Hrvatskih studija pod naslovom *Lucius* i *Epulona*, časopisa Kluba studenata povijesti – ISHA Pula. Njegov je cilj da pored obaveznostavnog osposobljavanja studenata povijesti ka budućoj profesiji, bude dopunostavni medij što će studentima pružiti nova znanja o prošlosti, informirati ih o povijesnoznanstvenim (historiografskim) knjigama i skupovima, upoznati ih s metodološkopredmetnim inovacijama u struci, i napose postati prostorom afirmacije mladih historiografskih istraživača. Časopis stoga želi prezentirati radove studenata povijesti različitih historiografskih žanrovskih profila, artikulirati – po mogućnosti – i nove historiografske istraživačke trendove što u predmetima proučavanja što u metodama istraživanja te time biti karika u znanstvenostručnom profitiranju cjelokupne zajednice povjesničara i povjesničarki u Hrvatskoj.

Zbog svoje dostupnosti najmlađem naraštaju struke, on je i važan faktor u razvoju kulture čitanja historiografske periodike. U prostoru studija i putem projekta studentskog časopisa – uvjereni smo – moguće je razvijati kod studenata i stu-

dentica povijesti potrebu za stalnim praćenjem domaćih historiografskih tokova u njihovim različitim medijima.

Objavljeni radovi u *Pro tempore* iznimne su vrijednosti. Riječ je o člancima koji imaju karakter stručnih radova baziranih na proučavanju izvorne građe ili su pak pregledni radovi koji donose obavijesti o tretmanu i spoznajama jedne konkretne povijesne problematike u historiografskom korpusu. Ujedno, članci iz prva dva broja ukazuju na buduće ozbiljne istraživače sa zavidnim kompetencijama u proučavanju izvora i sažimanju historiografskih spoznaja te u pojedinih i njihovu polilingvalnu osposobljenost. Nema sumnje, već su prva dva broja časopisa označila početak djelovanja jedne historiografske generacije u nas. S namjerom da studentskoj čitateljskoj zajednici budemo i izvor informacija o aktualnim zbivanjima u domaćoj i stranoj povijesnoznanstvenoj zajednici, zasebne su jedinice časopisa namijenjene izvješćima sa znanstvenih skupova i prikazima novih historiografskih knjiga. Pored toga, studentima želimo omogućiti objavljivanje eseja koji su primarno odraz njihova misaonokreativnog proučavanja prošle stvarnosti i koji temama pristupaju u profanijoj formi pisanja od one znanstveno-stručno normirane pa sintetiziraju pristupačnim načinom izlaganja zanimljiva i bitna pitanja i ideje o prošlosti.

Stoga, koristimo uvodnu riječ da bismo studente i studentice povijesti pozvali na suradnju kako u uređivanju časopisa tako i u izradi priloga. Svaki prilog, prijedlog i komentar je dobrodošao.

Rasprave - članci

Jasna Šarić

studijska grupa: povijest i kroatistika

Kralj Slavac: povijesni pregled i historiografske teze

U članku se donosi pregled mišljenja hrvatske historiografije o »kralju« Slavcu, pri čemu su mišljenja hrvatske historiografije kronološki prikazana. Članak pokazuje razvoj misli o kralju Slavcu od početaka hrvatske historiografije preko prvih kritičkih analiza do najnovijih mišljenja o tom pitanju. Ujedno autorica pokušava odgovoriti na pitanje je li Slavac bio hrvatski ili neretvanski vladar.

Ključne riječi: Kralj Slavac, starija hrvatska historiografija, novija hrvatska historiografija, ban, teritorij, titula rex, neretvanska kneževina.

Uvod

Razdoblje hrvatskog ranog srednjeg vijeka odvijek je izazivalo najviše interesa hrvatskih povjesničara. Iako oskudnost izvora predstavlja veliku prepreku u donošenju egzaktnih zaključaka i rekonstruiranju povijesnih događaja, vještom kombinacijom naizgled nepovezanih izvora mogu se postići nevjerojatni rezultati. Možda je upravo taj nedostatak izvora, koji pruža mogućnost vlastite interpretacije određenih događaja i priliku da povjesničar isključivo misaonim naporom razriješi dvojbe koje nam ostavljaju materijalni odjeci onog vremena, najveće zadovoljstvo u bavljenju ovim razdobljem. Čini se da ponajviše u medijevistima živi onaj romantičarski duh koji nas tjera da istražujemo nepoznate tajanstvene dubine povijesnih zbivanja.

Tema ovoga članka jest povijesna ličnost čija nam je egzistencija zasvjedočena u jednom jedinom dokumentu. Riječ je o kralju Slavcu, ličnosti s kraja 11. stoljeća koji je u hrvatskoj historiografiji figurirao kao nesretni hrvatski vladar koji je tragično skončao zbog tradicionalne hrvatske nesloge. Iako ne postoji niti jedan dokument koji bi nam zasvjedočio njegovu vladavinu u Hrvatskoj, mašta povjesničara išla je toliko daleko da su se prikazale i okolnosti njegovog uspona na vlast i okolnosti njegovog pada.

Cilj ovog rada nije otkriti neke nove spoznaje u vezi s kraljem Slavcem (jer to konačno nije niti moguće, barem dok se ne pojave neki novi izvori koji će baciti novo svjetlo na taj problem), već prikazati kako je ličnost kralja Slavca bila percipirana u različitim fazama hrvatske historiografije. Na neki način ovaj članak pokazuje i koliko je teško promijeniti određenu sliku u svijesti ljudi kad se ona jednom duboko ukorijeni, te koliko može biti različitih tumačenja jednog jedinog povijesnog izvora. Ujedno, rad pokušava dati odgovor na pitanje čiji je vladar bio Slavac.

U nemogućnosti da obradim svu građu, obzirom na veliki opseg literature napisane o ovoj problematici, koristila sam one radove povjesničara za koje smatram da su indikativni za određeno razdoblje.

U prvom dijelu rada bit će riječi o povijesnim prilikama u Europi, budući da zbivanja u okolnim zemljama uvijek posredno ili neposredno ostavljaju trag u povijesti hrvatske države. Najprije će biti riječi o situaciju u Bizantu, zatim o borbi za investituru, te usponu Normana u Južnoj Italiji. U drugom dijelu rada, donosim pregled mišljenja hrvatske historiografije, od njezinih početaka do današnjih dana.

.....

I. Prilike u Europi

Budući da je geografski položaj Hrvatske na sjecištu putova između Istoka i Zapada, a samim time i prostor koji pripada interesnim sferama i jedne i druge zone, za razumijevanje hrvatskog ranosrednjovjekovlja potrebno je dobro poznavati prilike u zemljama koje ju okružuju. To je ponajprije Bizant, koji je oduvijek bio važan politički čimbenik na ovim prostorima. Iako je nacionalni ponos povjesničara često zamagljivao perspektivu, važno je imati na umu da je stvarna vlast hrvatskih vladara nad dalmatinskim gradovima oduvijek ovisila o vojnoj i političkoj moći Bizanta u određenom trenutku.¹ No, sukob između papinstva i carstva koji će uskoro izbiti odrazit će se na prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji kroz sukob reformnog i protureformnog pokreta koji će po svemu sudeći, zemlju baciti u neku vrstu građanskog rata. K tomu, na jugu Italije javlja se novi čimbenik, koji je nekoliko stoljeća igrao važnu ulogu u povijesti Italije, a kako ćemo vidjeti, koncem 11. stoljeća upleli su se i u zbivanja na istočnoj obali Jadrana. Riječ je o Normanima koji su u južnoj Italiji osnovali svoju državu, te konačno protjerali Bizant iz južne Italije.

1.1. Bizant

Već od smrti Bazilija II. 1025. godine započinje rastakanje moći Bizantskog carstva. Intrige oko prijestolja vode slabljenju države, pa započinje proces osamostaljivanja perifernih područja carstva, osobito zapadnih.² Na bizantskom se prijestolju smjenjuju slabi i nesposobni vladari koji

1 Ovisno o potrebi, hrvatski su vladari oduvijek bili dobri saveznici, pa je tako Tomislav vjerojatno dobio na upravu Dalmaciju zahvaljujući pobjedi nad bugarskim carem Simeonom koji je ugrožavao Bizant, Držislav je dobio znakove kraljevske časti od Bizanta u trenutku kad je Baziliju II. prijetila opasnost od Samuila, Krešimir IV. u vrijeme kad je Bizant ugrožen na istoku od Turaka, a na zapadu od Normana. Vidi: N. Budak, 1995, 31, 36 i 43. Neki povjesničari smatraju da je pitanje vlasti hrvatskih vladara nad dalmatinskim gradovima potrebno promatrati drukčije i da hrvatski vladari nisu nikada dokinuli nominalno vrhovništvo Bizanta nad tim područjem. Vidi: N. Klaić, 1975, 67 - 69.

2 Duklja postaje prva slavenska kneževina koja je stekla neovisnost od Bizanta. Dukljanski knez Stefan Vojislav, nakon neuspjelog pokušaja 1035. stječe neovisnost novim ustanom 1042., te širi vlast i na Travuniju i Zahumlje.

uspješno razaraju temelje koje je obnovio Bazilije II. Vojnički i seljački mali zemljoposjed, stoljećima glavni izvor obrambene snage i poreznih prihoda, lišen zaštite države počinje rapidno nestajati, što vodi do jačanja zemljoposjedničke aristokracije. Proces jačanja feudalnih centrifugalnih sila uzeo je maha i u Bizantu, koji na taj način upada u istu zamku u koju je upao Zapad dva stoljeća ranije: proporcionalno jačanju velikog zemljoposjeda, slabi središnja carska vlast, što izaziva ovisnost vladara upravo o velikim zemljoposjednicima. U trenutku kada vanjske opasnosti poput Pečenega, Turaka Seldžuka i Normana pod vodstvom velikog Roberta Guiscarda prijete razaranju samog carstva, bizantska plaćenička vojska, nedovoljno motivirana i disciplinirana, nije sposobna ispuniti svoju zadaću. Nemar bizantskih vladara za vanjsku i unutrašnju politiku rezultirao je na koncu katastrofom kod armenskog grada Manzikerta, kada je bizantsku vojsku porazila seldžučka vojska pod vodstvom Alp Arslana, a samog bizantskog cara Romana IV. Diogena zarobila. Iako je Roman IV. Diogen s Turcima sklopio relativno povoljan ugovor, prevratom je zbačen s prijestolja, čime je sporazum postao nevažeći, stoga Turci nezaustavljivo osvajaju goleme dijelove Male Azije, jezgru Bizantskoga Carstva. Iste je godine u normanske ruke pao Bari, čime je označen kraj bizantske vladavine u južnoj Italiji. Na Balkanu izbija ustanak pod vodstvom Georgija Vojtjeha (1073.) kojeg pomažu dukljanski vladar Mihajlo i Petar Krešimir IV. Godine 1075. u Hrvatskoj je okrunjen Zvonimir, koji ovaj put s papinim pristankom nosi titulu »kralj Hrvatske i Dalmacije«, što je znak nepostojanja bizantske vlasti u dalmatinskim gradovima. Sljedeće godine kraljevsku titulu dobiva i Mihajlo Dukljanski. Prilike u carstvu konsolidirale su se tek nakon 1081. godine kad se na prijestolje uspinje Aleksije I. Komnen, vladar pod čijom vladavinom Bizant doživljava svoj posljednji procvat.³

1. 2. Borba za investituru

Papinstvo u ranom srednjem vijeku obilježavaju pitanje odnosa Rima i Carigrada, odnosno pape i carigradskog patrijarha, i pitanje odnosa papin-

3 Detaljnije o povijesti Bizanta u 11. stoljeću vidi u Ostrogorski, 2002, 167 - 185.

stva i zapadnih svjetovnih vladara, odnosno, koja vlast ima prednost: crkvena ili svjetovna.⁴ Tijekom stoljeća, pape i patrijarsi lomili su koplja oko pitanja Kristove naravi, štovanja ikona i pokrštanja Slavena, iako je stvarni razlog konačnog razdvajanja dotad jedinstvene kršćanske zajednice na Istočnu i Zapadnu crkvu, zapravo bio divergentan razvoj jednog i drugog dijela svijeta.⁵ Konačno rješenje toga pitanja omogućilo je papinstvu da se usredotoči na kršćanski zapad i na tom prostoru učvrsti svoj utjecaj. Stoga glavno pitanje od sredine 11. stoljeća postaje pitanje investiture.

Još od 10. stoljeća počinju reformna strujanja počevši od klinijevskog i lotaringijskog pokreta,⁶ koja teže moralnoj obnovi posrnule Crkve i izuzimanju papinstva i svećenstva ispod svjetovne vlasti. Te dvije struje sredinom 11. stoljeća ujediniju se u jedinstveni pokret i pod vodstvom energičnih ličnosti na papinskoj stolici⁷ započinju oštru borbu za supremaciju crkvene nad svjetovnom vlašću. Na cijelom području pod jurisdikcijom Zapadne crkve počinju se održavati reformni koncili koji imaju za cilj vezati ta područja uz Rim kao neosporno autoritativno središte.

Međutim, u Njemačkoj postoji žestok otpor papinskim nastojanjima. U toj zemlji biskupi igraju važnu političku ulogu, stoga su crkveni položaji i dalje predmet trgovanja i manipulacija u brojnim intrigama. Iako je reforma uhvatila korijena i svećenstvo započelo obnovu života po crkvenim pravilima, ono je ujedno ostalo pod jakim utjecajem carskog autoriteta. Dolaskom arhidakona Hildebranda na mjesto poglavara Zapadne

crkve, kao pape Grgura VII.,⁸ započinje oštra borba protiv nikolaizma i simonije, glavnih neprijatelja reformnog pokreta. Početkom 1075. održan je sinod u Rimu na kojem je pored spomenutih prijestupa, oštro osuđena laička investitura. Iste je godine sastavljen spis pod nazivom *Dictatus papae*, kojim je službeno afirmirana zamisao o potpunoj supremaciji Crkve nad svjetovnim vlastima i time Henriku IV., glavnom protivniku crkvene reforme u Njemačkoj, najavljena oštra borba. I jedan i drugi počinju tražiti saveznike izvan granica svojega teritorija: papa Grgur VII. podjeljuje niz znakova kraljevske časti, da bi proveo zamisao o papi kao onome koji jedini ima ovlasti potvrditi izbor kralja. Između ostalog 1076. godine šalje kraljevske znakove dukljanskom knezu Mihajlu, čime Duklja stječe međunarodno priznatu neovisnost. Godinu dana ranije, u solinskoj crkvi sv. Petra i Mojsija, u nazočnosti papinskog legata opata Gebzona, okrunjen je hrvatski kralj Zvonimir, nakon što je položio zakletvu vjernosti papi Grguru VII.⁹ Henrik IV. na izazov odgovara tako što postavlja protupapu Honorija II. koji je značajan za povijest naših krajeva jer je podržavao glagoljaško bogoslužje.¹⁰

1. 3. Uspon Normana u južnoj Italiji

Normani se javljaju kao novi činitelj na jugu Italije u prvoj polovici 11. stoljeća. Posljedica njihova jačanja bio je nestanak bizantske vlasti iz južne Italije. Koristeći Normandijsko vojvodstvo kao svoje polazište, Normani uskoro počinju naseljavati južnu Italiju. Prve skupine Normana, hodočasnika u Svetu Zemlju koji su ostali u južnoj Italiji zabilježeni su 1016. godine.¹¹ Za krat-

4 N. Klaić, 1975, 362.

5 Zbog feudalnog partikularizma, koji je izazvao slabljenje kraljevske vlasti, Crkva na Zapadu nije imala oslonjac u snažnoj vladarskoj ličnosti, nego je bila oslonjena na vlastite snage i upućena na stvaranje vlastite političke moći, kako bi preživjela feudalnu anarhiju. Na Istoku su se, zbog jake carske vlasti, izjednačili interesi crkve i države. O konačnom raskolu crkava vidi Brandt, 1995, 358. i Ostrogorski, 2002, 176.

6 Klinijevski pokret ima za cilj obnovu moralnog integriteta crkve. Započeo je u 10. stoljeću u samostanu Clunyy, kao reakcija na potpuni moralni pad Crkve. Lotaringijski pokret započeo je krajem 10. stoljeća i zalaže se za izuzimanje svećenstva i crkve ispod svjetovne vlasti. O razvoju reformnih pokreta vidi detaljnije u Brandt, 1995, 370 - 376.

7 Lav IX. (1042. - 1055.), Nikola II. (1058. - 1061.), Aleksandar II. (1061. - 1073.)

8 1073. - 1085.

9 Znakove kraljevske časti Grgur VII. šalje još i engleskom i češkom vladaru. Vidi: *Hrvatska, Europa, Svijet. Kronologija*, Novi liber, Zagreb, 2002.

10 Borba za investituru trajala je sve do 1122. godine, kada je potpisan tzv. Wormski konkordat kojim su konačno razgraničene duhovne i svjetovne ingerencije: car se odriče presezanja u područje duhovne investiture, ali zadržava pravo podjeljivanja svjetovne investiture. Detaljnije vidi u Brandt, 1995, 409.

11 Okolnosti pod kojima Normani dolaze u južnu Italiju, kao i vrijeme njihovog dolaska nisu nam sasvim poznati. Sačuvano nam je više izvora koja svjedoče o prvoj pojavi Normana na tom području, ali su međusobno proturječna. Vidi: Loud, 2001, 60 - 66.

ko vrijeme njihova je moć narasla do te mjere da ih papinstvo počinje doživljavati kao istinsku opasnost, stoga uz bizantsku pomoć papa bezuspješno pokušava podvrći Normane svojoj vlasti. Kako uskoro dolazi do crkvenog raskola, papinstvo se počinje oslanjati na Normane kao saveznike u borbi protiv njemačkog otpora crkvenim reformama. Crkva počinje podupirati daljnja osvajanja Normana koja su rezultirala potiskivanjem sada vjerski i politički neprijateljskog Bizanta iz južne Italije. No, idilični odnosi Normana i pape nisu potrajali dugo. Uskoro se Robert Guiscard okreće protiv pape i počinje napadati njegove posjede. Papina reakcija nije izostala i Grgur VII. izopćava Roberta i proklinje ga dva puta, na sinodima održanim 1074. i 1075. godine.¹² Zbog Robertovih ambicija uskoro dolazi do raskola i među samim Normanima. Tako neki normanski velikaši nisu htjeli priznati Roberta Guiscarda za vrhovnog (lenskog) gospodara, među kojima je bio i Amiko od Giovinazza. On je bio na strani Bizanta, vjerojatno i pape, no Robert ga je porazio 1073. godine i protjerao ga iz Giovinazza.¹³ Normani su kao vješti pomorci ponajprije vršili pljačkaške pohode i otimali ljude tražeći otkupninu. Postoje mišljenja prema kojima je navela Normana na dalmatinske obale u vezi s gospodarskim procvatom u Dalmaciji i Hrvatskoj.¹⁴ Nakon kratkotrajnog osvojenja nekih dijelova Dalmacije 1074. godine, Normani više nisu imali utjecaja na zbivanja na ovim prostorima.

2. Utjecaj europskih zbivanja na prilike u Hrvatskoj

Da bismo bolje razumjeli kako su se razvijale teorije o kralju Slavcu u hrvatskoj historiografiji,

potrebno je poznavati prilike koje su vezane uz reformnu politiku papinstva i provalu Normana u naše krajeve, uz koju je neposredno vezan kraj vladavine Petra Krešimira IV. Kako je prostor Hrvatske i Dalmacije nakon crkvenog raskola potpao pod jurisdikciju Zapadne crkve, nastojanja papinstva da provedu reformu crkvene organizacije utječu na zbivanja i na tim prostorima.

2. 1. Reformna strujanja u Hrvatskoj

Već nakon Lateranskog koncila, održanog 1059. na kojem je isključen utjecaj svjetovne vlasti prilikom izbora pape, počinju se održavati koncili i u drugim krajevima, na kojima se usvajaju zaključci Lateranskog. Tako je održan i sinod u Splitu 1060. godine, pod predsjedanjem papinskog poslanika opata Majnarda. Na tom su sinodu potvrđeni zaključci Lateranskog koncila, ali i donesene odredbe koje su u skladu s težnjama Zapadne crkve.¹⁵ One se odnose na zabranu običaja Istočne crkve kao što su nošenje brade ili ženidba svećenika, no najteže je primljena odluka o zabrani glagoljaškog bogoslužja, te odredba kojom se zabranjuje rediti svećenike koji ne znaju latinski.¹⁶

To je bio povod nemirima i razdvajanju Hrvatske na dvije stranke, reformnu koju predstavlja latinsko svećenstvo i protureformnu koju podržava veći dio naroda. Henrik IV. podržavao je protivnike pape, pa je tako glagoljaško svećenstvo na području Kvarnera dobilo podršku protupape Honorija II., kojeg je postavio Henrik IV. Nema sumnje da je Petar Krešimir IV. podržavao reformnu struju,

12 Taj je događaj bio povod pogrešnom tumačenju prilika u Hrvatskoj, o čemu će biti više riječi kasnije.

13 Viliam Apuljski tumačio je Robertovo osvajanje Giovinazza kaznom za Amika jer je osvojio Dalmaciju bez njegovog odobrenja. No, Robert Guiscard osvojio je Giovinazzo 1073. godine, a Amiko je provalio u Dalmaciju 1074. (Preradović, *Tko je bio zaslužniji hrvatskoga kralja Slavica*, SHP II, 1896, 283. Citirano prema Goldstein, 1995, 400.)

14 O gospodarskom procvatu svjedoče nam brojni zapisi o darivanju zemlje, posebice samostanima. Vidi: Goldstein, 1995, 374 - 382.

15 Zaključci splitskog sinoda nisu sačuvani, ali sačuvane su potvrde nekih zaključaka iz kojih se ipak razabire o čemu se na saboru raspravljalo. Vidi N. Klaić, 1972, 58 - 60. Bilo je pokušaja da se održavanje ovog koncila pomakne iza 1. listopada 1061. godine. Vidi detaljnije u Barada, 1957, 189.

16 Bilo je potrebno da se na cijelom području Zapadne crkve bogoslužje vrši na latinskom jeziku, jer je služba Božja na narodnom jeziku u sebi nosila opasnost da krije neki heretički nauk. Treba uzeti u obzir da Crkva nikad nije razriješila svoju dvojbu je li slavensko bogoslužje vjerski ispravno ili heretičko. Vidi: Budak, 1995, 41. N. Klaić smatra da nije jasno što je doista zaključeno o slavenskom liturgijskom jeziku: papa u potvrdi kaže samo da je zabranjeno rediti glagoljaše ukoliko ne nauče latinski jezik. Te su odredbe ujedno dokaz da je glagoljaštvo preživjelo odluke sabora iz 925. i 928. Vidi: N. Klaić, 1975, 368.

o čemu nam svjedoči osnivanje dvaju benediktinskih samostana u Biogradu i podjeljivanje imuniteta samostanima u dalmatinskim gradovima.¹⁷ Upravo su ovi sukobi bili povodom tumačenju prilika i događaja u drugoj polovini 11. stoljeća, o kojima će biti riječ u ovome radu.

2. 2. Kraj vladavine Petra Krešimira IV.

Petar Krešimir IV. posljednji se put javlja u izvorima 1073. godine. Danas nam nije sasvim jasno kakav je bio kraj njegove vladavine, što je izazvalo mnoge prijepore u starijoj i novijoj historiografiji. Znamo da se Zvonimir javlja uz Krešimira IV. kao ban i suvladar,¹⁸ stoga njegov dolazak na prijestolje nije rezultat nekakve borbe za vlast, već legitiman čin.¹⁹ Prema Baradi on je bio i *prestolonasljednik, stoga i ipso facto zakoniti hrvatski kralj po smrti Petra Krešimira IV.*²⁰ Okrunjen je 1075. godine, nakon što je položio zakletvu vjernosti papi Grguru VII.

Pred kraj vladavine Petra Krešimira IV. došlo je do provale Normana. O tim zbivanjima znamo sljedeće: normanski knez Amiko zarobio je hrvatskog kralja nepoznatog imena, o čemu nam svjedoči isprava o održavanju splitskog sinoda, datirana 1075. godinom.²¹ Znamo i da su Normani opsjedali Rab od 14. travnja do 9. svibnja, ali ne znamo koje godine.²² Dužd Dominik Silvije poduzima kaznenu ekspediciju u dalmatinski gra-

dovi daju duždu obećanje da više neće pozivati Normane; isprava o tim obećanjima datirana je 8. veljače 1075. godine.²³

Ova je provala različito tumačena. U starijoj historiografiji smatrano je da je nakon smrti Petra Krešimira IV. došlo do sukoba između reformne i protureformne stranke. Protureformna stranka za kralja bira Slavca, koji je podržavao glagoljaško bogoslužje. Kao odgovor na taj čin reformna stranka poziva Normane, točnije Amika od Giovinazza koji je zarobio Slavca i kratkotrajno se učvrstio u dalmatinskim i hrvatskim gradovima.

Ovim je dokumentima prvi kritički pristupio Miho Barada.²⁴ On je zaključio da treba razdvojiti vrijeme zarobljavanja hrvatskog kralja od vremena održavanja sinoda.²⁵ Zatim je iznio tvrdnju da je u tzv. splitskoj ispravi primijenjen pizanski kalkul²⁶ što bi značilo da je sinod održan u studenom 1074. godine. To bi ujedno bio i *terminus post quem non* zarobljavanja hrvatskog kralja. Na temelju pisma pape Grgura VII. Dubrovčanima, od 20. ožujka 1074. u kojem on javlja Dubrovčanima da im šalje Gerarda da riješi spor s nadbiskupom Vitalom, Barada zaključuje da bi u tom slučaju Gerardova misija trajala od proljeća 1074. do studenog 1075. godine, što bi bilo u suprotnosti s uobičajenim trajanjem poslanstava u srednjem vijeku. Smatra da je njegova zadaća u Dubrovniku bila kratkotrajna i da ga je papa, čuvši što se dogodilo u Dalmaciji, naknadno poslao

17 Upravo je isprava o darivanju imuniteta samostanu svete Marije u Zadru poslužila kao dokaz mišljenju da je Krešimir imao određen utjecaj na dalmatinske gradove u to vrijeme. Vidi: Budak, 1995, 43.

18 N. Klaić, 1975, 360 - 361.

19 Nečak Petra Krešimira IV., Stjepan, bio je njegov prvi suvladar. Godine 1066. javlja se kao dux u jednoj ispravi čija je vjerodostojnost upitna. No, oko 1070. godine javlja se kao suvladar Zvonimir. Dvije su teze o Stjepanovom kasnijem povlačenju u samostan: ili ga je na to prisililo Krešimir ili Zvonimir. Vidi N. Klaić, 1975, 361.

20 Barada, 1932, 184.

21 *In anno millesimo septuagesimo quinto ab incarnatione domini nostri Jesu Christi mense novembri ea tempestate qua comes Amicus regem Chroacie cepit ego Girardus sancte Romane ecclesie apocrisarius Sipontineque sedis gratia dei archipresul missus a domino Gregorio papa partes in istas statui sanctam synodium Spalatina in urbe etc.* Documenta, 1877, 99. Isprava je danas izgubljena, sačuvan je samo Farlattijev prijepis koji preuzima Rački.

22 Zabilježeno u *Miracula sancti Christofori*. Vidi: N. Klaić, 1972, 67 - 68.

23 Documenta, 101 - 103.

24 Barada, 1928/29. i 1957.

25 Naime, Barada smatra da *mense novembri* pripada dataciji i da iza tih riječi treba staviti točku, koja bi dijelila dataciju od naracije. U tom bi se slučaju tekst čitao kao: *U vrijeme kad je normanski knez Amiko zarobio hrvatskog kralja, ja, Gerard (...) održao sam sinod u Splitu*. U starijoj je historiografiji smatrano da *mense novembri* pripada naraciji i da tekst isprave treba čitati kao: *U mjesecu studenom, kada je knez Amiko zarobio hrvatskog kralja, ja, Gerard (...) održao sam sinod u Splitu*. Vidi: Barada, 1932, 185.

26 U srednjem su se vijeku isprave datirale prema tzv. stilus incarnationis. Po njemu početak godine pada na dan blagdana Navještenja, 25. ožujka (posticipira početak godine za 2 mjeseca i 24 dana). Međutim, treba razlikovati dva različita računanja, *calculus Pisanus* i *calculus Florentinus*. Pizanski kalkul broji godine od 25. ožujka prve godine prije Kristova rođenja, a florentinski od 25. ožujka prve godine Kristova rođenja. Razlika je, dakle, u čitavoj godini. Vidi: Stipišić, 1991, 180 - 181.

da i to uredi, budući da je ovaj kao sipontski nadbiskup poznavao kneza Amika.²⁷ Isprava kojom dalmatinski gradovi obećavaju duždu da neće više pozivati Normane, datirana je 8. veljače 1075. Barada tvrdi da je i ovdje primijenjen pizanski kalkul, jer po florentinskom kalkulu taj bi se datum odnosio na 1076. godinu, a u to vrijeme Zvonimir već vlada dalmatinskim gradovima. Normani su privremeno zavlada Splitom, Trogirom, Zadrom i Biogradom.²⁸ Uzevši još u obzir i vijest Andrije Dandola, po kojoj se normanska provala dogodila u vrijeme održavanja sinoda u Rimu za vrijeme druge godine Grgurovog pontifikata,²⁹ Barada donosi sljedeću kronologiju normanske navale: u proljeće 1074. godine počinje njihov napad. U travnju i svibnju opsjedaju Rab. Unutar tog razdoblja zarobljavaju hrvatskog kralja, koji im je vjerojatno priznao vlast nad spomenutim gradovima. U studenom je održan sinod u Splitu, za vrijeme njihove vladavine. U veljači sljedeće godine dužd Dominik Silvije prima obećanje gradova da neće više pozivati Normane, što znači da su Normani već napustili ove krajeve. Budući da se Petar Krešimir IV. u izvorima zadnji put spominje 1073. godine, Zvonimir još nije bio okrunjen, a Slavac ne pripada tom vremenu, možemo zaključiti da je zarobljeni kralj upravo Petar Krešimir IV.³⁰ Kako je Petar Krešimir IV. pomagao protubizantski ustanak Georgija Vojtjeha, Barada u provali Normana vidi mogući osvetnički

pohod u ime Bizanta, s kojim je Amiko bio u dobrim odnosima.³¹

Gunjača se ne slaže s njegovim mišljenjem i smatra da provalu Normana treba pomaknuti u zimu 1074. godine temeljeći to na vlastitoj interpretaciji papinog pisma Dubrovčanima i same splitske isprave.³² Gunjača smatra da je Gerard poslan u Dalmaciju upravo zato jer je u Rim došla vijest o Amikovoj provali. Budući da je papino pismo Dubrovčanima datirano 20. ožujka 1074. godine, zaključuje da je provala izvršena barem nekoliko dana prije. Kako je Amiko vjerojatno prije zarobljavanja kralja napao i neke druge krajeve, Gunjača provalu Normana stavlja u sredinu zime 1074. godine. Na temelju svega iznesenog, Gunjača smatra da je vladavina Normana u našim krajevima trajala godinu dana. Uporište za svoju tezu pokušava pronaći u tekstu isprave, tvrdeći da Gerard kaže da ga je papa poslao u »te krajeve« kad je Amiko već zarobio hrvatskog kralja. No, to se iz samog teksta isprave nikako ne može zaključiti. Gerard jasno kaže: *U vrijeme kad je Amiko zarobio hrvatskog kralja, ja, Gerard, poslan od pape Grgura u ove krajeve održao sam sinod u Splitu.*

Bilo je mišljenja koja se temelje na podacima Vilima Apulijskog, da je Amikova akcija u Hrvatskoj bila samostalan pothvat, no već je pokazano da je Vilimovo tumačenje događaja u južnoj Italiji pogrešno.³³

Danas je uglavnom odbačeno mišljenje starije historiografije da su građani pozvali Amika da ih oslobodi Slavca, koji je bio na čelu protureformne stranke.³⁴ Međutim, novija historiografija nije dala odgovor na važno pitanje: zašto su gradovi uopće zvali Amika? Zasad nema prihvatljivog objašnjenja po kojem bi neki gradovi bili zainteresirani pozvati stranu vojnu silu. Također je važno pitanje zašto nema zabilježenog spomena o jednom tako važnom događaju kao što je zarobljavanje jednog kralja.

27 Šišić smatra da je upravo Gerard savjetovao građanima Dalmacije da pozovu Normane. Vidi: Šišić, 1990, 550.

28 Barada je u »Dinastičkom pitanju« (1928/29, 187.) iznio tezu da su zavlada i Ninom, ali tu je pretpostavku uvjerljivo pobio Gunjača smatrajući da nazočnost ninskog biskupa kao svjedoka i potpisnika isprave ne znači da je i grad Nin potpisao obećanje. Ostale gradove predstavljaju njihova poslanstva, dok je iz Nina prisutan samo biskup. Stoga Gunjača smatra da se ninski biskup zatekao samo kao namjernik i svjedočio potpisivanju isprave. Vidi: Gunjača, 1975, 5 - 6.

29 Sinod je održan 19. ožujka 1074. godine.

30 Starija je historiografija mislila drukčije. Prema Šišiću umro je 1074. i bio sahranjen u atriju crkve sv. Stjepana pod Klisom; još je u 13. stoljeću postojao njegov sarkofag. Vijest donosi prema Tomi Arhidakonu. Vidi: Šišić, 1990, 536. U novije vrijeme povjesničari su oprezniji pri donošenju zaključaka o zarobljenom kralju iako prihvaćaju da je najvjerojatnije riječ o Petru Krešimiru IV. Vidi Budak, 1995, 45 i Goldstein, 1995, 399 - 400.

31 Barada, 1932, 186.

32 Gunjača, 1975, 1 - 12.

33 Vidi bilješku 12.

34 Sam Ferdo Šišić, koji je bio dosljedni branitelj tradicionalne kronologije hrvatskih vladara 11. stoljeća, pred kraj svog života prihvatio je Baradino mišljenje, priznavši da je zarobljeni kralj ipak mogao biti samo Petar Krešimir IV.

Formalno, dalmatinski gradovi priznavali su vlast bizantskog cara, iako se stvarna vlast na tom području jedva osjećala. To je omogućilo samostalni razvitak gradova, a najveća prijetnja njihovoj samostalnosti bile su pretenzije hrvatskih vladara. Kao što znamo, Petar Krešimir IV., u darovnici za Maun 1069. godine kaže da je uz Božju pomoć proširio kraljevstvo na kopnu i našem moru.³⁵ Te iste godine u njegovoj se pratnji nalazi dalmatinski katepan Lav, što je protumačeno kao znak Krešimirova vrhovništva nad dalmatinskim gradovima.³⁶ Ako prihvatimo mišljenje da je Krešimir ipak ostvario određenu vlast nad dalmatinskim gradovima, mogli bismo u tome pronaći mogućí odgovor na pitanje zašto su gradovi bili zainteresirani pozvati stranu vojnu silu. Vršeći stalni pritisak na njih iz neposredne blizine, hrvatski kralj bio je realna prijetnja njihovoj samostalnosti. Bizantsko Carstvo u tom je trenutku u potpunom rasulu nakon gubitka velikih dijelova Male Azije i nije u mogućnosti baviti se takvim pitanjima. Stoga bi dalmatinski gradovi bili zainteresirani podvrgnuti se nekom stranom vladaru čija bi vlast nad gradovima bila samo formalna. Normanski knez Amiko izgubio je Giovenazzo u proljeće 1073. zbog sudjelovanja u pobuni protiv Roberta Guiscarda, no ipak je zadržao vlast nad ostatkom svojeg posjeda.³⁷ Moguće je da su dalmatinski gradovi pozvali njega da preuzme vlast i na taj način pokušali obraniti svoju samostalnost.³⁸ U tom slučaju ostaje otvoreno pitanje zašto se na popisu gradova koji su pozvali Normane nalazi hrvatski Biograd koji je u to vrijeme prijestolnica hrvatskog kralja.

3. Kralj Slavac

O kralju Slavcu danas znamo vrlo malo. Jedino saznanje o njemu imamo na temelju vijesti iz kartulara sv. Petra u Selu. Do danas nije poznat niti jedan drugi dokument ili bilo kakav izvor koji bi spominjao vladara ovog imena. Budući da je u

spomenutom kartularu uz Slavčevo ime navedena titula rex, to je bilo sasvim dovoljno starijoj historiografiji da prihvati mišljenje da je Slavac bio hrvatski kralj i konstruira okolnosti njegove vladavine. Međutim, u kartularu se ne navodi čiji je Slavac bio kralj, niti kad je točno vladao, stoga je povjesničar u prilično nezgodnom položaju kada želi utvrditi kronologiju činjenica iznesenih u kartularu. Ipak, kako ćemo vidjeti kasnije, prema kritici teksta mogu se odrediti neki okvirni datumi.

Slavac se u kartularu prvi put javlja u izvodu br. 6. Kada je Petar Crni odlučio sagraditi selište na brdašcu, tome su se usprotivili Tugarani.³⁹ Kako je upravo tada u te krajeve došao Slavac, spor su iznijeli pred njega.⁴⁰ Na temelju teksta kartulara možemo samo zaključiti da je Slavac u te krajeve došao u pratnji bana Petra i Sarube, zbog spora s Ljubomirom, te da je stolovao u Omišu i vršio sudačku dužnost.

Slavac se spominje i u izvodima br. 74 i 75.⁴¹ Naime, Rusin morstik poklanja svoje zemlje u Trsteniku samostanu sv. Petra u Selu. Nakon njegove smrti, njegovu darovnicu potvrđuje prvo njegova udovica a zatim i njegov brat Slavac. Slavac i sam daruje samostan svojim dijelom zemalja u Trsteniku. Iz ovog dijela kartulara saznajemo da je Slavac imao brata Rusina koji je bio morstik. Nakon njegove smrti ostala je udovica čije nam ime kartular ne donosi, te sin Petar koji je nosio nadimak Slaven.⁴² Njihovi su posjedi bili u Trsteniku. To su jedine činjenice o Slavcu koje nam pruža kartular sv. Petra u Selu.

35 Gunjača, 1975, 105. (Prema Documenta, 1877, 73.)

36 Vidi bilješku 17.

37 Loud, 2001, 241.

38 To ne bi bio usamljen slučaj na ovim prostorima. Tako se grad Kotor podvrgnuo nadbiskupu grada Barija umjesto dubrovačkom nadbiskupu, zato jer je ovaj bio udaljeniji i time manje sposoban za intervencije.

39 Stanovnici sela Tugari u poljičkom primorju.

40 *Attigit eo tempore uenire in nostris partibus Slauizo rex et Petrus banus, nec non Saruba causa discordie qeu inter Slauizo et Lubomiro. Vnde uoacerunt nos ante hos nominatos uiros omnes Tugarani; residentibus in ecclesia beati Petri que sita in Olmisi, scilicet coram Slauzo nec non Petro et Saruba etc.* Vidi: *Supetarski kartular*, 1952, 215. (u daljnjem tekstu SK).

41 SK, 223.

42 Moguće je da je živio u romanskoj sredini. Vidi: N. Budak, 1995, 118.

4. Kartular i samostan Sv. Petra u Selu⁴³

Supetarski kartular⁴⁴ naziv je za samostansku knjigu crkve Svetog Petra u Selu, u Donjim Poljicima, na putu od Splita prema Omišu. Dokument još nosi naziv *Jura sancti Petri de Gomay*.⁴⁵ Sastoji se od dva dijela: prvi dio pisan je karolinškom minuskulom, a drugi dio goticom, dok su dva zapisa pisana beneventanom. U svojem glavnom dijelu nastao je u 12. stoljeću. Supetarski kartular vrijedan je povijesni spomenik, izvor koji rasvjetljuje mnoge nedoumice kad su u pitanju neki društveni odnosi kraja 11. stoljeća.⁴⁶

Osnivač crkve i kasnije samostana⁴⁷ bio je bogati Splitsanin Petar Crni. Njegova je zadužbina najveća u povijesti hrvatske narodne dinastije, a bogatstvom nadmašuje čak i vladare dinastije Trpimirovića.⁴⁸ Smatrano je da je Petar Crni, kao dobar prijatelj nadbiskupa Lovre, osnovao benediktinski samostan u glagoljaškim Poljicima kao uporište reformne stranke.⁴⁹ No, kako je is-

pravno uočila Nada Klaić, među darovateljima samostana nema niti jednog Latina.⁵⁰ Porijeklo Petra Crnog nije najjasnije, no čini se da je bio Hrvat.⁵¹

Sam kartular počinje fundacionom ispravom, koja je datirana 1080. godine, što je danas i prihvaćen datum posvete crkve. Tu se navode sve zemlje, odnosno imovina koju Petar Crni daruje crkvi, te kako je do njih došao (pogodbe i sporovi). Godina 1080. jedina je godina u čitavom kartularu, stoga je vrlo teško utvrditi kada se koji događaj zbio. Danas je prihvaćeno mišljenje da se spomenuta godina odnosi na godinu posvećenja crkve, prije utemeljenja samostana i svih ostalih darovnica, osim prve, kojom osnivač Petar Crni daruje posjede crkvi.⁵² Nakon nekog vremena, *post multorum annorum*, Petar Crni se razbolio i zavjetovao da će se zarediti ako ozdravi. Nakon ozdravljenja doista je podigao samostan i u njemu postavio za opata svoga sinovca Grgura. Samostan je vjerojatno sagrađen i posvećen 1090. godine. Život u samostanu tekao je otprilike do sredine 13. stoljeća kada se samostan gasi, a njegova imovina prelazi u vlasništvo splitske crkve.⁵³ Ostaci crkve postojali su sve do početka 20. stoljeća kada je ona uništena privatnom gradnjom.

5. Hrvatska starija historiografija

U pružanju otpora mađarskim nastojanjima da pod vlastiti identitet svedu hrvatsku naciju,

zarež iza riječi *orbe*, a tumačenje takvog izraza nalazi u borbi za investituru. To mišljenje prihvaća i Novak. Vidi: SK, 19 - 21. Skupina autora smatra da spomenuti stih treba čitati kao: *Et dum vigili terror in orbe fu* (I dok sam živio bijah strah svijetu) - V. Čorović, M. Marković, I. Ostojić i Ž. Rapanić. Vidi Delonga, 1997, 29.

50 Vidi: N. Klaić, 1960, 103.

51 Novak zaključak donosi prema imenu njegovog djeda koji se zvao Mihaća. Smatra da je njegov otac vjerojatno dobio ime Gumaj/Geminianus pod utjecajem latinskog svećenstva. Vidi: SK, 47.

52 Bilo je mišljenja da se godina odnosi na sveukupnu darovštinu Petra Crnog, koju je on učinio kad je samostan već postojao. Razlog takvim mišljenjima leži u zaključku da je samostan nastao oko 1060. godine. Međutim razlog ovakvom datiranju bio bi datum biskupovanja nadbiskupa Lovre i vladanje Slavca od 1074. - 1075. godine. Vidi: Barada, 1932, 179.

53 SK, 65.

43 Kartular je knjiga kojom fizička ili pravna osoba (najčešće samostani, crkve i sl.) unosi prijepise isprava izdanih njoj u korist. Svrha je tim prijepisima da se čuva uspomena na stečene dobra.

44 Riječ je o netočnom nazivu. Naziv *supetarski* odnosi se samo na mjesto na kojem se nekad nalazio samostan, a ne na crkvu niti samostan. Vidi: Barada, 1957, 202 bilj. 59.

45 Analizirajući rukopis bilješki pisanih na marginama kartulara i kolofon na kraju teksta, Gunjača je ustvrdio da je taj naziv zapravo zapisao Lucius na posljednjoj stranici kartulara, misleći na vlasništvo, a povjesničari su to prihvatili kao pravi naziv dokumenta. Gunjača smatra da Lucius nije imao na umu da je to naziv teksta, jer bi inače taj naziv stavio na početak. Vidi: Gunjača, 1975, 30.

46 Kako Petar Crni gradi crkvu sv. Petra zajedno sa svojom ženom Anom, kartular nam pruža dragocjene podatke o pravima žena u raspolaganju imovinom. Vidi: Z. Nikolić, 2002, 71. Zabilježeni podaci o kupovini robova za potrebe samostana svjedoče nam da je određeni oblik ropstva postojao i na kraju 11. stoljeća i sl.

47 Pitanje vremena osnutka crkve i samostana, te jesu li osnovani istovremeno ili je prošao određeni vremenski period, izazvalo je važne rasprave u hrvatskoj historiografiji. Budući da se pojava Slavca vezuje uz te datume, ovim ćemo se pitanjem pozabaviti kasnije.

48 SK, 27.

49 Takvo se mišljenje temeljilo na pogrešnom čitanju epitafa Petra Crnog u kojem stoji: *ETDVMVIGVITERRORINORBE FUI*. Prvotno se taj stih čitao kao *Et dum viguit error, in orbe fui* (I dok je vladala zabluda, živio sam). *Error* se vezao uz nauk Berengara iz Toursa i uz zbivanja nakon nasilne Zvonimirove smrti (Bulić, Perat). No, Karaman pomiče

nacionalna povijest postala je instrumentom nasilja mađarskih zastupnika. Stoga je pisanje hrvatske nacionalne povijesti imalo za cilj opravdanje hrvatske autonomije u odnosu na Ugarsku, a glavni argumenti u prilog tezi o hrvatskoj ravnopravnosti naspram Ugarske leže upravo u ovom razdoblju, koje prethodi sjedinjenju Hrvatske i Ugarske u personalnu uniju. Važno je istaknuti da je pisanje povijesti imalo za cilj opravdati hrvatske političke ciljeve koji su se zapravo svodili na goli opstanak. Već je Ljudevit Gaj uočio važnost nacionalne povijesti za buđenje nacionalne svijesti i bacio se na prikupljanje građe i arhivskog materijala.⁵⁴ Tako i u vrijeme naglog buđenja mađarske nacionalne svijesti koja ne priznaje posebnost drugih naroda, historiografija preuzima na sebe tešku zadaću podupiranja političke borbe valjanim povijesnim dokazima.⁵⁵ Stoga je razumljiv romantičarski pristup, raspređanje priče o Tomislavovoj krunidbi na Duvanjskom polju⁵⁶ i sl. No, uskoro se javlja svijest o potrebi prave znanstveno utemeljene povijesti i povjesničari se okreću ocu hrvatske historiografije Ivanu Lučiću (Luciusu) i njegovu djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*.⁵⁷

5. 1. Pregled mišljenja starije hrvatske historiografije

Kad je riječ o kralju Slavcu, upravo je iz Luciusova djela preuzeta vijest o hrvatskom kralju toga imena. Naime, analizirajući Kartular samostana sv. Petra u Selu, Lucius u njemu pronalazi navod u kojem se spominje *Slauizo rex*. Znajući da se Petar Krešimir IV. zadnji put u izvorima javlja 1073., a Zvonimir kao kralj 1075. godine, zaključio je da je Slavac mogao vladati jedino između ove dvojice vladara i tako popunio prazninu u kronologiji.⁵⁸ Starija je historiografija prihvatila

Luciusovo mišljenje i tako je na temelju jednog jedinog izvora, koji spominje Slavca stvoreno tumačenje povijesnih okolnosti njegove vladavine. Razvila se teorija o sukobu za prijestolje nakon smrti kralja Petra Krešimira IV. koji je, prema tadašnjem mišljenju, umro 1074. godine. Nakon njegove smrti javile su se tri stranke, od kojih je svaka imala svojega kandidata za prijestolje: jedni su htjeli sinovca Petra Krešimira IV., Stjepana, kojeg pomaže latinsko svećenstvo i dalmatinski gradovi, drugi bana Zvonimira, kojeg podupiru njegovi mađarski rođaci a treći župana Slavca iz plemena Svačića, kojeg za kralja želi najveći dio hrvatskog naroda, ogorčen zbog prolatinske politike Petra Krešimira IV. Kako je narod podupirao Slavca, on je i postao hrvatskim kraljem. No, Slavac je bio vođa protureformne stranke, stoga je protiv njega ustalo latinsko svećenstvo pozvavši u pomoć Normane iz južne Italije, konkretno kneza Amika od Giovinazza. On je u silovitom naletu zarobio Slavca i odveo ga u južnu Italiju. Sad je Grgur VII. imao priliku da na hrvatsko prijestolje dovede sebi odanu ličnost. Budući da se sinovac Petra Krešimira IV. teško bolestan povukao u samostan, kao jedini kandidat ostao je Zvonimir, koji je izabran za kralja polovicom 1076. godine, a okrunjen 8. listopada 1076.⁵⁹

Povjesničari su bili tako uvjereni u vladavinu Slavca, da su razvijali razne teorije o njegovom podrijetlu. Lucius je smatrao da je ban Petar iz Slavčeve pratnje zapravo Slavčev brat,⁶⁰ pa je tako nastalo mišljenje da je taj isti ban Petar kasniji hrvatski kralj Petar, koji se s Kolomanom sukobio kod Gvozda. Slavca se povezivalo i sa ispravom iz 1072., gdje on sa svojom braćom Zovinom, Dosimirom, Petrom i Gromilom daruje

*Ecclesiae Metropolitanae spectantia collecta sunt, leguntur inter caetera sequentia: „attigit eo tempore uenire in nostris partibus Slauizo rex...“ Ex quibus Slauizum regem inter Cresimirum et Zuonimirum ponendum constat; sed sicuti Cresimirum usque ad 1073. regnasse apparet ex registromonialium S. Mariae Jadren...ita quando mortuus sit non constat: et Regem Croatie captum reperiatur... - at cum eodem anno - t.j. 1075 - Zvonimirum Regem nominet scriptura ... hanc Regis captivitatem de Slavizo intelligendam argui potest. Barada, 1932, 180. (Prema Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, knj. II, pogl. X., str. 85.)*

54 Predavanje dr. sc. Krešimira Nemeca u sklopu kolegija *Hrvatski narodni preporod* (Filozofski fakultet u Zagrebu, 15. ožujka 2005.)

55 Vidi: Gross, 1996, 173.

56 V. Klaić donosi detaljan opis sabora na Duvanjskom polju, čak i Tomislavove odjeće, iako se na kraju ograđuje riječima: »Ovako po prilici bi proslavljena krunidba kralja Tomislava«. Vidi: V. Klaić, 1974, 104 - 106.

57 Objavljeno u Amsterdamu 1666. godine.

58 *Post Cresimirum Slavici Regis memoria reperit. Nam in anitquo registro Capituli Spalaten. in quo multa ad terras*

59 Vidi: F. Šišić, 1990, 538 - 539. i V. Klaić, 1974, 137.

60 F. Šišić, 1903, 10. (Prema Lucius, *De regno*, 85.)

zemlje samostanu sv. Krševana u Zadru.⁶¹ Pretpostavljalo se i da je pripadao jednom od 12 plemena iz kojih su se birali banovi i župani te da je bio zet kralja Petra Krešimira IV., po njegovoj kćeri Nedi,⁶² što bi objasnilo njegov uspon na hrvatsko prijestolje. Šišić je pokazao neutemeljenost takvih mišljenja i prihvatio tezu Račkoga po kojoj kao neosporne činjenice možemo prihvatiti samo da je Slavac imao brata Rusina, primorskog župana i da su obojica imala zemlje u Trsteniku.⁶³ Šišić sve neutemeljene teze odbacuje i zaključuje da su Slavac i Rusin braća, da je Rusin umro prije nego što je Slavac postao kralj, ostavio udovicu nepoznatog imena i sina Petra s nadimkom Hrvat (Slavus). Nasljedne su im zemlje bile u Trsteniku. Ističe da ne možemo bana Petra dovesti u rodbinsku vezu sa Slavcem, ali zato smatra Ljubomira Slavčevim rođakom jer se u ono doba sporovi vode uglavnom oko zemlje, a ne bi se svatko usudio sporiti s kraljem.⁶⁴ Ipak, nije kritički pristupio kronologiji, stoga nastavlja objašnjavati uzroke zarobljavanja kralja Slavca.⁶⁵ Kad je Slavac preuzeo vlast, njegovi protivnici javljaju papi da su zemljom ovladali heretici. Papa Grgur VII. obraća se tada pismom danskom kralju Svenu Estridsonu II., javljajući mu da se nedaleko nalazi bogata zemlja uz more u kojoj su ovladali heretici, pa ga moli da mu pošalje svojega sina kojega će postaviti na prijestolje te zemlje. Općenito je tada bilo prihvaćeno mišljenje da je papa mislio na Roberta Guiscarda, kojega je izopćio zbog napada na papinske posjede. No, Šišić smatra da je papa mislio na Dalmaciju, i kao glavni argument iznosi tezu da papa ne bi proglasio heretikom Roberta Guiscarda zbog pljačke nego hereticima naziva glagoljaše. Uz to, papa nikada ne bi nazvao Roberta Guiscarda i njegove pristaše tako pogrdnim imenom jer su bili vitezovi i plemići. Budući da je danski kralj umro, našao je drugog pomagača da riješi

situaciju nastalu u Dalmaciji. Kako se Amiko sukobio s Robertom Guiscardom, i bio protjeran iz Giovinazza, odazvao se pozivu dalmatinskih gradova i uputio u Dalmaciju. Tad je u Dubrovniku bio i papinski poslanik Gerard, koji je kao sipontski nadbiskup dobro poznao Amika.⁶⁶ Opsadu Raba Šišić tumači pokušajem slamanja jake Slavčeve stranke koja je tamo možda imala uporište. Borbe su se vodile i drugdje po Hrvatskoj, a Slavac je zarobljen. Izravna posljedica njegovog pada bilo je učvršćenje normanske vlasti u glavnim primorskim gradovima Splitu, Trogiru, Biogradu, Zadru i Ninu.⁶⁷ Održan je sinod u Splitu; zaključci nam nisu poznati, ali je obnovljena ninska biskupija. Nedostaci Šišićeve teorije danas su više nego očiti. Naime, provala Normana dogodila se 1074. godine, a papa šalje pismo danskom kralju u siječnju 1075. godine.⁶⁸ Stoga je jasno da se papino pismo odnosi na Roberta Guiscarda, s kojim je tada bio u sukobu. Iz isprave kojom se gradovi obvezuju mletačkom duždu da više neće pozivati Normane, Šišić zaključuje da su neprijatelji Slavca bili dalmatinski biskupi i gradski priori. No, riječ je samo o potpisnicima isprave, dakle predstavnicima gradova koji su u ime svojih sugrađana dali obećanje duždu.

5. 2. Prvi kritički pristup pitanju kronologije kralja Slavca

Prekretnicu u hrvatskoj historiografiji koja se bavi ranim srednjim vijekom predstavlja pokušaj Mihe Barade da uredi kronologiju hrvatske povijesti 11. stoljeća.⁶⁹ Polazeći od dokumenata koji svjedoče o tom razdoblju, prvi je doveo u pitanje mišljenje da je Slavac kralj kojeg je zarobio normanski knez Amiko prilikom napada na istočnu obalu Jadrana i time srušio Petra Krešimira IV. s pijedestala najvećeg hrvatskog vladara, kojeg mu je dodijelila starija hrvatska historiografija, a Slavcu osporio pravo i na samo hrvatsko prijestolje.

Naime, oslanjajući se na dokumente iz 11. stoljeća, u kojima se spominje neretvanski vladar Berigoj, Barada je pokušao dokazati da je Slavac zapravo bio neretvanski, a ne hrvatski vladar.

61 Ibid, 145 - 147 (Prema Ljubić, Pinter i dr.)

62 Ibid. (Prema Rački »Red i rodoslovje hrvatskih kraljeva narodne dinastije« i »Borba Južnih Slovena za državnu neovisnost u XI vijeku«.)

63 Ibid, 146.

64 Ibid, 150.

65 Ovu je tezu iznio u članku »O podrijetlu i zasužnjenju hrvatskoga kralja Slaviča« 1903. godine i donekle ju razradio u *Povijesti Hrvata* 1925.

66 Vidi bilješku 27.

67 Za Nin vidi bilješku 28.

68 Šišić, 1990, 543.

69 Barada, 1932, 175 - 190.

Uporište za tu tezu našao je u ispravi koju je pronašao u Vatikanskoj Biblioteci.⁷⁰ Riječ je o darovnici kojom splitski svećenik Ivan daruje opatu samostana sv. Marije na Tremitima crkvicu sv. Silvestra koju je sagradio na Biševu. U toj ispravi kao svjedok i zaštitnik svećenika Ivana javlja se Berigoj, kojeg pisar isprave naziva *rex Marianorum: Ego Ioannes presbiter et monachus, una cum domino Berigui, aduocatore meum, et rex Marianorum, et cum aljis iuppanis qui subter scripti sunt etc.*⁷¹ Na temelju te isprave, Barada je iznio tvrdnju da je Slavac neretvanski vladar zato jer su i neretvanski vladari nosili titulu *rex*, iako to do tada nije bilo poznato. Bilo je pokušaja da se dokaže kako je pisar Berigoj dodijelio titulu *rex* po analogiji prema titulama europskih vladara, slično kao što je benediktinac Gottschalk nazvao Trpimira istom titulom, iako hrvatski vladari u 9. stoljeću nisu nosili titulu kralja.⁷² No, ako pretpostavimo logičnu činjenicu da je autor naracije sam svećenik Ivan, onda otpada mogućnost da je pisar napravio grešku. Ovo ne mora nužno značiti da je Berigoj bio okrunjen vladar, već samo govori u prilog tezi da su i neretvanski vladari mogli nositi istu titulu kao i hrvatski vladari. U ispravi se, doduše, Berigoj potpisuje *s iudex*, no to bi se moglo objasniti činjenicom da se srednjovjekovni vladari često nazivaju i potpisuju kao suci, judices, prema svojoj najvažnijoj, sudačkoj funkciji.⁷³ Budući da cilj ovog rada nije utvrditi kojim su se titulama nazivali neretvanski vladari, ovo pitanje ostaje otvoreno. Ova je isprava ujedno dokaz samostalnosti neretvanske države, koju je starija historiografija pokušala osporiti.⁷⁴ Ba-

rada pokušava urediti kronologiju neretvanskih vladara iz 11. stoljeća, koji su nam poznati iz izvora. Riječ je o trojici vladara, Jakovu, Rusinu i njegovom bratu Slavcu. Jakov se spominje u Zvonimirovoj darovnici samostanu sv. Benedikta u Splitu,⁷⁵ iz godine 1076./8. prema Račkom, a po Baradi 1086.; u darovnici iz 1078. kojom Zvonimir daruje splitskom nadbiskupu župu Cetinu⁷⁶; u zapisu osude splitske sinode u pogledu parnice Čike i Neže iz 1088./9.; u ispravi iste godine kojom Stjepan II. potvrđuje spomenutu Zvonimirovu darovnicu splitskim benediktinkama.⁷⁷ Druga se dvojica spominju samo u kartularu samostana sv. Petra u Selu. U istom se kartularu spominje i Jakov. Budući da su gore spomenute isprave sumnjive autentičnosti, odlučuje se osloniti samo na kartular. Da bi uredio kronologiju Slavca, uređuje kronologiju ostale dvojice.

Po kritici teksta Barada određuje da crkva sv. Petra nije sagrađena prije 1080. godine i time određuje *terminus ante quem non* svih darovnica i činjenica koje se u njima spominju.⁷⁸ Oslanjajući se na kartular zaključuje da je Jakov, knez Neretvana, živio prije gradnje crkve, budući da se javlja kao sudac u sporu zbog zemlje koju je Petar Crni daruje crkvi prilikom posvete. *Terminus ante quem non* Jakovljeve smrti bila bi godina

70 Riječ je o ispravi iz kartulara benediktinske opatije s otoka Tremiti (istočna obala Italije). Ta je opatija služila kao svojevrsan posrednik između samostana u Monte Cassinu i benediktinskih samostana na istočnoj obali Jadrana.

71 Barada, 1932, 177. i N. Klaić, 1972, 53 - 54.

72 N. Klaić, 1972, 22.

73 N. Klaić, 1972, 54. Gunjača smatra da je naslov *rex* Berigoju podario pisar. Budući da on u Berigoju vidi dužnosnika hrvatskoga kralja, smatra da titula *iudex* svjedoči o širokim ovlastima koje mu je hrvatski kralj prepustio. Vidi: Gunjača, 1975, 114.

74 Šišić je smatrao da je Neretvanska kneževina najkasnije do 1020. godine potpala pod vlast hrvatskih vladara. Tvrdnju temelji na činjenici da se otada Neretvanska kneževina ne spominje u izvorima. Vidi: Šišić, 1990, 413. Gunjača smatra da se izjava Petra Krešimira IV. o

širenju kraljevstva na kopnu i moru odnosi upravo na neretvansku oblast. U Maroniji vidi ostatke otočnog dijela Neretvanske kneževine kojoj su na čelu knezovi – suci Berigoj i kasnije Jakov. Vidi: Gunjača, 1975, 101 - 105. U novije vrijeme Budak zastupa tezu da je Neretvanska kneževina krajem 11. st. bila u sastavu Hrvatske, argumentirajući mišljenje tvrdnjom da je Krešimirovo sudjelovanje u ustanku Georgija Vojtjeha dokaz teritorijalne pripadnosti Neretvanske kneževine hrvatskoj državi, jer bi bilo teško opravdati prisutnost vojske tako daleko od granica kraljevine. Vidi: Budak, 1995, 44.

75 Documenta, 1977, 112 - 113. Ta je isprava proglašena falsifikatom. Vidi: Barada, 1932, 196.

76 Documenta, 1977, 117.

77 Documenta, 1977, 147. N. Klaić ovu ispravu svrstava u falsifikate (1972, 80 - 81).

78 »Dinastičko pitanje« (Barada, 1928/29, 180.). U pokušaju da se ospori Baradina kronologija, povjesničari su pokušavali pomaknuti gradnju crkve u ranije vrijeme. Tako Karaman smatra da crkva nije morala biti posvećena odmah kad je sagrađena i ilustrira svoju tvrdnju primjerima gradnje zagrebačke i šibenske katedrale. Kako je ispravno uočio Gunjača (1975, 16 - 17), besmisleno je uspoređivati gradnju male seoske crkve s gradnjom monumentalne građevine kao što je stolna crkva.

1078.; naime, tada se kao svjedok na Zvonimirovom dvoru javlja Jakov morstik.

Rusin se spominje u drugoj darovnici Petra Crnog.⁷⁹ Petar je kupio Ljupca zamoljen od oca mu u nazočnosti Rusina morstika, pred raznim svjedocima, među kojima su i *omnes monachi*. Dakle, Rusin je živio kad je samostan već postojao. U tom istom kartularu zabilježeno je da je Rusin darovao zemlje u Trsteniku samostanu sv. Petra.

Slavac se također spominje u drugoj darovnici Petar Crnog. Budući da je sudio u sporu koji je nastao zbog izgradnje samostanske zgrade, Slavac je živio poslije osnutka samostana. Kako je nakon bratove smrti potvrdio i njegovu darovnicu, Barada donosi sljedeći redosljed neretljanskih vladara: poslije Jakova morstika živio je Rusin morstik, a Slavac poslije Rusina. Za Jakova znamo da je živio 1078. godine, stoga i Rusin i Slavac žive poslije njega. Ovo je dokaz da Slavac ne pripada vremenu normanske navale, stoga nije mogao biti zarobljeni hrvatski kralj.

Važno je istaknuti da Barada u darovnici Petra Crnog razlikuju dva termina: posvetu crkve i gradnju samostana. Različite kupnje učinjene su prije i poslije utemeljenja samostana. Uporište nalazi u tekstu kartulara jer u jednom dijelu Petar Crni pripovijeda kako se razbolio i odlučio zamašiti. Pri tome upotrebljava izraz *post multorum annorum curricula*. Barada iz tih riječi zaključuje da je prošlo nekoliko godina od posvete crkve do osnutka samostana.⁸⁰

Iako je konačno rasvijetlio nedoumice u pogledu kronologije kraja 11. stoljeća, Barada je propustio odgovoriti na vrlo važno pitanje: ako Neretvanska kneževina obuhvaća prostor između Neretve i Cetine, kako je moguće da Slavac kao

neretljanski vladar sudi na desnoj obali Cetine?⁸¹ Također je propustio objasniti otkud u Slavčevoju pratnji ban, kad se funkcija bana javlja samo na hrvatskom području.

5. 3. Polemika

Baradino mišljenje nije odmah prihvaćeno. Bilo je pokušaja da je njegove teze ospore. Tako Perojević svoj članak iz 1933. godine počinje riječima: *Nastajuće se godine slavi 860. godišnjica izbora hrvatskoga kralja Slavca (Slavizo rex)*.⁸² Pozivajući se na dugu tradiciju ovakvog mišljenja o Slavcu, od Luciusa do Šišića, Perojević Baradine zaključke naziva kombinacijama kojima je s prijestolja srušio legitimnog hrvatskog vladara. Glavni argument protiv Baradine kronologije, Perojević vidi u dječaku Zlobi, kojeg je Petar Crni kupio kao dječaka te školovao za svećenika.⁸³ Prema Perojeviću, Petar Crni ne bi školovao dječaka za svećenika ako samostan već nije postojao.

Tek kad je objavljena monografija o kartularu sv. Petra u Selu, u kojoj je Novak prihvatio Baradine zaključke tvrdeći da je i sam došao do istog zaključka u pogledu kronologije,⁸⁴ dolazi do oštrije reakcije pobornika tradicionalnog mišljenja. Jedan od zastupnika teze da je Slavac bio hrvatski kralj bio je i Ljubo Karaman.

U pokušaju dokazivanja da su crkva i samostan građeni zajedno Karaman iznosi niz primjera u kojima se u tekstu kartulara koristi izraz *ecclesia* i onda kad je jasno da se misli na samostan.⁸⁵ Najjače uporište u prilog svojoj tezi vidi u riječima Petra Crnog koji kaže: *ideo uotum uoui in ipsa infirmitate, ut si ego conualescerem de infirmitate, in prefata ecclesia Petri apostoli ibi me tonderem et habitum beatissimi Benedicti reciperem*.⁸⁶ Kako Novak na jednom mjestu zapaža da Petar Crni

79 Budući da Barada razlikuje vrijeme posvete crkve od vremena utemeljenja samostana, i darovnice Petra Crnoga dijeli u dvije grupe: jednu čini darovnica prilikom posvete, a drugu darovnica koju je dao prilikom utemeljenja samostana.

80 Barada zaključuje da je samostan mogao biti osnovan negdje oko 1090. godine, zaključivši da je Jakov živio prije osnutka samostana, a u obzir uzima i dvije isprave iz 1088./1089. u kojima je Jakov javlja, iako ih je ranije proglasio neautentičnim. Gunjača smatra da je samostan već bio gotov kad je Petar Crni donio odluku o zaredenju, jer je Petar Crni donio odluku da će se zarediti u već postojećem objektu. Vidi: Gunjača, 1975, 60.

81 Barada je doduše na kraju članka rekao da neretvanska oblast obuhvaća i neke predjele na desnoj obali Cetine, ne objasnivši pri tom zašto je na početku članka iznio drukčije granice. Vidi Barada, 1932, 183.

82 Perojević, 1933. Indikativno je to što je Perojević objavio svoju kritiku Baradinih rezultata upravo u *Jutarnjem listu*, dakle u dnevnim novinama, a ne u znanstvenom časopisu.

83 SK, 33 - 34 (bilješka 12).

84 Ibid, 43.

85 Karaman, 1953.

86 SK, 215.

nije mogao poći u samostan dok mu je bila živa žena, koja se javlja prilikom posvete crkve, Karaman tvrdi da mi ne znamo zasigurno je li Petar Crni postao redovnik ili se samo, poput Stjepana II., povukao u samostan da živi u askezi.⁸⁷ I konačno, određujući kronologiju kralja Slavca, dotiče se i kronologije izvoda kartulara. Smatrajući da je Novak pogriješio kada tvrdi da izvod br. 6 treba smjestiti kasnije jer govori o vremenu kad je samostan već postojao, Karaman zaključuje da izvod br. 6 pripada cjelini koja govori o peripetijama vezanim uz zemlje pribavljene prije 1080. Stoga zaključuje: *Ako je to tako, a najvjerojatnije jeste, to se je Slavac još negdje prije 1080. našao u Poljičkom primorju, gdje je u crkvi sv. Petra u Priku, u pratnji bana Petra i župana Zarube, presudio spor između Petra Crnog i Tugarana (...)*⁸⁸. Iako sastavljač kartulara nigdje izrijekom ne navodi da je Slavac hrvatski kralj, Karaman smatra da tomu u prilog govore sljedeće činjenice: titula *rex*, pratnja bana⁸⁹ i djelovanje na hrvatskom teritoriju. Upravo ta titula *rex* javlja se uz Slavčevo ime dva puta: jednom prilikom suđenja u Omišu i drugi put prilikom potvrđivanja Rusinove darovnice.⁹⁰ Možda je nedostatak Baradine teorije upravo u tome što nije obratio pozornost na takve pojedinosti. Što se tiče pripadnosti teritorija na kojem Slavac sudi, za Karamana nema dvojbe: teritorij je hrvatski. Zaključuje to po tome što je Zvonimir svojem ujaku dodijelio pravo ubiranja daća s kraljevskih zemalja u poljičkom primorju. Neretvanska je oblast došla u sastav hrvatske države u vrijeme Jakova i Rusina; oni se više ne nazivaju iudex kao Berigoj, već dux odnosno *morsticus*. U potpunem nazivu Karaman vidi župana, a po njegovom mišljenju Jakov je dostojanstvenik na dvoru kralja Zvonimira.⁹¹ Pri

tom nije uzeo u obzir da su isprave u kojima se spominje Jakov na dvoru Zvonimira i Stjepana II. sumnjive autentičnosti.⁹²

Nada Klaić postavlja važno pitanje: čija je politička pripadnost Poljica? Ističući činjenicu da je u tri sudbena slučaja iz kartulara sv. Petra u Selu *presuđivala uvijek ona vlast koja je na dotičnom teritoriju nadležna*,⁹³ zaključuje da su na teritoriju samostana sv. Petra u Selu bile nadležne dvije vlasti: hrvatska u Solinu i neretvanska u poljičkom primorju. Neretvanska je država bila samostalna u 11. stoljeću o čemu nam svjedoče sljedeće činjenice: samostalan vladar koji u svojoj pratnji ima župane, satnike i vojnike.⁹⁴ Politička pripadnost poljičkog primorja nije tako jasna kako se čini. Pripadnost splitskoj nadbiskupiji određena je na temelju Trpimirove darovnice, po kojoj su neka sela poljičkog primorja darovana splitskom nadbiskupu Petru. Kako je dio Trpimirove darovnice koji govori o posjedu sela u poljičkom primorju neautentičan, kao i ostali dokumenti koji svjedoče o vlasništvu splitske nadbiskupije nad tim područjem, N. Klaić smatra da nema dokaza da je poljičko primorje bilo u posjedu splitske crkve.⁹⁵ Stoga smatra da granicu između neretvanskog i hrvatskog teritorija treba pomaknuti na zapad, do rijeke Žrnovnice. U tom se slučaju rasvjetljuje pitanje kako je Slavac mogao kao neretvanski vladar presuđivati na hrvatskom teritoriju.

Novo pogled iznio je Stipe Gunjača.⁹⁶ Naime, analizom kartulara dolazi do zaključka da Jacobus, dux Marianorum i Jacobus *morsticus* nisu iste osobe. Daljnjim utvrđivanjem političke pripadnosti poljičkog primorja, zaključuje da je poljičko primorje bilo sastavni dio kliške župe,

kog područja neretvanske države. Vidi: SK, 244. i 256.

87 Karaman, 1953, 263.

88 Ibid, 265.

89 Gunjača opaža jednu zanimljivost, koju nitko nije uočio: ako je Zvonimir bio ban u vrijeme Petra Krešimira IV., vjerojatno je bio i Slavčev ban. Kako objasniti činjenicu da je Slavac u pratnji drugog bana? Vidi: Gunjača, 1975, 61. N. Klaić opaža da je ban Petar *sudio* u sporu između Slavca i Ljubomira. Vidi: N. Klaić, 1960, 133.

90 Čini se da Karaman nije uočio mogućnost da je Slavac potvrdio Rusinovu darovnicu prigodom suđenja u Omišu - oba se puta pojavljuje u istoj pratnji.

91 Naziv *morsticus* filolog Petar Skok izvodi od naziva morskog, smatrajući da označava upravitelja Maronie, otoč-

92 Iako je vrlo mala vjerojatnost da se izmišljena ličnost navodi kao svjedok u ispravi kojom se želi ostaviti dojam autentičnosti, ovo pokazuje kako su pojedini autori spremni za potvrdu svoje teze koristiti samo one podatke koji im idu u prilog.

93 Petar Crni zamolio je Jakova da bude prisutan u raspravi s Miroslavom, Tugarani su pozvali Petra Crnog pred Slavca na sud a Petar Crni odlazi u Šibenik pred Zvonimira da on presudi u sporu sa Strezom. Vidi: N. Klaić, 1960, 126 - 127.

94 Ibid, 135.

95 N. Klaić, 1960, 113 - 115.

96 Gunjača, 1975, 73 - 122.

Konstantinove *Parathalassie*, koja na jugoistoku seže do Cetine. Izraz *morsticus*, po Gunjači je latinski naziv za župana kliške župe.⁹⁷ Ipso facto, Jakov i Rusin župani su primorja, odnosno Klisa. Jakov se spominje dvije godine prije posvete crkve sv. Petra u Selu, a Rusin poslije nje. Kako se kralj Slavac javlja u Omišu u pratnji župana Sarubbe, *onda je Zaruba svakako župan domaćin, znači župan kliški, a znači i to da je naslijedio Rusina.*⁹⁸ Ustvrdivši da je Maronia posebna, inzularna oblast hrvatske države, Gunjača tvrdi da nema mjesta neretvanskoj samostalnosti na kraju 11. stoljeća. Budući da je Rusin bio župan kliške župe, Gunjača donosi slijedeći zaključak: *Kako su braća Rusin i Slavić imali zemlje u Trsteniku koji je u poljičkom primorju, očito je da su i ta braća iz kliške župe. A kako se Slavić u Supetarskom predlošku, koji se uglavnom odnosi na poljičko primorje, spominje kao kralj, to je ta sredina u njemu gledala svoga kralja, a kako se to primorje nalazilo u kliškoj župi koja je sastavni dio Hrvatske, očito je da je njihov kralj Slavić hrvatski kralj.*⁹⁹

22

6. Mišljenje novije hrvatske historiografije o kralju Slavcu

Suvremena hrvatska historiografija pomalo zanemaruje pitanje političke povijesti.¹⁰⁰ Posljedica je to novih strujanja u svjetskoj historiografiji koja se okreće proučavanju rubnih dijelova povijesti: povijesti društvenih kategorija, ekohistoriji i sl.

Čini se da i danas nema jedinstvenog stava kad je u pitanju kralj Slavac. Tako je Budak prihvatio Gunjačino mišljenje o Slavcu kao *pretendentu na prijestolje*, smjestivši ga u vrijeme nakon smrti Stjepana II. Ipak ističe da Slavac nije mogao biti priznat kao vladar na cijelom području Hrvatske, već je vjerojatno vladao samo na ograničenom

teritoriju.¹⁰¹ Slavac se u kartularu spominje bez preciziranja titule, a u sporu s Ljubomirom presuđuje mu ban. Budak smatra da nije bio okrunjen kralj jer se nije uspio domoći krune Zvonimirove krune koju je čuvao nadbiskup Lovro. Kad je riječ o teritoriju na kojem Slavac vlada, pridaje mu područje Poljica i neretvanskih županija.

Raukar priznaje samostalnost Neretvanske kneževine do kralja 11. stoljeća, čiji su vladari od Berigoja do Slavca nosili različite titule, ali priznaje da Zvonimirova vlast polako počinje zahvaćati i ta područja. Zaključak izvodi iz nazočnosti neretvanskih vladara na dvoru hrvatskih kraljeva Zvonimira i Stjepana II. Ipak oprezno dodaje da je možda riječ samo o stvaranju čvrstih veza između dvaju političkih entiteta.¹⁰²

Zaključak

Temeljeći svoje mišljenje na jednom jedinom izvoru u kojem se spominje kralj Slavac, hrvatska je starija historiografija koncem 19. i početkom 20. stoljeća smatrala najvažnijim pitanjem objašnjenje njegovog podrijetla i okolnosti njegovog uspona i pada. Tek su prve kritičke analize M. Barade pokazale da Slavac ne pripada vremenu u koje ga je postavila starija hrvatska historiografija niti ga se može svrstati među hrvatske vladare 11. stoljeća. Njegovo mišljenje nije odmah prihvaćeno i razvija se polemika tijekom koje su razni autori pokušavali na različite načine interpretirati isti povijesni izvor, iznoseći argumente u prilog jednoj i drugoj tezi. Iako je to pitanje ostalo izvan interesa novije hrvatske historiografije, nema jedinstvenog mišljenja o tome je li Slavac bio hrvatski ili neretvanski vladar.

S obzirom na ograničenja koja nam nameće nedostatak izvora, sa sigurnošću možemo utvrditi samo da je Slavac živio 20-ak godina nakon navale Normana na dalmatinske obale. S priličnom ga sigurnošću možemo smjestiti u 90-e godine 11. stoljeća. Iz toga proizlazi da Slavac nije mogao biti kralj kojeg je zarobio normanski knez Amiko 1074. godine. Znamo da je imao brata Rusina i da su im nasljedne zemlje bile u Trsteniku. Svi ostali zaključci prilično su dvojbeni.

97 Vidi bilješku 92.

98 Ibid, 102.

99 Ibid, 105.

100 Pod pojmom suvremena historiografija razumijem historografsku djelatnost u posljednjih 10-ak godina. Prilikom izbora literature posegnula sam za objavljenim sintezama hrvatske povijesti ranog srednjeg vijeka, koje donose najnovije poglede na hrvatsku povijest srednjeg vijeka.

101 Budak, 1995, 118 - 119.

102 Raukar, 1997, 54 - 55.

Glavni argumenti u prilog tezi da je Slavac bio hrvatski kralj bili bi: titula *rex*, vršenje sudačke funkcije na hrvatskom teritoriju i nastup u pratnji bana. Međutim, titulu *rex* nosio je i neretvanski vladar Berigoj. Budući da smatram da je autor naracije u tzv. Berigojevoj ispravi sam Berigojev štićenik Ivan, velika je vjerojatnost da je znao koju titulu nosi njegov zaštitnik. Spomenutu titulu nije morao nositi nužno okrunjeni vladar: ona može biti znak moći i ugleda. Tvrdnju da je poljičko primorje bilo dio kliške župe, a Maronia inzularni ostatak neretvanske kneževine smatram nedovoljno argumentiranom, jer se ne temelji na čvrstim dokazima, već isključivo na osobnoj interpretaciji izvora. Ban u Slavčevoj pratnji može se objasniti tako što je ban sudio u sporu između Ljubomira i Slavca. Prisutnost Jakova na dvoru hrvatskih kraljeva Zvonimira i Stjepana II. možemo objasniti stvaranjem novih veza između dvije političke zajednice koje su zbog svog geografskog položaja upućene jedna na drugu.

Po svemu iznesenom nameće se zaključak da je Slavac bio samostalni neretvanski vladar.

Izvori i literatura

- Miho Barada, »Dinastičko pitanje u Hrvatskoj 11. stoljeća« u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 50, 1928/29.
- Miho Barada, »Kad je kralj Slavac živio« u *Jutarnji list*, 23. 1. 1934.
- Miho Barada, *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062 - 1075)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (knjiga 311), Zagreb, 1957.
- Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995.
- Vedrana Delonga, *Ranoromanički natpisi grada Splita*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1997.
- Documenta historiae chroaticae periodum antiquam*, ur. Franjo Rački, vol. 7, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1877.
- Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi liber, Zagreb, 1995.
- Mirjana Gross, *Suvremena historiografija - korišteni, postignuća, traganja*, Novi liber, Zagreb, >1996.

Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiografiji*, III, Školska knjiga Zagreb, 1975.

Hrvatska, Europa, Svijet. Kronologija, ur. Ivo Goldstein, Novi liber, Zagreb, 2002.

Ljubo Karaman, »Još o kralju Slavcu« u *Zgodovinski časopis*, letni (VI - VII)/ 1953.

Nada Klaić, »Problem Slavca i Neretvanske krajine« u *Zgodovinski časopis* 14/ 1960, 96 - 136.

Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 1972.

Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.

Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata. Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1974.

G. A. Loud, *The Age of Robert Guiscard*, Longman, Essex, 2001.

Zrinka Nikolić, *Rodaci i bližnji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.

Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324. - 1453.*, Golden marketing, Zagreb, 2002.

Marko Perojević, »Je li Slavac bio hrvatski kralj« u *Jutarnji list*, 24. 12. 1933.

Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.

Supetarski kartular, ur. Viktor Novak i Petar Skok, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 43, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1952.

Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.

Ferdo Šišić, »O podrijetlu i zaslužjenju hrvatskoga kralja Slavića« u *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, 1903.

Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (preisak iz 1925.), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.

King Slavac: historical overview and opinions in historiography

Summary

In this paper, the author brings a review of Croatian historiography's views on King Slavac - a person from the end of the 11th century, whose existence is only mentioned in a single source. Through a review of the opinions of Croatian historiography, the author also attempts to answer whether Slavac even existed and if he was ruler of Croatia or Pagania.

The autor provides a synopsis of the historical events in the areas surrounding Croatia and directly affecting local conditions. The weakening of the Byzantine Empire was leading towards the increasing independence of the Empire's peripheral lands and consequently, the level of control over Dalmatian cities was decreased. In the Christian West the fight for investiture was gathering intensity and this directly influenced Croatia through a conflict of the reformist and counter-reformist parties. The Norman strengthening in southern Italy didn't have larger repercussions on life on the east coast of the Adriatic up until Norman duke Amiko led a raid capturing the Croatian king. After that event, Croatia has stayed outside the Norman sphere of interest.

In the 19th century, when national awareness became a tool for use against Hungarian hegemony, Slavac was crafted into the figure of an unfortunate Croatian ruler, dethroned by traditional Croatian discord. Founding its belief on the source stating that the Norman duke captured a Croatian king, Croatian historiography accepted Lučić's belief that the captured king was indeed Slavac and constructed the events surrounding his rise and fall. The first critical analyses, however, found a flaw in the chronology and proved that the captured king must have been Petar Krešimir IV, while Slavac is numbered among the rulers of Pagania. This opinion, which robbed Slavac of the throne crafted for him by older Croatian historiography and set upon it King Petar Krešimir IV, caused a great stir in contemporary historiography. A discussion ensued, during which different authors have tried to corroborate both theses.

In recent times political history has been slightly out of the focus, while anthropological subjects have prevailed. Thus the question of King Slavac has been left aside, even though there is still no common consensus. Still, based on the arguments laid out, the author of this paper concludes that Slavac was in fact a ruler of Pagania.

Key words: King Slavac, older Croatian historiography, modern Croatian historiography, the title of *ban*, territory, the title of *rex*, Pagania

O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću

Na temelju proučavanja vrela iz prve polovice XIII. st., osobito djela *Historia Salonitana*, istražuje se fenomen pokušaja stvaranja crkvene unije Zagreba i Splita koji je neposredno prethodio upadu Mongola u ugarsko-hrvatsku državu. Proučavanjem aktera, društvenih, političkih i crkvenih konstelacija i njihovih odraza u razvoju splitske gradske komune, ali i u crkvenoj povijesti Ugarske i Hrvatske uopće, donose se zaključci o ulozi mentalnih i ideoloških struktura »dugoga trajanja« (svijest o prošlosti) kao podlozi političke interakcije (tj. njenoj primjeni u posve specifičnim namjerama moćnih protagonista onoga vremena); primarno se, uz pokušaje rekonstrukcije, naglašava se potreba za rekontekstualizacijom.

Ključne riječi: Dalmacija, kršćanstvo, Arpadovići, crkvena unija, Toma Arhidakon, srednji vijek

Sudbina Splita, grada-palimpsesta, u trinaestom se stoljeću čita (ne bez sugestija koje nudi Tomino djelo) poput niza vrtložnih pripovijesti, kroz optiku povijesnih procesa gotovo kaleidoskopskoga gibanja.

U čitanju bujnog povijesnog razvoja naših krajeva toga vremena, davno je već uočen zanimljiv pokušaj formiranja unije između zagrebačke i splitske crkvene pokrajine, do kojeg je došlo u predvečerje tatarske provale. Nije, međutim, bilo pokušaja da se ta zanimljiva epizoda monografski obradi, uzimajući u obzir širi horizont zbivanja, sa svim pratećim političkim, društvenim i kulturološkim implikacijama.¹ Stoga na ovom

mjestu nudimo temeljit uvid u zbivanja kojima je izbor zagrebačkog biskupa za splitskog nadbiskupa bio okružen, istovremeno pokušavajući detektirati i neke, dosad neuočene, pozadinske putanje.

I. Uvod

U smjenama različitih političkih suvereniteta kroz vjekove, niska (kasno)antičkih obalnih i otočkih gradova koji su preživjeli avarsko-slavenske seobe između Istre i Epira – od Krka i Osora, preko Raba, Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika (oba *in statu nascendi*, kasnije će im se pridružiti Šibenik, Hvar, Korčula...), do Kotora – uglavnom su bili prepušteni sami sebi. Jedva razaznatljiva, tanka linija Dalmacije rastegnute pod kortinom planinskih lanaca duž čitave obale, naglašavala je distinktivnost – ali i kompaktnost – korpusa tih u se povučenih urbanih minijatura, koje su – osobito naspram vlastitoga zaleđa – gotovo deklarirale, ne uvijek s pravom, kontinuitet baštine jedne visoke civilizacije.

Upravo ta zaokupljenost podrijetlom – po mogućnosti što slavnijega ishodišta – jedna je od,

¹ Prema dostupnoj nam literaturi, ovu epizodu registriraju već veoma rane povjesnice. Uz neizostavnu kroniku arhidakona Tome, usp. *Illyricum sacrum*, III, 262 – 264; Krčelić, 1994, 80 – 84. Farlati se međutim, u sklopu svojega pregleda splitskih nadbiskupa, ne upušta u dublju interpretaciju, notirajući tek razvoj događaja naznačen kod Tome. Među recentnijim sintezama (klasična djela hrvatske historiografije XIX. st. ovdje ispuštamo, upozoravajući jedino na retke u Šišić, 1975, 193 – 194) ovu materiju podrobnije raščlanjuju Klaić, 1976, Raukar, 1997, Matijević-Sokol, 2002. i Katičić, 2003., a među analizama usputno, ali vrlo prodorno Budak, 2004. i Kovačić, 2004.

kako primjećuje I. Babić,² bitnih odrednica mita, karakteristična kako za pojedince tako i za kolektivite. Taj *regressus ad originem*, uvijek zasićen mistifikacijama i posljedičnim konfabulacijama, da se sasvim lijepo očitati u genealogiji grada Splita, već posve fiksiranoj u doba Tome Arhidakona (1200. – 1268.). Mit o salonitanskom, upravo romanskom podrijetlu, skladno se akordira s idejom Bizantskog (Romejskog) carstva, što je temelj svijesti građana o vlastitoj nekadašnjoj slavi i veličini, koja će se možda još jednom postići. Carstva dakako reduciranog, začahurenog, »povučenog u sebe«, čija će ideja u toj zabačenoj imperijalnoj provinciji ipak perzistirati još stoljećima, sve do konačnog utrućuća po završetku slavne epizode Emanuela Komnena.³ Pritom identifikacije s kasnoantičkim kršćanskim stariinama – o kojima je također očuvana kakva-takva memorija nisu manje bitne, jer je upravo Crkva »nositelj uspomena na slavnu salonitansku stariinu.«⁴ Upravo će te uspomena – i na njihovim temeljima izrasla tradicija – osigurati prestiž Splita kao crkvenoga grada, a od 928. i neprijepornoga središta metropolije, koja će svoje najslavnije dane doživjeti za vrijeme nadbiskupa Lovre Osorskog, prelata benediktinskog podrijetla koji će tijekom čitave druge polovice XI. st. razvijati idilične odnose (ne bez perpetuiranog utjecaja reformirane Crkve Grgura VII., čiji je relej bio) s hrvatskim vladarima iz loze Trpimirovića.

U ključu čitanja srednjovjekovne povijesti nekadašnjih carskih bizantskih gradova na dalmatinskoj obali nalazi se autonomija, preduvjet op-

stanka u posvemašnjem slavenskom okruženju, a istovremeno zalag kontinuiteta baštinenih rimskih institucija i inih civilizacijskih tekovina klasične antike. Skučeni u vlastitim, redovito međusobno nepovezanim astarejama, dalmatinski su gradovi nastavili funkcionirati kao svojevrsni *corpus separatum*, predstraža dalekoga (a s vremenom i teritorijalnim gubicima sve udaljenijega) Carstva, u formalnom okviru labave povezanosti osobom carskog predstavnika. Stvarnu su vlast vršili gradski priori (u kasnijem vremenu titule izmijenjene u *comes*), a na čelu crkve stajali su biskupi, čija je uloga u političkom životu nezadrživo rasla još od Justinijanova vremena, nerijetko – u svjetlu poganskog susjedstva koje se prostiralo već s druge strane gradskih zidina – posve zasjenjujući utjecaj svjetovnoga upravitelja.⁵

Prisiljeni na održavanje labilne ravnoteže između vlastite domene i nesklonog im slavenskog zaleda, a ne mogavši se uvijek pouzdati u pomoć carske mornarice, dalmatinski su gradovi postupno, već od najranijega vremena, pronalazili zajednički jezik s vladarima susjednih sklavinija, budući da su obje političke organizacije u preplitanju vlastitih interesa bile nužno upućene jedna na drugu. Ni kasnije uključivanje gradova carske Dalmacije u bizantsku arhontiju, a potom i u temu, nije, po svemu sudeći, unijelo bitnije promjene u način unutarnjeg i vanjskog funkcioniranja samih gradova kakav se razvio još u najranijem srednjovjekovlju. Vrela ne spominju bitno drukčiji razvoj ni u kasnijem vremenu, kada se suverenitet nad carskim gradovima prenosi (ne bez pridržavanja vrhovnih prava Konstantinopola) na hrvatskog kralja. Sačuvane kronike i listine svjedoče, barem u mjeri u kojoj se to iz njih može razabrati, o kontinuitetu skladnih odnosa, upućenih i prestižem salonitanske crkve, obnovljene u Splitu već u VII. st.⁶

2 Babić, 2005, 183.

3 Toma Arhidakon registrira refleksije doprijašnje slave komnenskoga carstva, kada pripovijeda o posjetu nadbiskupa Rajnerija caru Emanuelu. HS c. XXI, p. 110: *Et tempore Emanuel inclite memorie apud Constantinopolim imperabat. Tota autem Dalmatia et pene Croatia uniuersa subiecta erat principatui eius. Ipse autem erat benignissimus circa omnes sibi subiectos, non tributorum exactor, sed diuitiarum suarum liberalissimus distributor.* – »U to je vrijeme u Carigradu vladao Emanuel, čija se slava pamti. Cijela je Dalmacija i gotovo čitava Hrvatska bila podložna njegovoj vlasti. Bio je veoma milostiv prema svim svojim podanicima, nije nametao poreze nego je široke ruke dijelio svoje bogatstvo«.

4 Babić, 2005, 191. Šire o problemu postanka Splita i uspostave prve crkvene organizacije s pregledom ranijih mišljenja v. Matijević-Sokol, 2002, 75 – 121, te Basić, 2005., passim.

5 O ulozu biskupa u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom gradu općenito v. Le Goff, 1974, 60 – 64.

6 HS c. XIII, p. 52: *Igitur duces Sclauonie habere ceperunt in magna ueneratione ecclesiam beati Domnii, donantes ei predia et possessiones multas, decimas et oblationes corde yleri offerentes.* – »I tada su vladari Slavenske zemlje počeli držati u velikom poštovanju crkvu svetoga Dujma, pa su joj darivali mnoga dobra i posjede, te vesela srca pri-

Grad pod Marjanom tada poznatim pod imenom Mons Seranda (u kojem, prema P. Skoku, odzvanja njegovo antičko porijeklo gaja posvećenog nekom poganskom božanstvu) – stisnuo se ipak, usprkos neprestanom pozivanju na baštinu Salone, tek na neznatnom dijelu nekadašnjeg salonitanskog agera, svevši svoje posjede na splitski poluotok, Šoltu i dio Čiova. Zaleđe mu bijaše sačinjeno od različitih sklavinija, kasnije preobraženih u moćne županije i kneževine, nad kojim je od početka XII. st. nominalnu vlast imao kralj iz Arpadove dinastije, stolujući u dalekim gradovima Podunavlja. Svome su nepovoljnom položaju Splićani još od najranijeg vremena nastojali doskočiti (ako je vjerovati podacima iz Trpimirove darovnice, već od 852., ili, prema najnovijim istraživanjima, 840. godine) primajući od pojedinih vladara zaleđa na dar posjede na slavenskom teritoriju, formirajući na taj način malene »enklave«, bilo pod jurisdikcijom nadbiskupa ili gradskih otaca.

Tek je Koloman, *post victoriam et pacis premia*, unio izmjene u tada već višestoljetni ustroj gradske autonomnosti, podvrgnuvši svojoj potvrdi izbor svakog načelnika i crkvenog premeta kojeg su građani birali.⁷ Na taj je način otvorio mogućnost svakojakim makinacijama u službi jačanja vlastita utjecaja unutar slobodoljubivih dalmatinskih komuna, utjecaja čiji će se plodovi u Splitu manifestirati odmah po smrti nadbiskupa Krescencija. Tako je na nadbiskupsku stolicu 1112. posaden Manases, kraljev čovjek, čime je u Splitu otvoren put čitavom nizu crkvenih premeta ugarskog podrijetla. Plodovi takvog razvoja nisu se odrazili samo na duhovnoj sferi istovremeno zadarskim knezom postaje Kolomanov ban Kledin, a u jednoj od kula Dioklecijanove palače instaliran je *exactor regalium tributorum*, dakako, u pratnji ugarske vojne posade (čime je kralj dao osjetiti svoju prisutnost). Ambicije prvog zajedničkog kralja iz Arpadove dinastije razbile su se, međutim, potkraj njegove vladavine o zid gradske autonomije: nadbiskup Manases i

ugarska posada, nakon neuspjelog pokušaja zao-bilaženja drevnih gradskih sloboda, protjerani su iz Splita,⁸ a budući će Arpadovići – kao i dužd za kratkotrajnog *intermezza* mletačke vlasti nad gradom – nastaviti jamčiti gradske slobode u sigurnijem duhu.⁹

Tributum pacis, kojeg ih je oslobodio Koloman, mora da je Splićanima – suočenima kroz XII. i XIII. st. s nizom nepovoljnih političkih prilika – značio prisjećanje na sretniju, mirniju prošlost, na taj »kraljevski mir« za čije bi zajamčeno poštivanje vjerojatno drage volje ponovno plaćali danak. Goruće pitanje očuvanja svoje, tradicijom učvršćene, autonomije u primorskim je gradovima – pa tako i u srednjovjekovnom Splitu – postalo *spiritus movens* svih poteza koje je grad povlačio, od toga vremena potcrtanih i rastućim pretenzijama grada na lagunama i ugarsko-hrvatskog vladara. Sporovi toga doba, i njihovi istočnojadranski refleksi, daju se očitati već iz – u bitnome istovjetnih – titula kojima su se moćni suparnici voljeli kititi: s jedne strane imamo panskog (*rex Hungariae, Dalmatiae et Croatiae*), a s druge mletačkog vladara (*dux Venetiarum, Dalmatiae et Croatiae*). Obojica su u utrci za Zvonimirovu baštinu. Komplikirano balansiranje u odnosu na te interesne sfere obilježiti će tako dalmatinsku i splitsku povijest u nadolazećim stoljećima.

Epizoda ponovne uspostave bizantske vlasti nad Dalmacijom (i dobrim dijelom Hrvatske) od 1164., koliko god se činila samo »labudim pjevom« kasnog Bizanta, podsjetila je na cara kao na faktor na koji uvijek treba računati, ali i poremetila ravnotežu u silnicama dotadašnjih političkih i crkvenih odnosa na istočnom Jadranu: u Splitu, u kojem je stolovao *sebastos* iz dinastije Komnen, namjesnik za Dalmaciju i Hrvatsku, došlo je tako – možda po prvi put – do razilaženja između probizantski nastrojenih građana i interesa crkve (jer, kako je to sazeo J. Le Goff,

8 HS c. XVIII, p. 90 – 92. Usp. Klaić, 1976, 14 – 16.

9 Sličan se pokušaj odigrao i u Zadru, gdje je spomenuti ban Kledin također opremio gradski kaštel ugarskom posadom (u obrani kraljevih interesa prema prisizanjima mletačkoga dužda), što je među građanima stvorilo animozitet prema pridošlima. I dužd Ordelaaf Faledro prisegnuo je 1116. da će poštivati stara zadarska municipalna prava. Usp. Klaić, 1976, 17 – 19.

kazivali desetine i prinosek. Usp. Matijević-Sokol, 2002, 75 – 121; Basić, 2005, 13 – 17.

7 Usp. Klaić, 1976, 11 – 22; Raukar, 1997, 63 – 64. O splitskim prilikama tijekom XIII. st. usp. Matijević-Sokol, 2002, 27 – 32.

»počev od 1054. Bizantinac znači shizmatik«¹⁰), barem do ustoličenja nadbiskupa Rajnerija, koji je normalizirao odnose s carem. R. Katičić pokazuje da je taj, čini se, prvi ozbiljniji raskorak između želja splitske općine i obveza splitske crkve bio dublje ukorijenjen nego što se do sada mislilo.¹¹

Slične su tendencije došle do izražaja i u prvoj trećini XIII. st., u nemirnome vremenu nakon pada Zadra i Dubrovnika u mletačke ruke, obilježenom jačanjem kneževskih rodova zaleda i slabljenjem kraljevske vlasti za slabih nasljednika Bele III. Omiški gusari, Kačići (čiji je jedan predak onomad došao glave nadbiskupu Rajneriju), usavršili su svoje pomorsko umijeće do te mjere da ih u njem nije mogao spriječiti ni kralj, ni Mlečani, ni sâm papin legat Akoncije, predvodnik minijaturnog križarskog rata.¹² U toj situaciji Splitski 1207. za kneza biraju upravo jednog Kačića, Domalda. Svrgnut će ga nakon što postane *persona non grata* na dvoru Andrije II., što će rezultirati njegovim osvetničkim pohodima tijekom idućih godina. Njegova su dva nasljednika Višen i Petar, pak, heretici,¹³ iz čega se vidi da barem jedan dio građana Splita nije imao previše predrasuda oko izbora pojedinaca nepodobnih u očima Crkve, ako su se isti dokazali kao sposobni upravljači i služili općem dobru (što uostalom priznaje i sâm Toma).¹⁴ Kao što vidimo, pitanje izbora gradskog kneza imalo je, osim političke, i crkvenu dimenziju *par excellance*. Reperkusije na planu odnosa između crkvene i svjetovne sfere u srednjovjekovnom Splitu bit će od tada mnogo oštrije. Brza smjena gradskih kneževa, neprestana trvenja s Hrvatima oko posjeda uokolo Splita, te unutargradski sukobi, tri su najeklatantnija obilježja toga vremena.

II. Profil grada

Na sjecištu plovnog puta koji se račvao između sjevernojadranskih otoka i Istre (a odatle dalje prema Friuliju, Veneciji i Alpama) s jedne strane i epirske obale i Jonskog mora (poveznice s Egejom i Levantom) s druge strane, Split je ujedno bio determiniran i starodrevnom jadranskom transverzalom, preko udaljenijih srednjodalmatinskih otoka i Tremitâ prema apulskoj obali (benediktinske filijale na Mljetu i Biševu odigrat će značajnu ulogu u odnosima s Apulijom i Abruzima), ali i kopnenom simetralom (na koju se često zaboravlja) preko dalmatinskoga zaleda, Knina i Zagreba, sve do kraljevskog Budima. U tim geografskim i političkim zadatostima odvijala se povijest grada-nasljednika Salone.

Povedemo li se za proverbijalnom frazom da »grad čine ljudi, a ne zidine ili brodovi« (Tukidid), ustvrdit ćemo da je sredinom XIII. st. naselje u Dioklecijanovoj palači, zajedno s zapadnim predgrađem (*Burgus*, prema Marjanu i crkvi sv. Feliksa) i s tek nastajućim istočnim (*Arkuz*, Lučac), udomljavalo oko 20 000 stanovnika,¹⁵ nad čijim je dušama jurisdikciju imao *archiepiscopus Spalatensis olim Salonitanus*, a nad smrtnim tijelima *rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae Cumaniaequae*, odnosno u njegovo ime izabrani gradski *comes*. Množina puka u tom je razdoblju već nadišla staru, tradicijsku podjelu na spalatinsko-romanske, odnosno hrvatsko-slavenske etničke elemente, te je do izražaja došla njihova plodna simbioza.¹⁶ U staleškom raslojavanju stanovništva nije, međutim, bilo toliko elemenata integracije: trodjelno društvo sačinjeno je od punopravnih građana-*cives*, prolaznih stanovnika grada-*habitatores* i neslobodnih-*servi, ancillae* (o čijem nezavidnom položaju sugestivno svjedoče stranice Supetarskog kartulara). Dodatna, manje formalna, ali u realitetima srednjovjekovnog života ukorijenjena, jest ona logična, funkcionalna podjela na *no-*

10 Le Goff, 1974, 173. O nezavidnom položaju u kojem se tada našao nadbiskup Girard, Rajnerijev prethodnik, v. HS c. XX, p. 104.

11 Katičić, 2003, 349.

12 Usp. odnosna poglavlja u: Novak, 1978, III; Klaić, 1976, 484 – 486.

13 O kronologiji i pozadini patarenskih pokreta razvijenog srednjeg vijeka u zaleđu dalmatinskih gradova usp. Zadro, 2005., *passim*.

14 HS c. XXVIII, p. 162.

15 Katičić, 2003, 334. Podatak je dobiven procjenom prema broju vojno sposobnog stanovništva kojeg na više mjesta donosi Toma (HS c. XXIX, p. 164; c. XXXIII, p. 194).

16 Usp. sažeto u: Katičić, 2003, 335.

biles i *populares*, koja podrijetlo vuče vjerojatno još iz salonitanskog društva kasne antike.¹⁷

Prikladno je asociirati opis splitskih zbivanja prve polovice XIII. st. uz početke javnog djelovanja Tome Arhidakona, koji je tako djelić povijesti kojeg je sâm doživio registrirao u svojoj kronici.¹⁸ Poklapa se taj ulazak u aktivni život grada s godinom 1217., u kojoj je kralj Andrija II. na putu za Svetu zemlju zastao u Splitu sa svojim križarima, a nadbiskup Bernard preminuo nakon gotovo dvadesetogodišnjega upravljanja splitskom crkvom.

Bernard iz Perugie (nadbiskup i primas od 1198.) prvi je splitski nadpastir čije je djelovanje, nakon dužeg perioda hektičnih odnosa između nadbiskupâ (mahom ugarskoga podrijetla) i klera, blagotvorno utjecalo na život grada i metropolije. Bio je Bernard, prema Tominim riječima, učen čovjek, *vir litteratus et eloquens*, u naročitoj milosti kralja Bele III., te neće biti slučaj da ovaj upravo njemu povjerava odgoj svoga sina i nasljednika Emerika, koji ga je poštovao poput oca (*quasi patrem*, znakovito je što je do Bernardova izbora došlo uskoro nakon Emerikova uspona na prijestolje). Ni papa Inocent III. ga se nije lako odrekao, otežući s njegovim slanjem u Split pune dvije godine kada su Splićani, predvođeni jednim uglednim kanonikom i jednim laikom (po svemu sudeći potomkom Petra Crnog), pristupili zatražiti konačnu privolu vrhovnog svećenika za njegov izbor (kraljev su *placet*, dakako, odmah dobili).¹⁹

Energičan u implementaciji ideja Inocenta III., Bernard je odlučno suzbijao krivovjerje, o čijoj pojavi u Splitu prvi put saznajemo upravo iz Tomina pera. Iz toga vremena potječe glasovita epizoda o braći Mateju i Aristodiju, sinovima Zorobabela, koje Arhidakon kudi zbog širenja

»heretičke zaraze«, ali ih istovremeno – sasvim u duhu onoga vremena – hvali kao vješte zlatare i *pictores optimi*. Njihovo je djelovanje imalo i širih implikacija, kao, uostalom, i Bernardovo.²⁰ Čini se da ni izmjena na ugarskom prijestolju, na kojem nakon dugogodišnjih sukoba s bratom (i peripetijâ u mnogočemu nalik građanskom ratu) od 1205. sjedi Andrija II., nije poremetila skladne odnose između Bernarda i krune.²¹

Toma pripisuje nadbiskupu i važnu ulogu pri revindikaciji Zadra nakon mletačkog osvojenja 1202. (pri opisu kojeg vrijedni splitski kroničar – uz svo moraliziranje – teško prikriva zlu-radost): nadbiskup povezuje izbjegle Zadrane s Gaećanima, financirajući čak potonje srebrom koje je kralj pohranio kod templara u Vrani. Imajući na umu Bernardovu prougarsku politiku, sve navedeno i ne mora biti neistinito (iako ne bez posljedica po sâmog prelata²²). Arhidakonova recepcija nadbiskupovih akcija u tolikoj je mjeri pozitivna da čak ni njegovo, inače neuspješno, posezanje za kanoničkim povlasticama – a spor je, svjedoče listine,²³ metastazirao sve do obraćanja sâmom Inocentu III. – nije prikazano u

20 HS c. XXIII, p. 122. Usp. također Zadro, 2005, 28 – 31. »Crkva gospodina našega Rastudijâ« ipak se, kako je na navedenom mjestu objašnjeno, ne može poistovjetiti s djelovanjem Aristodija u Bosni. Uloga Bernarda u događajima oko bana Kulina i Bilinopoljske abjuracije, a u svjetlu njegova srdačnog odnosa s kraljem Emerikom i Emerikove protekcije nad srpskim pretendentom Vukanom, pokazuje kolika je bila politička vještina ovoga Toskana na splitskom nadbiskupskom tronu.

21 U CD III, 70 – 71 donosi se isprava kojom Andrija II. splitskoj crkvi daruje dio davanja solinskih mlinova. Dokument je, međutim, sumnjive vjerodostojnosti: Klaić, 1976, 16. Bernard se spominje u Andrijiinoj pratnji i pri izdavanju dviju drugih isprava: usp. CD II, 357 i *Supplementa Codicis Diplomatici* I, 60 – 61.

22 Prema Tominom izvještaju, Mlečani u želji za osvetom uplovljavaju u Kaštelanski zaljev i razaraju kulu s palačom (*turrem cum palatio*) koju si je Bernard sagradio na Vranjicu. Usp. HS c. XXIV, p. 132. Prešućuje, naravno ulogu Andrije II. u predaji Zadra Mlečanima, kao i kasniji kraljev tretman prema mletačkim prisizanjima na istočnoj jadranskoj obali. Odnedavno se razabire Tomino poznavanje nekog mletačkog izvora srodnog tzv. *Kronici Giustiniani*, upotrijebljenog barem pri segmentu njegova pripovijedanja u kojem nije sklon Zadranima. Usp. Katičić, 2003, 418.

23 CD II, 278 – 279; CD II, 281; CD III, 56 – 58. Šire o problemu: Matijević-Sokol, 2002, 193 – 197. O sporu v. HS c. XXIV, p. 132, 134.

17 Iscrpnije: Klaić, 1976, 98 – 119, 154 – 177.

18 Spec. HS c. XXV – IL, pp. 138 – 318. Već u XXIV. glavi, *De Bernardo archiepiscopo*, Toma, čini se, djelomice zahvaća u događaje kojima je osobno bio svjedokom.

19 O njemu usp. HS c. XXIII, p. 120 i d. Bernard, ranije benediktinski monah opatije Santa Maria de Farneto u Toskani, ostvario je zavidnu karijeru kao papinski diplomat, a kasnije je obnašao i dužnost opata ugarskoga benediktinskog samostana u Boldvi. Usp. Kovačić, 2004, 46. O značaju Inocenta III. za univerzalnu povijest Crkve usp. Jedin, 1993, 178 – 190.

pretjerano osuđujućem, lošem svjetlu. Nije najlakše oteti se dojamu da je Toma nekritički pristupio svom starijem suvremeniku, u mnogočemu sličnoga *curriculum*: poput Tome, učen čovjek, bibliofil (*habuit libros plurimos, bonos et pretiosos*), također bolonjski đak (a možda i profesor – *vir scolasticus*), vatreni pobornik politike Inocenta III. u svim njenim relevantnim vidovima, sastavljač zbirke *contra hereticos* i autor knjige propovijedi, na više je razina mogao imponirati mladom budućem arhidakonu.²⁴ Tih je godina u Dalmaciju u Bernardovoj pratnji doputovao Firentinac Treguan, budući zaslužni trogirski biskup i mecena majstora Radovana. Veoma sličan svom zemljaku po erudiciji on će, po svemu sudeći, u Splitu zasnovati pravu malu humanističku školu, poučavajući splitske klerike gramatici »jer se činio veoma prikladnim za sve što se odnosi na književnu naobrazbu«. ²⁵ Bernard iz Perugie prisustvovao je, iako tjelesno već posve oronuo, IV. Lateranskom koncilu što ga je 1215. sazvao Inocent III., a iz Tominih se riječi vidi koliko je značajna bila uloga biskupa Treguana pri upoznavanju klera i puka s odlukama tog skupa, prevažnog za razumijevanje daljnjeg povijesnog razvitka Crkve.²⁶

U iskušenju smo da ustvrdimo kako je upravo uloga nadbiskupa italskoga ili romanskoga ishodišta (i to onih koji su splitskom crkvom upravljali na prijelazu stoljećâ!), bila formativna, s nadasve pozitivnim refleksima po daljnji crkveni život. Ili je to možda tek dojam, koji se – slučajno ili ne – nameće pri pažljivom čitanju Arhidakonove povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenikâ. Prominentno mjesto u tom prikazu

tako zauzimaju Lovro iz Osora (1059. – 1099.), reformni benediktinac o kome je već bilo riječi, zatim njegov nasljednik Krescencije, Rimljanin (1099. – 1112.), *vir valde egregius et omnis predictus bonitate*,²⁷ koji će uspješno posredovati između Kolomana i Splitskana u prijelomnim godinama dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje. Tijekom 86 godina koje su protekle između Krescencijeve smrti i Bernardova izbora za nadbiskupa, splitska je nadbiskupska stolica bila popunjena 60 godina, uz više – po splitsku crkvu štetnih – perioda sedisvakancije (1114. – 1135., 1180. – 1185.). U preostalom razdoblju crkvom je upravljalo 10 prelata, od čega su četvorica bili Ugri,²⁸ četvorica Talijani,²⁹ a tek dvojica domaći ljudi, Zadrani (Grgur, 1135.) i Splitskanin (Gaudije, 1136. – 1158.).³⁰

O nesretnoj epizodi Krescencijeva nasljednika Manasesa već je bilo riječi (vidi *supra*); uslijedio je *interregnum* dug barem 20 godina, za vrijeme kojeg je crkvene poslove vodio arhidakon Dobre Docijev, inače naš prvi po imenu poznati pjesnik.³¹ Nadbiskup Gaudije, iako Splitskanin, došao je na to mjesto vjerojatno također »po ugarskoj liniji« (*gratiosus satis apud reges Hungarie*), ali je, čini se, bio posve neupućen u kanonske propise, što dovodi u pitanje opravdanost njegova izbora na tako odgovoran položaj u razdoblju inače veoma nesretnom po splitsku crkvu. Pod starost bolešću diskvalificiran u obavljanju svoje službe, Gaudije je dovoljno dugo poživio da vidi dva svoja nasljednika, kojima su ga Splitskani pomalo bezdušno supstituirali.³² Okosnicu zbivanja u splitskoj crkvi tijekom ostatka stoljeća čini niz kratkovjekih nadbiskupa, bez iznimke stranaca, od kojih su neki, veoma zaslužni i energični u

24 Postoje mišljenja da su fragmenti Bernardovog autografa ovih djela sačuvani u riznici splitske katedrale: usp. komentar Matijević-Sokol u bilj. 21 uz HS c. XXIV, p. 135; v. Kovačić, 2004, 55, bilj. 71. Osim toga, Bernard je opskrbio relikvije sv. Staša novim arhitektonskim okvirom, davši izraditi oltar u svećevnoj kapeli 1209. ili 1210. (HS c. XXIV, p. 134), o čemu svjedoči i natpis: *Hoc tibi Bernardus primas altare sacrauit / Martyr Anastasi, quem tenet ista quies*. Usp. također *Illyricum sacrum* I, 738, 740; III, 238 – 239.

25 HS c. XXIV, p. 134, 136. Treguan je autor drugog dijela *Života svetog Ivana Trogirskog*.

26 HS c. XXIV, p. 136; Matijević-Sokol, 2002, 192 – 205, 286 – 290. Šire o značaju IV. Lateranskog koncila: Jedin, 1993, 191 – 198.

27 HS c. XVI, p. 82 (ovdje neznatno izmjenjujemo padežne dočetke izvornog latinskog teksta). U ovom je kontekstu, dakako, nevažno da li je Koloman na svom putu ušao prije u Zadar ili u Split, o čemu se u našoj historiografiji razvila povelika polemika. V. Raukar, 1997, 61 – 62; Matijević-Sokol, 2002, 276.

28 Manases (1112. – 1114.), Absalon (1159. – 1161.), Petar Hitilenov (1185. – 1189.), Petar (1190. – 1196.).

29 Petar Lombard (1161. – 1166.), Albert de Morra (1166.), Girard (1167. – 1171/75.), Rajnerije (1175. – 1180.).

30 Na ovo upozorava Kovačić, 2004, 48.

31 HS c. XVIII, p. 92.

32 O Gaudiju i njegovim nasljednicima: HS c. XIX, pp. 94, 96, 98.

svojim pokušajima dovođenja u red crkvenih poslova, postali prelati *bonae memoriae* kasnijim naraštajima (Petar Lombard, Petar Hitilenov), ali nisu – između ostaloga, zbog kratkoće vlastite službe, bili u mogućnosti ostvariti iole trajnije rezultate.

Teškoće u izboru nadbiskupa, pri kojemu se, još od Kolomanova vremena, stalno moralo paziti na pažljivo balansiranje udovoljavanje – u jednoj osobi – interesima Crkve, grada i dvora, izrazito su se negativno odražavale na ionako krhke unutargradske odnose.³³ Stalne peripetije sa Zadrom oko jurisdikcije nad hvarskom biskupijom (koja je od osnutka u nejasnom odnosu prema Splitu tj. Zadru), sukobi nadbiskupâ s kanonicima, Splitskana s Hrvatima, Rajnerijeva epizoda s Kačićima itd. povijesno su tkivo od kojeg Toma gradi svoju kroniku, gotovo *fin de siècle* prizvuka, ali bez sumnje s čvrstom zbiljskom jezgrom.

III. Unija dviju crkava

Zbivanja povezana uz pokušaj crkvene unije Splita i Zagreba usko se nadovezuju na splitske prilike za razdoblja upravljanja crkvom prethodnog nadbiskupa, Guncela (1220. – 1242.). O motivima koji su naveli splitski kaptol i kler da, smrću Bernarda iz Perugie ispražnjenu nadbiskupsku stolicu ponude Guncelu, sitnom kleriku-križaru i rektoru nekog samostana sv. Stjepana u Ugarskoj, već je u više navrata pisano.³⁴ Dovoljno je ovom prilikom istaknuti značajan spomen stanja materijalnih dobara splitske crkve u njegovo

doba: naime, prema interpretacijama sačuvanih nam vrela proizlazi da su iza iznenađujuće odvažnog odbijanja kraljevog zahtjeva za izbor njegova kandidata stajali mnogo dublji razlozi od onih koje Toma navodi – oportunitizma kaptolskih prvaka (koji su, prema njemu, u razvoju događaja nakon Bernardove smrti vidjeli šansu za produženi provizorij svoje vlastite uprave nad crkvom).³⁵ Međutim, Toma prešućuje dokumentima zasvjedočenog izabranog nadbiskupa Slavca, kao i, čini se, šestoricu (sic) kasnijih izabranika koji su tu čast otklonili zbog, kako veli jedno pismo pape Honorija III., »prevelikog siromaštva te nadbiskupije«. ³⁶ Iako te riječi ne valja shvaćati previše doslovno, činjenica je da će se one ponoviti u dvadesetak godina kasnije u papinoj poslanici hercegu Kolomanu (vidi *infra*), a znakovita je i spomenuta lakuna koja se tu nalazi kod Tome. U raspolaganju materijalnim dobrima svake crkve ključno mjesto zauzima uloga sâmog premeta, te se tako njegove individualne upravljačke sposobnosti neminovno projiciraju na uspješnost njene materijalne dimenzije. S. Kovačić opravdava taj fenomen onovremenim usporednim sagledavanjem splitskih crkvenih prihoda s onima slavonskih biskupija, uistinu nesumjerljivih splitskima.³⁷ Smatramo ipak da razloge onako nepovoljnom gledanju na situaciju splitske crkve, kakvo je izraženo u navedenim izvorima, treba tražiti, *inter alia*, u produljenoj – a uvijek štetnoj – sedisvakanciji, ali i u istovremenoj »smjerna generacija« na čelu crkve, kada je sposobnog Bernarda zamijenio Guncel, *clericus...non magni valoris*, za čije su uprave znaci krize na svim područjima crkvene djelatnosti upravo alarmantni.

33 Kovačić, 2004, 47 primjećuje paradoks: stvarni su interesi Crkve pri izboru nadbiskupa najviše do izražaja došli upravo za bizantske (!) vladavine Splitom (1165. – 1180.), dok je sâm izbor tih godina redovito vršio papa (tako 1161., 1167. i 1175.). V. i Matijević-Sokol, 2002, 167 – 173, 280 – 285.

34 Najiscrpnije: Katičić, 2003, 351 – 352; Kovačić, 2004, 49 – 50; Matijević-Sokol, 2002, 207 – 209, te ista u popratnim komentarima kroz bilješke uz HS c. XXVI, p. 145, 147, 149, 151, 153, 155. Nadbiskup Bernard preminuo je, po svemu sudeći, koncem kolovoza 1217., za boravka Andrije II. u Splitu; iznimno, odbijena je vladareva sugestija za izbor nekog liječnika Aleksandra iz njegove pratnje, te je sedisvakancija produžena sve do 1220. U međuvremenu je naslov *archielectus* nosio izvjesni Slavac (do 1219.), a u svibnju 1220. izabran je Guncel. Opširno o tim događajima s uputama na papinska pisma i isprave sakupljene u *Diplomatičkom zborniku* v. Kovačić, 2004.

35 HS c. XXVI, p. 144. Dodali bismo ovdje da je svaljivanje krivnje zbog sedisvakancijâ na kaptol kod Tome uobičajeni topos, kojeg primjenjuje i na (uistinu dugo) razdoblje od 1114. do 1138., kada je također nadbiskupski položaj bio nepopunjen (HS c. XVIII, p. 92).

36 Riječ je o pismu od 29. srpnja 1220., kojim papa potvrđuje Guncelov izbor, doduše nekanonski proveden, ali »ovaj sedmi izbor treba pripustiti« (CD III, 182, naglasio I.B.). S. Kovačić primjećuje da svi ti događaji korespondiraju s kraljevom odsutnošću u Svetoj zemlji, te je on po povratku vjerojatno odbio potvrditi izabranog Slavca, dok su šestorica kasnije izabranih »dječaka, sinova ugarskih plemića« po svemu sudeći bili kraljev izbor, iako izgleda sâm nisu to smatrali prevelikom čašću.

37 Kovačić, 2004, 50.

Još jedan u nizu oktroiranih ugarskih nadbiskupa (u čemu je presudnu ulogu odigrao njegov rođak Gyula, *banus tocius Sclauonie*), ostarjeli i nesposobni Guncel provodi na čelu splitske crkve dvadesetak godina. Koliko je doista bio *inops scientie*, kazuje što je već na početku svoje uprave od pape (putem njegova revnog legata Akoncija iz Viterba) dobio dvogodišnju suspenziju, zbog vršenja nadbiskupskih dužnosti prije preuzimanja palija, što – iz današnje perspektive – predstavlja sasvim jasan *omen* i za ostatak njegova perioda na metropolitскоj stolici. Nevješti nadpastir generirao je raskol između sebe i kaptola, koji će kontinuirati kroz godine koje su dolazile; kasnije razdoblje obilježiti će sukob između Guncela i novog arhiđakona Tome, kulminirajući 1234. audijencijom kod Grgura IX. u Perugi i kurijalnim procesom, na kojem je Toma osvijetlao svoj obraz, dok je Guncel još jednom gotovo bio na pragu suspenzije.³⁸

U daljnjem razvoju nadbiskupova se uloga ne spominje. Toma vjerojatno nimalo slučajno ne mimoilazi Guncela pričajući o događajima iz tridesetih godina XIII. st., nemirnoga desetljeća o čijim oscilacijama dovoljno svjedoče sâmi naslovi pojedinih Arhiđakonovih poglavlja, u kojima se naslućuje zgusnuti razvoj događaja: *O pobjedi nad Cetinjanima, O knezu Petru, O ratu koji se vodio za naselje Ostrog, O ratu koji je vođen s Domaldom, O knezu Grguru*.³⁹ Doba je to neprestanih trvenja kako unutar grada tako i sa susjedima, brze smjene gradskih knezova (što je prouzročilo nove daljnje sukobe s pojedincima od njih koji bi bili svrgnuti, jer je gradska politika bila nedosljedna), unutarnjeg razdora nastalog strančarstvom u crkvenoj i građanskoj sferi, te krvne osvete. Disfunkcionalnost postojeće gradske samouprave zaliječena je Tominim zalaganjem, uspostavom *regimen Latinorum* (čiji je Toma ideolog), po uzoru na ustroj talijanskih gradskih komuna. Toma Splićanima 1239. iz Ancone dovodi načelnika (podestà) Gargana de Arscindis »kojega se oni pribojavaju, kao da je sveti čovjek od Boga poslan«. Profesionalac, dobar poznavatelj normi rimskog prava, izvješten u gradskoj upravi, Gar-

gan je posjedovao i onu karakteristiku koja je za dobrog upravitelja u Splitu bila najznačajnija – bio je stranac, *de gente Latina*, nepristran i neditnut brojnim i složenim partikularizmima ove gradske komune srednje Dalmacije (stoga će i budući splitski načelnici biti stranci, što je i pravno uređeno).⁴⁰ »Latinska uprava«, dakako, ide ruku pod ruku s pojavom prosjačkih redova, prvenstveno franjevac, i njihovog ideala građanske sloge (Toma još 1222. osobno svjedoči propovijedi sv. Franje u Bologni, *ad pacis federa reformanda*).⁴¹ Tako je Split konac desetljeća dočekaо s punom gradskom blagajnom, uređenim sudstvom, uređeno popisanim stanovništvom, savladanim dugogodišnjim neprijateljem (omiški gusari), otokom Bračem integriranim pod splitsku vlast, kodificiranom prvom verzijom statuta i – neangažiranim nadbiskupom.

Antitezu tom skladnom razvoju ocrtava provala Tatara u ugarsko-hrvatsku državu, toliko iznenadna i silovita da se suvremenicima s pravom učinila poput kazne Božje.⁴² Međutim, prije prelaska na događaje obilježene »tatarskom pošasti«, potrebno je upozoriti na razdoblje koje im je neposredno prethodilo, budući da su se u njem odigrala neka zbivanja bez kojih je nemoguće potpunije obuhvatiti kasniji razvoj.

Primarni izvor za sva naša saznanja o pokušaju fuzije dviju crkava – uz, naravno, Tominu kroniku kao prvorazredno vrelo – jest pismo pape Grgura IX. datirano u Lateranu 6. lipnja 1240., upućeno hercegu Kolomanu Arpadoviću, bratu hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV.⁴³ Očigledno je riječ o papinu odgovoru na neko ranije hercego-

40 O Garganu usp. HS c. XXXIII – XXXV, pp. 192 – 214; Matijević-Sokol, 2002, 307 – 327.

41 HS c. XXVI, p. 154: *Tota vero verborum eius discurreret materies ad extinguendas inimicitias et ad pacis federa reformanda. (...) Sed tantam Deus verbis illius contulit efficaciam, ut multe tribus nobilium, inter quas antiquarum inimicitiarum furor immanis multa sanguinis effusione fuerat debachatus, ad pacis consilium reducerentur.* – »Čijeli je sadržaj njegovih riječi bio usmjeren na to da ugasi neprijateljstva i da učvrsti dogovore o miru. (...) Ali Bog je njegovim riječima udijelio toliku djelotvornost da su mnoge plemićke obitelji, među kojima je bjesnila mržnja davnih neprijateljstava i prolijevalo se mnogo krvi, bile dovedene do primirjaka.

42 Usp. Soldo, 1968/1969.

43 CD IV, 114 – 115.

38 HS c. XXVI, p. 148, 150, 152, 154; c. XXXI, p. 172, 174, 176, 178, 180.

39 HS c. XXVII-XXXII, pp. 156 – 190.

vo pismo, kako proizlazi iz formulacija koje ono sadrži (*a nobis tua serenitas postulavit...*), koje nam se nije sačuvalo. Podaci koje možemo iz pisma izlučiti iznimno su zanimljivi za tu epizodu crkvene povijesti naših krajeva: Koloman po nekom svom poslaniku Petru obavještava papu o pristanku splitskog nadbiskupa Guncela da se dobrovoljno odrekne svoje časti (*ipsius spontaneam cessionem recipere*), kako bi se splitska nadbiskupija mogla pripojiti zagrebačkoj crkvi (*eandem ecclesiam unire Zagradiensi ecclesie*). Kao razloge Guncelova odricanja pismo navodi osiromašenje splitske nadbiskupije uslijed zločinačkih provala (*propter plurium malefactorum incursus ad illam*), zbog čega je Guncel prisiljen na prosjačenje (*archiepiscopus Spalatensis subire mendicitatis opprobrium compellatur*). Koloman bi, osim toga, zagrebačkom biskupu Stjepanu predao i svoj položaj slavenskoga hercega (*cum sicut asseris, paratus existas ducatum tuum Sclavonie venerabili fratri nostro (Stephano) Zagradiensi episcopo... liberali pietate conferre*), što bi imalo dodatno popraviti stanje splitske nadbiskupije (*pro meliorando statu ipsius Spalatensis ecclesie*).

Papa odgovara u sasvim diplomatskom tonu, uvjetujući svoj *placet* za takvu akciju pristankom kaločkog nadbiskupa i zagrebačkog biskupa, kao i katedralnih kaptola Zagreba i Splita. Odlučujuće su pritom uloge kaločkog nadbiskupa i splitskog kaptola: upravo je Kalocs imao jurisdikciju nad trima slavenskim biskupijama – zagrebačkom, pečujskom i srijemskom (a od 1247. i nad bosanskom), u sklopu hijerarhijskog ustroja metropolija koji je datirao još iz vremena početaka zajedničke države, a iz kojeg je razvidna tendencija čvršćeg vezivanja Slavonije uz Ugarsku. Cjelokupan pak teritorij Hrvatske potpadao je pod splitsku metropoliju: tada je splitski primas imao kao sufragane biskupe u Trogiru, Ninu (zapadna Lika), Kninu (biskupija je sezala do Bihaća), Skradinu, Krbavi (od 1185., istočna Lika), Senju (od 1185.) i Hvaru s pripadajućim otocima (također od 1185.).⁴⁴

Kao najznačajniji protagonisti plana koji se da odčitati iz papinog pisma stoje, dakle, herceg

Koloman i zagrebački biskup Stjepan. Koloman Arpadović, mladi brat Bele IV., rođen 1208., prvi put dolazi u kontakt s našim stranama 1226., kada je, već kao herceg Slavonije, sa svojom svitom boravio u Splitu, gdje je dočekan »uz velike počasti«; no, kroničar Toma koji bilježi njegov posjet svjedoči da je Koloman tada bio »još mladić i ništa nije učinio što bi bilo vrijedno spomena«. ⁴⁵ Koloman je već tada bio herceg Slavonije, budući da su Arpadovići još od XII. st. običavali predavati Hrvatsku jednom članu kraljevske obitelji, koji bi s punim vladarskim pravima ondje zamjenjivao odsutnog vladara. Redovito bi to bio kraljev sin ili brat; ukoliko bi prijestolonasljednik još za očeva života bio okrunjen kao »mladi kralj«-*rex iunior* (što je bila ustaljena praksa), tada bi drugorođenom sinu pripala titula *dux Sclavoniae*, koji je imao pravo na zasebni dvor, vlastitu dvorsku kancelariju, kovnicu novca i ostala uobičajena kraljevska prava. Važno je napomenuti da se upravo od prve polovice XIII. st. pod »Slavonijom« počeo podrazumijevati teritorij između Gvozda, Drave, porječja donje Une, Vrbasa i Bosne. Koliko je taj dinastički uzus dodjeljivanja herceštva znao biti opasan po jedinstvo države – obiteljskim vezama usprkos – pokazuju brojne pobune kraljevske braće i sinova, primjerice Almoša protiv Kolomana 1115., Stjepana (IV.) protiv Gejze II. 1162., Andrije protiv Emerika 1197., da nabrojimo samo neke primjere.

Koloman je još kao devetogodišnji dječak okrunjen za kralja Galicije (1217.), za vrijeme tamošnje ratne epizode njegova oca, kralja Andrije II. Ideje o galičkom kraljevstvu neslavno su propale već dvije godine kasnije, kada su, za odsustva Andrije II. u križarskom ratu, malog Kolomana zarobili Rusi. Oslobođen je tek 1221., zadržavši titulu kralja Galicije. Kada je Kolomanov stariji brat Bela 1226., nakon još jednog sukoba s ocem, postao *rex iunior*, Koloman ga je zamijenio na mjestu hrvatskog hercega, u čemu valja vidjeti želju Andrije II. za saveznikom protiv buntovnoga prvorođenca. Međutim, Koloman je održavao dobre odnose s bratom, i vladao više

⁴⁴ Usp. Šišić, 1975, 250; Kovačić, 2004, 58. Izuzetak čini zadarska nadbiskupija, osnovana 1154., sa sufraganima u Krku, Rabu i Osoru.

⁴⁵ HS c. XXX, p. 170: *Erat autem adhuc puer adolescens, nec tale quid ab eo gestum est, quod dignum memorie haberetur*. Tom prilikom je Trogiranima izdao darovnicu (CD III, 258 – 259).

u sporazumu s Belom nego s ocem. Refleksi tog rijetko složnog odnosa dvojice braće nalazimo i kasnije, nakon smrti Andrije II., kada kralj Bela u listinama nastupa suglasno sa svojim kraljevskim bratom.⁴⁶ Do 1229. nastojao je pacificirati hrvatske velikaše osiljene u atmosferi bezvlađa, predvođene knezom Domaldom.⁴⁷ Tridesetih godina u fokusu Kolomanova zanimanja bila je Bosna bana Mateja Ninoslava, gdje je ugarsku intervenciju olakšala prisutnost hereze. Oslanjajući se na taj prozirni *casus belli*, Koloman je od oca dobio vrhovnu upravu nad Bosnom (dakako uz brzu papinsku potvrdu), uzastopce provaljujući u Ninoslavovu Bosnu od 1234. do 1237., svaki put pod izgovorom iskorjenjivanja hereze, koja bi se nakon završetka svakog hercegovog pohoda (prilagodno) uvijek iznova razmahala. »Čitajući spomenute izvore, ne možemo se osloboditi dojma da su optužbe protiv hereze sredstvo ugarskog dvora«. ⁴⁸ Bosanski je ban konačno upokoren tek 1237., a Kolomanu je pošlo za rukom provaliti i u zemlje humskog kneza Toljena, nećaka nekadašnjeg splitskog kneza Petra (vidi *supra*). Arbitrirajući sada i u crkvenim pitanjima, Koloman je za bosanskog biskupa imenovao dominikanca Ponsa, za kojeg je iduće godine u Brdu u župi Vrhbosni (današnji Blažuj kod Sarajeva) dao podići stolnu crkvu posvećenu sv. Petru, u okviru koje je organiziran i kaptol. Novoj crkvi podvrg-

nuto je Đakovo i prateći teritorij na sjeveru sve do Save, s pravom ubiranja desetine u Usori, Soli i Donjim Krajima.⁴⁹ Tako je na prijelazu desetljeća herceg Koloman, čini se, bio na vrhuncu svoje moći. Arhiđakon ga svejedno opisuje kao čovjeka koji je »više obdaren velikom pobožnošću i vjerom, a manje revan u upravljanju javnim poslovima«. ⁵⁰

Istovremeno, na zapadu njegove hercegovine ostvaruje se ono što je I. Krst. Tkalčić nazvao »preporodom zagrebačke biskupije«, ⁵¹ pod energičnim i veoma sposobnim biskupom Stjepanom II., za kojeg se bez pravog opravdanja smatralo da potječe iz velikaške obitelji Babonić,⁵² a postoje i indicije prema kojima je bio u srodstvu sa samom ugarskom kraljevskom kućom.⁵³ Stjepan upravlja zagrebačkom biskupijom od 1225., kada je prvi put zabilježen, a potvrđen je u svojoj časti, čini se, tek 1227.⁵⁴ Prije toga je godinu dana vršio dužnost dvorskog kancelara Andrije II., a za svoje je zasluge obilno obdaren posjedima po ugarskim i slavonskim županijama. O Stjepanovim zavidnim vezama u visokim crkvenim krugovima svjedoči njegov boravak kod pape Grgura IX. u Anagniju u srpnju 1227., kojom prilikom je ishodio potvrde privilegija zagrebačke crkve i zagrebačkog kaptola, te izdao darovnicu u korist kanonika istog grada. Koliko je ovaj prelat bio

46 Bela i Koloman se međusobno oslovljavaju kao *charissimus frater noster*, dok drugdje Bela pri izdavanju darovnice čak koristi i formulaciju *de voluntate et consensu karissimi fratris nostri Colomani regis et dicis totius Slavoniae ac omnium baronum nostrorum consilio*. Na ovo upozorava N. Procházkova, 1998., bilj. 49, 50, 66. U listopadu 1242. kralj je na onomad iznesenu molbu Kolomana, *karissime fratris piissime recordacionis*, darovao bratovu nekadašnjem kancelaru, zagrebačkom prepozitu Fili, posjed Mikluševaca i Marinaca (CD IV, 160 – 161). Bela IV. je bratovom smrću neprijeporno izgubio temeljnog podupiratelja svoje politike, ostavši sam nasuprot partikularizmima plemstva.

47 Opširno o djelovanju hercega Kolomana usp. Šišić, 1975, 190 i d.; Procházkova (1998.) donosi ispravljenu kronologiju galičkih ratova. O važnosti Kolomanove naslovne titule galičkog kralja za ustaljenje naziva *regnum Sclavonie* od njegova vremena usp. CD III, 346; CD IV, 104. Također v. Raukar, 1997, 74, bilj. 94a. Koloman je još za očeva života ponosno isticao kako je Slavonija »njegovo kraljevstvo« – *in regnum nostrum videlicet Sclavoniam* (CD III, 369).

48 Klaić, 1976, 464.

49 Šišić, 1975, 193 – 194. U svojim je protupatarenskim križarskim ratovima u Bosni Koloman imao potporu zagrebačkog biskupa Stjepana II. Usp. Budak, 1983.

50 HS c. XXXVII, p. 242: *Fuit enim vir pietate magis ac religione peditus quam in administrandis publicis rebus intentus*. Iščitavajući obilnu korespondenciju između Grgura IX., ugarskih premeta i Kolomana iz prosinca 1238. i 1239., možemo zaključiti – euforičnoj intonaciji usprkos – kako bosanske prilike ipak nisu posvema išle na ruku planovima pape i Ugarske. Usp. Klaić, 1976, 464 – 469.

51 Tkalčić, 1877.

52 Prvi je to pretpostavio I. Kukuljević Sakcinski u svojoj knjižici *Borba Hrvata s Mongoli i Tatari* (Zagreb, 1863, 36 – 37.; Prema: Budak, 2004, 154, bilj. 5.) Odjek tog uvriježenog mišljenja nalazimo i u recentnijoj literaturi: usp. Budak, 1983.

53 Krčelić, 1994, 95. O Stjepanu najiscrpnije izvještava Budak, 2004. Usp. također Dobronić, 1995.

54 Ovo uvjerljivo razlaže Budak, 2004, 154, bilj. 10. U jednoj ispravi iz 1225. spominje se kao biskup (CD III, 247, 249), a iste godine kao *electus* (CD III, 251); Krčelić, 1994, 95 datira početak njegova biskupovanja u 1227. što bi podržalo navedenu interpretaciju.

sposoban u baratanju svjetovnim dobrima, kazuju nam isprave iz sredine tridesetih godina XIII. st., u kojima se upravo hvali materijalnim prilikama svoje biskupije, za koje je nesumnjivo bio zaslužan: *propter amplitudinem possessionum et copiam aratorum, que in locis plurimis et diversis divino adiutorio acquisivimus, ordinavimus, multiplicavimus habundanter (...) nos ymmo episcopus noster per omnipotentis dei gratiam habundaret in omnibus bonis...*⁵⁵ Taj zaslužni restitutor moći i ugleda zagrebačke biskupije, utemeljitelj čazmanskog kaptola i mecena zamašnih graditeljskih pothvata (naselje Nova Čazma, crkve sv. Duha, Blažene Djevice Marije i sv. Magdalene, cistercitska crkva u Ivanić-Kloštru...) bio je, uz hercega Kolomana, ključni protagonist akcije ujedinjavanja zagrebačke i splitske crkve.

Kolomanov plan (onako kako ga možemo rekonstruirati iz sačuvanih vrela) sadržavao je ideju o uniji dviju najznačajnijih hrvatskih biskupija onoga vremena: tim bi stapanjem zagrebačka biskupija (tada još relativno mlada, osnovana 1094. od Kolomanova pretka sv. Ladislava) nasljeđovala legitimitet i ugled drevne salonitansko-splitske nadbiskupije, čiji je primas još od ranoga srednjeg vijeka prisvajao jurisdikciju – barem nominalno – nad čitavom Hrvatskom; u tu bi, dakle, »interesnu zajednicu«, svojevrсни duumvirat, osiromašena splitska crkva bila privučena zajamčenom materijalnom sigurnošću (kakovom je bez sumnje obilovala bogata zagrebačka biskupija), koja bi u rukama – očito veoma sposobnog – Stjepana II. mogla samo biti još umnožena. Pri tome valja imati na umu Kolomanovu namjeru da svom štićeniku preda i vlastiti položaj hercega, čime bi se u rukama jednoga čovjeka koncentrirale sve niti crkvene i svjetovne moći u prostoru od Drave do mora. Ovaj nam je koncept ujedno dragocjeno svjedočanstvo postojane svijesti o prestižu i prostornoj rasprostranjenosti splitske metropolije u ranom srednjem vijeku, svijesti koja je još u XIII. st., usprkos srozavanju ugleda crkve koja ga je nosila, još bila živa. I bez neprijepornih pokazatelja možemo zaključiti kako je osnovna misao Kolomanovog plana bila restitucija stanja crkvene hijerarhije kakvo je u Hrvatskoj postojalo prije 1094., izu-

zimanjem iz jurisdikcije ugarske nadbiskupije u Kalocsu osigurati ponovno sjedinjenje hrvatskih crkvenih pokrajina u jedinstvenu metropoliju. Zaprake na koje su ova dvojica moćnih aktera morali računati u provođenju svog plana mora da su se činile relativno lako savladljivima:

- tadašnji splitski nadbiskup Guncel, koji se nije dokazao prikladnim za svoj položaj, već je pri ustoličenju 1220. bio u poodmaklim godinama, a koncem tridesetih godina, vjerojatno već u dubokoj starosti (Tomin opis iz vremena Guncelove smrti, glasi: *vir senex et plenus dierum*), a od ranije srozanoga ugleda, nije morao imati nekih opravdanih prigovora na Kolomanov zahtjev za odreknućem
- papa Grgur IX. – čije je odobrenje za kanonsku provedbu hercegovog i biskupovog plana bilo neophodno – imao je (osim naklonosti prema biskupu Stjepanu) više razloga zbog kojih bi ovaj plan mogao smatrati povoljnim. Značajne dužnosti koje je obavljao kao diplomat Kurije prije svog izbora za vrhovnog svećenika 1227. bili su za Grgura prilika da temeljito prouči političku situaciju Europe, posebice taktike cara Fridrika II. Hohenstaufovca, koje su u očima Svete Stolice tih godina imale krajnje dvosmislen značaj.

Upravo se za pontifikata ovog pape još jednom rasplamsao univerzalni sukob između carstva i papinstva na Zapadu: Grgur IX., sav zadojen idejama velikog Inocenta III. (čiji je nećak bio) o prevlasti duhovne vlasti nad svjetovnom, nije mogao dopustiti ostvarenje Fridrikova sna o apsolutnoj dominaciji careva svjetovnog autoriteta, naročito u svjetlu njegovih neprikrivenih ambicija da od Italije sa Sicilijom – pa i od zemalja sv. Petra – načini bizarnu formu apsolutističke feudalizma popraćenog gušenjem municipalnih prava gradova. Ekskomuniciran od Grgura već na samom početku pontifikata (zbog neispunjenja zavjeta o odlasku u križarski rat), Fridrik je u njemačim zemljama ipak naišao na gotovo bezrezervnu potporu, gdje se tek jedan biskup usudio objaviti papinu bulu. Stišavanje sukoba ugovorom u San Germanu 1230. značilo je, naličju usprkos, samo njegovu odgodu, *intermezzo*

⁵⁵ Prema: Budak, 2004, 155 (CD III, 448, 449).

tijekom kojeg su obje strane prikupljale snage za nastavak.

Smrtni zagrljaj Fridrikovih snaga nad lombardskim gradovima – koji su funkcionirali kao tampon-zona između carskih i papinskih zemalja – označio je nastavak neprijateljstava. Pobjedom nad Lombardskom Ligom u Cortenuovu 1237. Fridriku ništa više nije stajalo na putu da sjedini čitavu Italiju pod svojom vlašću, uključujući i papinsku državu (što je javno obznanio). Usljediла je još jedna ekskomunikacija, u ožujku 1239., a potom je Fridrik izvršio invaziju na papinsku državu. Za ovog je cara trubadur Hugo de Saint Cire napisao »Ne vjeruje ni u život poslije smrti ni u raj i veli da je čovjek ništa, kad jednom izdahne«, a Dante (koji ga drugdje inače hvali) smješta ga, kao krivovjerca, u šesti krug pakla, među pokopane u gorućim grobovima.⁵⁶

U sukobu s tim čovjekom, koji nije mario za anateme, papi je preostalo još jedino da sazove sveopći crkveni koncil, koji se trebao sastati u Rimu u Oskrsu 1241. Međutim, međunarodna potpora Grguru IX. u njegovim nastojanjima je njavala je, čini se, još prije sazivanja koncila: u potrazi za saveznicima ponudio je carsku krunu članu dinastije Capet, Robertu d'Artois, bratu francuskog kralja Louisa IX. Zabilježano je da je čak i taj, kasnije kanonizirani monarh (u čiju vjernost Svetoj Stolicu ne može biti ni najmanje sumnje), u bratovo ime odbio papinu ponudu s opominjućim obrazloženjem da »papa želi spraviti sve vladare pod svoje noge«. Stoga, smatramo, Kolomanova molba papi te prijelomne 1240. godine nailazi na pozitivnu recepciju, pavši na plodno tlo u situaciji u kojoj Grgur IX., zainteresiran za snažnije podupiranje svojeg djelovanja, traži moćne pristaše u drugim zemljama. A planiranom reorganizacijom crkvenog uređenja na istočnom Jadranu papa bi stekao »svog« čovjeka na čelu crkve u čitavom prostoru od Drove do Jadrana, tim više što bi u njegovim rukama bila i svjetovna moć (Stjepan II. je, podsjetimo, bio u vrlo bliskim odnosima s papom kao i s Arpadovićima). Ostvarenje tog plana doprinijelo bi i stabilizaciji stanja u ugarsko-hrvatskoj personalnoj uniji (naročito u njezinom hrvatskom dijelu, sada objedinjenom u crkvenom i svjetovnom pogle-

du vlašću jedne osobe), čime bi papa na svojoj strani imao vođe velike i osnažene države, smještene na istočnim granicama Fridrikova carstva. Ne htijući ipak zaobilaziti kanonske crkvene kanale, u svojoj poslanici iz lipnja 1240. Grgur IX. još ne pristaje potvrditi ujedinjenje dviju crkava, dajući ipak naznake svog blagonaklonog pogleda na takav plan (*Quod autem inde feceris, nobis processu temporis poteris intimare, ut super hoc ad honorem dei et ecclesie cum fratribus nostris, sicut expedire viderimus, providere possimus*).

Jedno od najtamnijih poglavlja ove epizode odnosi se na pitanje budućih ambicija hercega Kolomana u svjetlu potencijalne realizacije njegova i Stjepanovog plana: ukoliko je herceg doista namjeravao predati svjetovnu vlast u Hrvatskoj i Slavoniji u ruke zagrebačkog biskupa (a sve upućuje na to), što bi, onda, preostalo samom Arpadoviću nakon takvog velikodušnog prepuštanja vlastitih kneževskih prerogativa? Herceg se nije mogao nadati nasljedstvu krune sv. Stjepana, budući da je prijestolonasljednik Stjepan, sin Bele IV., rođen 1239., bio prvi u redu za prijestolje.

Kako bismo dali odgovor na gornje pitanje, moramo se na ovom mjestu prisjetiti davnih pretenzija ugarskih kraljeva u Galiciji, u čemu se primarno vodimo iscrpnim istraživanjima slovačke povjesničarke N. Procházkové.⁵⁷ Ona je u svojim studijama analizirala motive u pozadini Kolomanovih aktivnosti u Spiškoj regiji, u okviru planinskih masiva Tatri (danas Republika Slovačka). Prema tim interpretacijama, tamošnja Kolomanova djelatnost prati liniju utjecaja kojeg je obitelj Kolomanove i Beline majke (Gertrude od Merana, prve supruge Andrije II.) ondje ostvarila u prvim godinama XIII. st. putem svojih posjeda. Upravo je u Spiškom Gradu zacrtana buduća Kolomanova uloga, kada je tzv. Spiškim ugovorom 1214. šestogodišnji Koloman designiran kao galički kralj, uz blagoslov pape Inocenta III., a ugovoren je i njegov brak sa Salomom, kćerkom Leszeka Bijelog, kneza Male Poljske iz kuće Pjastovića. On će u nastupajućim godinama funkcionirati

57 N. Procházková, 1998. i 2003. Potonja dva članka dospjela su nam u ruke kada je ovaj rad uglavnom već bio redigiran. Općenito uzevši oni ne sadrže poglede koji bi zahtijevali mijenjanje ovdje izloženog stava. Mišljenja N. Procházkové u mnogim su vidovima suglasna s našom interpretacijom.

nirati kao ugarski adut u dugačkim sukobima oko vlasti nad Galicijom između Arpadovića, poljskih kneževa i ruskih boljara.

Iako je Kolomanova vladavina u Galiciji trajala sveukupno samo četiri godine (1215. – 1216., 1219. – 1221., uzroci neuspjehu su, čini se, bili okrutnost ugarskog namjesnika, vojvode Benedikta, koji je za svoje postupke priskrbio nadimak »Antikrist«, kao i nesposobnost stanovništva da se prilagodi latinskom ritusu), papa mu je dopustio da nastavi koristiti kraljevsku titulu. Ta bi činjenica, prema N. Procházkovej, podupirala hipotezu da je galički kralj odabrao Spiš kao svoju privremenu rezidenciju, kako bi se u dogledno vrijeme mogao opet nametnuti kao suveren Galicije, pri čemu bi Spiš bio na idealnom položaju za istaknut centar vojnih operacija, nedaleko granice.

Koloman je podupirao razvoj Spiške regije (u kojoj kolonizatorske procese možemo pratiti još od početka XIII. st., vremena Kolomanovog ujaka, bamberskog biskupa Eckberta), što autorica osnažuje dokazima o izgradnji kraljevskog sjedišta navrh Spiškog Grada, pripisanog upravo djelatnosti hercega Kolomana.⁵⁸ Utvrdivši time još jednu indicaciju za mjesto koje je Spiš zauzimao u dugoročnim planovima Arpadovića u XIII. st., pruža nam mogućnost uvida u potencijalne buduće planove galičkoga kralja, naročito u svjetlu budućeg njegova odreknuća od slavonskoga herceštva u korist zagrebačkog biskupa (do čega, vidjeli smo, stjecajem okolnosti nikada nije došlo). Koloman očito nije odustajao od svojih pretenzija u Galiciji. S malo smjelosti mogli bismo možda u planu Stjepana II. i Kolomana – barem u njegovom sekularnom segmentu – naslutiti i podlogu budućim hercegovim nastojanjima u službi revindikacije kraljevskih prava u zemlji čijim je vladarom po imenu bio, a čega bi se prihvatio nakon odlaganja uzda vlasti u svojoj doprijašnjoj hercegovini (i polaganja istih u ruke čovjeka od povjerenja (ako ne i rođaka!)).

Međutim, sve te koncepte presjekla je lavina iz središnje Azije: upravo o Uskrsu 1241., na dan

planiranog koncila (31. ožujka), Mongoli provaljuju u Ugarsku.

*

Poljuljajući temelje državi, poremetila je tatarska invazija, čini se, i s mukom uspostavljenu harmoniju u Splitu. Najpouzdanijega kroničara tih nemirnih dana opet imamo u Arhidakonu, koji je, promatrajući zastrašujuću vojsku sa zidina Dioklecijanova grada, u poglavljima *O tatarskoj pošasti*, *O prirodi Tatara*, *O bijegu Ugara* i *O okrutnosti Tatara* precizno faktografski, gotovo etnološki, bilježio svoja opažanja.⁵⁹ Bela IV., nakon poraza na rijeci Šajo 11. travnja 1241., bježi u Austriju. Arhidakon nam ostavlja sjajan opis te bitke na pritoku Tise kod Miškolca – u presudnom i veoma krvavom srazu život je izgubio cvijet ugarskog plemstva, kao i oba ugarska metropolita, kaločki nadbiskup Hugrin i ostrogonski nadbiskup Matija, templarski meštar za Ugarsku, uz još mnoštvo prelata i klerika. Herceg i naslovni galički kralj Koloman smrtno je ranjen. U svibnju se Bela IV. već nalazi u Zagrebu, gdje je proveo ljetu i gdje je datirano njegovo pismo papi kojim ga izvještava o najezdi Mongola,⁶⁰ tražeći pomoć.

Grgur IX., tada u devedesetšestoj godini života, iz Rima promatra vojsku Fridrika II., koja je opsjela grad kako bi spriječila održavanje već spominjanog crkvenog sabora (car je, dakako, zabranio svojim biskupima da prisustvuju koncilu, a nije prezao ni fizički spriječiti svećenstvo susjednih država u obavljanju njihove dužnosti: kada su denoveške lađe pune talijanskih i francuskih klerika potajice zaplovile prema Ostiji, carsko ih je brodovlje presrelo; zaslužnjena su dva kardinala te mnoštvo biskupa i opata). Obojica u nezavidnoj situaciji, papa i ugarsko-hrvatski kralj nisu više mogli računati na uzajamnu pomoć, te je vrhovnom svećeniku preostalo jedino da pismima tješi kralja i njegovog brata.⁶¹

Kralj Bela ostao je u Zagrebu sve do zime, a suprugu je Mariju s djecom, krunskim blagom i

58 N. Procházkova, 2003. Riječ je o palači građenoj u romaničkom slogu, okruženoj kompleksom popratnih objekata.

59 HS c. XXXVI – XXXIX, pp. 216 – 256. Usp. opsežnu raspravu: Soldo (1968/1969.) smatra da je glavni tabor mongolske vojske bio u Kninu, gdje se u okolici mogli naći dovoljno trave za svoje konje.

60 CD IV, 128 (18. svibnja 1241.).

61 CD IV, 129 – 131.

tijelom sv. Stjepana Kralja (koje je – neka nam se dopusti analogija – funkcioniralo poput palačija, državne svetinje s kojom se, u kolektivnoj svijesti, identificiralo) poslao u Split. Kraljica Marija ipak se radije sklonila u Klis, što Arhidakon pripisuje uvjeravanjima nekih suparnika Splićana, a za što razlog zacijelo treba tražiti u neraspoloženju prema potestatu Garganu, kojemu – već zato što nije bio podanik ugarskoga kralja – nije pošlo za rukom uspostaviti dobre odnose s kraljevskim parom. Zaleđene rijeke o Božiću 1241. omogućile su mongolskim konjanicima prijelaz Drave i Dunava, čime je otpočela potjera za kraljem. U proljeće 1242. Bela se nalazi u Splitu; u njegovoj pratnji bio je, uz mnoga druga crkvena lica, i zagrebački biskup Stjepan II. Dostora napušta Dioklecijanov grad, i odlazi u sigurniji Trogir te na Čiovo, tražeći konačno spas na lađi, dok je disciplinirana mongolska konjica opsjedala grad. Kraljevski će par i u kasnijim godinama preferirati Trogir nauštrb Splita, što će se pokazati sudbonosnim.⁶² Do povlačenja Tatara, vjerojatno uslijed vijesti o smrti velikog kana u dalekom Karakorumu, došlo je koncem ožujka 1242., na što se kralj vratio u Ugarsku; kraljica je s djecom ostala u Klisu sve do rujna, sahranivši u splitskoj katedrali dvije kćerke koje su u nježnoj dobi preminule u kliškoj tvrđavi.⁶³

Tatari su na svom pohodu zaslužnili i mladog velikovradinskog klerika, podrijetlom Beneventanca, po imenu Rogerije. On će kasnije, nakon oslobođenja, spjevati *Carmen miserabile*, poznatu i kao *Epistula super destructione Regni Hungariae per Tartaros facta*, kojom će Europi predočiti svoj doživljaj tog euroazijskog naroda.⁶⁴ Isti Rogerije će 1250. biti izabran za splitskog nadbiskupa, posljednjeg kojeg Toma bilježi u svojoj kronici.

62 Kralj je Trogiru podijelio važne privilegije, zaobilazeći Split (CD IV, 146 – 148, 153, 153 – 154); ta vladarska naklonost posijati će sjeme skorog sukoba Splita i Trogira, koji je neprestano tinjao i u prethodnom razdoblju.

63 O kraljičinom boravku u Klisu usp. HS c. XXXVII, p. 242; o boravku Bele IV. u Splitu i Trogiru usp. HS c. XXXVIII, p. 244, 246. Sačuvan je epitaf kraljevih kćeri, čiji se sarkofag nalazi nad glavnim portalom katedrale sv. Duje. O tome v. Bulić, 1906.

64 Kovačić, 2004, 56. Još jedan izvjestitelj o tatarskoj provali je opat benediktinskog samostana sv. Marije u Dömölkü, koji piše o bitci na Šaju, Kolomanovom ranjavanju i smrti te bijegu Bele IV. (CD IV, 138 – 139).

Splitski nadbiskup Guncel umire 1242., *tempore Tartarorum*, kako nas putem Farlatija izvješćuje Cutheis.⁶⁵ N. Budak temeljem isprava koje je Bela IV. izdao u 1242. godini rekonstruirao itinerar zagrebačkog biskupa Stjepana u svjetlu toga događaja: Stjepan se u ožujku te godine nalazi u kraljevoj pratnji u Trogiru, dok ga se u svibnju ondje više ne evidentira kao prisutnog, pa je opravdano pretpostaviti kako tada boravi u Splitu, pokušavajući ostvariti davnašnji Kolomanov plan. Nazočan je, dakle, posljednjim Guncelovim danima, njegovoj smrti, sahrani i izbornom skupu koji je trebao odlučiti o njegovu nasljedniku. U ovom času Stjepan ulazi u fokus Arhidakonove naracije, u poglavlju *De obitu Guncelli*: »...Tada je iz laičke nepromišljenosti, ali prije svega na oprezan ali i jasan Garganov mig, izbor za splitskoga nadbiskupa pao na gospodina Stjepana, zagrebačkoga biskupa, koji je tada boravio u Splitu. Bio je, naime, taj biskup veoma bogat zlatom i srebrom i prepun drugoga bogatstva. U svjetovnom se sjaju prema svima odnosio blagonaklono i prijazno. Sav je bio obuzet željom da ga pljeskom slave i da ga uznosi ljubav svjetine«. ⁶⁶

Očito zagrebački biskup nije odustajao od provedbe plana o ujedinjenju dviju crkava, iako idejni začetnik tog plana (herceg Koloman), kao i njegov patron (papa Grgur IX.) više nisu bili među živima – Koloman je podlegao ranama zadobivenim u boju s Mongolima u drugoj polovici 1241., dok je Fridrikova blokada Rima u međuvremenu uspjela u sprječavanju održavanja koncila, a Grgur IX. za opsade preminuo (22. kolovoza

65 *Illyricum sacrum*, III, 262. Farlati ovdje smješta Guncelovu smrt u konac mjeseca svibnja, povodeći se za podatkom iz Cutheisova kataloga. Guncel je svakako preminuo prije rujna te godine: usp. HS c. XL, p. 257, bilj. 1.

66 HS c. XL, p. 256: *Tunc laycali importunitate et maxime Gargani annisu, modesto tamen et discreto, facta est electio de domino Stephano, Zagrabienſi episcopo, in Spalatensem archiepiscopum postulandum, qui tunc temporis Spalati morabatur. Erat autem episcopus ipse in auro et argento locuplex ualde, aliis etiam diuitiis opulentus. Mundana compositate largus et curialis benignum se omnibus et affabilem exhibebat. Totus enim extolli fauoribus et efferri hauris popularibus cupiebat.* Kovačić, 2004, 51, bilj. 37, zalaže se za primjereniji prijevod latinske imenice »importunitas« s hrvatskom »drskost«, a pridjev »modesto« i »discreto« s »obazrivo« i »odmjereno«.

1241.).⁶⁷ Do njegova izbora je doista i došlo, iako, čini se, ne bez sekularnoga upletanja, čime se možda potestat želio dodvoriti kruni, nepovoljno raspoloženoj prema gradu općenito i Garganu osobno. Neprijeporno je potencijalni Guncelov nasljednik bio široke ruke pri zadobivanju potpore Splitskana.⁶⁸

Stjepanovu sliku u očima Tome Arhidakona razjašnjava N. Budak: »Splitski nam je kroničar ostavio majstorsku minijaturu, u čiju vjerodostojnost ne trebamo ozbiljno sumnjati, već možemo samo žaliti što nam takvih portreta iz hrvatske povijesti nije ostalo više. Toma pred nas dovodi velikaša, upravo grand segnieura, kultiviranog i ambicioznog, koji je svećenik uglavnom samo po svom naslovu.«⁶⁹

Toma je imao brojne razloge da nepovoljnim okom gleda na ovaj izbor, ne samo zbog njegove možebitne nekanonske provedbe (intervencijom svjetovne vlasti), već i zbog dalekosežnijih posljedica koje su se njime mogle polučiti za splitsku crkvu: budući da, prema sačuvanim nam vrelima, ne možemo preciznije razlučiti modus kojim bi se namjeravalo ujedinjenje provelo (personalnom unijom *sui generis*?), opravdano je pretpostaviti nepovoljan položaj splitske crkve u odnosu na onu u Zagrebu, gdje bi metropolit, po svemu sudeći, imao rezidirati, a u obzir dolazi i pomišljanje na potpuno gašenje splitske metropolije (iako, možda, ne i samog kaptola) u korist nove zagrebačke, odnosno u korist crkvene integracije hrvatskih zemalja u ozračju Kolomanova koncepta. Sve to, dakako, nije moglo biti s oduševljenjem primljeno u splitskom metropolitanskom kaptolu, naročito u svjetlu doskorašnjeg

povratka novoizabranog nadbiskupa u svoju zagrebačku biskupiju (odmah po izboru Stjepan se vratio u Zagreb⁷⁰), što bi govorilo u prilog barem njegovoj čestoj odsutnosti iz Splita u budućem vremenu, štetnoj po splitske crkvene prilike.

Želimo u ovom kontekstu istaknuti kako su ondašnje prilike u ugarskoj i hrvatskoj crkvenoj hijerarhiji – usprkos nestanku dvojice ključnih nositelja ovoga, u mnogočemu megalomanskog plana – ipak za nj bile povoljne: mongolska invazija 1241. – 1242., iako je skrhalo ambicije ove dvojice moćnih protagonista (a jednog i poslala u smrt!), otvorila je ujedno put – iz jednog posve neočekivanog kuta – posljednjoj mogućnosti da biskup Stjepan II. ostvari svoje nakane. Naime, u trenutku Guncelove smrti i izbora novog nadbiskupa, u Ugarskoj ne postoje metropoliti! Oba ugarska metropolita, kaločki i ostrogonski nadbiskup, poginuli su u bitci na Šaju još u travnju 1241. Obje će prvosvećeničke stolice ostati nepopunjene i tijekom iduće godine (u proljeće 1242., kada kralj boravi kod Splita, u njegovoj se pratnji nalaze tek crkvena lica *predložena* za te položaje),⁷¹ što stvara vakuum vrlo pogodan za posljednji pokušaj izvođenja već gotovo propaloga plana, jedinstven historijski trenutak u kojemu se, uslijed kaosa nastalog u svim dimenzijama života provalom Tatara, moglo iskoristiti nepopunjenost ugarskih metropolitanskih funkcija za cilj izuzimanja značajnog dijela teritorija ispod njihove jurisdikcije.

Povijesne silnice nisu, međutim, u nadolazećim godinama bile povoljno složene za ambicije biskupa Stjepana: on iz Zagreba, sada kao *archielectus Spalatensis*, traži previšnju potvrdu za svoj izbor od Svete Stolice, koju je prisiljen dugo čekati. Toma uzrok tom odugovlačenju nalazi u dvogodišnjoj nepopunjenosti papinske stolice nakon smrti Grgura IX., što ne odgovara povijesnoj istini. Konklava koja je uslijedila nakon smrti Grgura IX. trajala je, istina, više od dva mjeseca, tijekom kojih desetorica nesložnih kardinala (preostala dvojica su, vidjeli smo, bili u zatočeništvu Fridrika II.) nisu bili u stanju iz-

67 Toma izvještava o Kolomanovoj sahrani u dominikanskom samostanu u Čazmi, »u skrovitom mauzoleju« – *latenti mausoleo infossus*, što su nedavno potvrdila najnovija istraživanja; crkva je imala biti monumentalni mauzolej kraljeva brata. Usp. HS c. XXXVII, p. 243, bilj. 10. Saloma, udovica hercega Kolomana (koja je trebala povezati dvije kraljevske kuće Arpadovića i Pjastovića), nakon muževljeve pogibije vratila se u Poljsku, gdje je, slijedeći primjer sv. Klare, osnovala samostan redovnica. Nakon njezine smrti (1268.) veoma je rano razvijen njen kult, a 1672. je kanonizirana.

68 Budak, 2004, 153 – 156, upozorava na Stjepanovu ulogu u aferi oko otuđenja jednog dragog kamena, registriranu u Smičiklasovom *Diplomatičkom zborniku*.

69 Budak, 2004, 153.

70 HS c. XL, p. 256.

71 HS c. XXXVIII, p. 244, 246. Usp. i popratne note br. 5 i 6. Riječ je o vaćkom biskupu Stjepanu i o Benediktu, prepoštu Stolnog Biograda.

glasati potrebnu dvotrećinsku većinu. Tek nakon smrti engleskog kardinala, u uvjetima neopisivih ljetnih vrućina te godine, došlo je do konsenzusa. Krajem listopada 1241. kardinali su izabrali ostarjelog Milaneza, kardinala Goffreda da Castiglione, koji će kao Celestin IV. upravljati Crkvom tek 15 dana. Pregovori s Fridrikom II. oko oslobađanja dvojice preostalih izbornika odgodili su iduće konklave za 18 mjeseci; u međuvremenu su kardinali pred carem pobjegli u Anagni, gdje je koncem lipnja 1243. za vrhovnog svećenika izabran Sinibaldo Fieschi, nekadašnji namjesnik Ankonitanske marke, koji će uzeti ime Inocent IV. (1243. – 1254.).

Arhidakon, iz nepoznatog razloga, prešućuje kratkovjekog Celestina IV., dopuštajući dugačak hijat između smrti Grgura IX. u kolovozu 1241. i ustoličenja Inocenta IV. u lipnju 1243. Stoga je posve nejasno kojem je to papi biskup Stjepan mogao poslati molbu za potvrdu svojeg izbora za splitskog nadbiskupa ljeti 1242., budući da je to čitava godina sedisvakancije. Očit je nesklad između Tomina pisanja i stvarnog stanja stvari: »Vrativši se u Zagreb, poslao je poruku Rimskoj stolici tražeći pristanak o prijedlogu za svoj izbor. Ali tada je umro papa Grgur, dobre uspomenne, i došlo je do nesuglasica između kardinala tako, da se izbor vrhovnoga svećenika oduljio gotovo dvije godine. Stoga je pitanje izbora toga biskupa cijelo to vrijeme ostalo neodlučeno.«⁷² Prema ovome bi proizlazilo kako je Stjepan već od Grgura IX. zatražio svoju potvrdu, pa zatim bio spriječen papinom smrću, iako ostatak Arhidakonova teksta, kao i ina vrela, nedvojbeno svjedoče o Grgurovoj smrti još u kolovozu 1241. i o Guncelovoj smrti negdje između svibnja i rujna 1242. (vidi *supra*), dakle u razdoblju sedisvakancije Svete Stolice. Zaključujemo kako je Stjepan, naravno, potvrdu mogao zatražiti isključivo nakon Guncelove smrti, jedino od Inocenta IV., dakle negdje od ljeta 1243., a nikako prije toga. Stoga razdoblje od Stjepanova izbora do traženja

potvrde možemo svesti na nepunih godinu dana, tijekom kojih je Stjepan u listinama doista i zabilježen kao *archielectus Spalatensis*.⁷³ Vjerodostojnije je kasnije Arhidakonovo tumačenje, kada se u naraciji vraća Stjepanu (nakon ekskursâ o izboru sustipanskog opata, zauzeću Zadra i sukobu s Trogiranima, događajima koji su obilježili splitske prilike u 1242. i 1243. godini, za naslovnog nadbiskupovanja odsutnoga Stjepana): »U to je vrijeme već spomenuti zagrebački biskup, poslavši izvještaj Rimskoj stolici, nastojao postići pristanak za svoj izbor uz neke uvjete koje nije htio prihvatiti gospodin Inocent, uzdignut na sam vrh Apostolske stolice. Zbog toga je navedeni biskup poslao poruku u Split da odustaje od predloženoga izbora ostavljajući im slobodu da izaberu drugu osobu.«⁷⁴ Kronologija je ovdje posve čvrsto koroborirana, budući da se Stjepan kao izabrani nadbiskup u aktima posljednji put spominje 13. studenoga, a iz Tominog je teksta neprijeporno kako se izboru novog nadbiskupa pristupilo 7. siječnja 1244. Stjepanovo pregovaranje s Inocentom IV. i posljedično odreknuće od prava na splitski nadbiskupski naslov treba, smatramo, datirati u kasnu jesen ili zimu 1243., najvjerojatnije u studeni ili prosinac, iako ostavljamo otvorenom mogućnost produljene korespondencije, koja je mogla započeti najranije u srpnju (Inocent IV. je posvećen 28. lipnja).

Preostaje pitanje o kakvim je uvjetima, neprihvatljivim papi, ovdje bila riječ. U dosadašnjim se interpretacijama posvećenima tom problemu oprezno iznosila pretpostavka o otporu tom planu dvojice ugarskih metropolita, koji su sada, nakon smrti moćnoga Kolomana i smjene na papinskoj stolici, mogli relativno lako zaobići prepreke zadržavanju doprijašnje ugarsko-hrvatske crkvene organizacije.⁷⁵ Pretpostavljalo bi se, da-

73 CD IV, 155, 183, 196, 205.

74 HS c. XLIV, p. 274: *His namque temporibus predictus Zagrabienis episcopus missa relatione ad Romanam sedem nitebatur obtinere sue postulationis assensum cum quibusdam conditionibus, quas admittere noluit dominus Innocentius, nuper ad summe sedis apostolice apicem sublimatus. Quam ob rem dictus episcopus misit Spaletum et renunciauit postulationi de se facte dans licentiam de persona alia providendi.*

75 Budak, 1983.; Matijević-Sokol, 2002., 217; Katičić, 2003, 362 – 363; Budak, 2004, 156; Kovačić, 2004, 58 – 59.

72 HS c. XL, p. 256: *Regressus autem Zagrabiam, misit ad Romanam sedem pro sue postulationis expetendo assensu. Sed tunc temporis mortuo bene memorie Gregorio papa, facta est dissensio inter cardinales ita, ut subrogatio summi pontificis foret ferme biennio protellata. Sic ergo causa electionis ipsius episcopi toto illo tempore indeterminata permansit.*

kle, da je Stjepan II. novoga papu podsjetio na stari prijedlog podnesen njegovom prethodniku Grguru IX., tražeći uz potvrdu svog novog položaja i izuzimanje nove splitsko-zagrebačke crkve iz okvira ugarske crkve, što Inocent IV., suočen sa posve novom političkom situacijom, čini se, nije prihvatio. Ovu interpretaciju smatramo posve izvjesnom, uz dodatak da je prilika za rješenje koje bi išlo u prilog zagrebačkom biskupu nepovratno propuštena, vjerujemo, i konsolidacijom ugarskih metropolija (pod njihovim novoustoličenim prelatima) do koje je došlo u razdoblju između odlaska Tatara i konca 1243. godine, a koje se, na Stjepanovu nesreću, podudaralo sa sedisvakancijom u Vatikanu.

Na taj način Stjepanu II., koji je smrću Kolomana bio lišen i obećanog slavonskog herceštva, nije preostalo ništa drugo doli da se odrekne svojih ambicija i posveti obnovi vlastite biskupije, jako pogođene prolaskom mongolske vojske. Da mu je ugled i utjecaj u Kuriji ostao neokrnjen, svjedoči privilegij Inocenta IV. iz 1245., kojim papa zabranjuje da itko izopći zagrebačkoga biskupa bez eksplicitnog papinskog naloga.⁷⁶ Prema nekima, upravo je idući splitski nadbiskup Hugrin – koji je imao nesreću da palij primi jedanaest dana prije svoje smrti – bio nećak Stjepana II.⁷⁷ Ne ulazeći u to da li je Hugrin bio nećak Stjepana, ili, kako Toma navodi, nastradalog kaločkog nadbiskupa Huginra,⁷⁸ istaknuli bismo njegovu neprijepornu raniju službu čazmanskog prepošta, kao refleks nesumnjivo bliskih veza sa slavonskom i ugarskom crkvenom hijerarhijom. Izabran radi dodvoravanja kralju u hektičnom razdoblju rata protiv Trogira, produžene sedisvakancije (nijedan nadbiskup, podsjetimo, nije potvrđen još od Guncelove smrti 1242.) i samog Arhidakonovog izbora za nadbiskupa, blokiranog od laika, Hugrin kao »kraljev čovjek« nije pobrao simpatije u kronici svog suparnika. Ipak mu Toma priznaje visoku naobrazbu i upućenost u Sveto pismo, budući da je nakon studija teologije u Parizu u Split došao opremljen »cijelim korpusom Biblije s komentarima i glosama«. Još jedan knez-nadbiskup, više svjetovnjak i *curialis* nego

Božji čovjek, moćan protagonist svoga vremena, Hugrin se u mnogočemu poklapa s profilom Stjepana II., što je već zamijećeno.⁷⁹ Splitska će crkva pod njim i njegovim nasljednicima nastaviti svoj samostalan razvojni put.

IV. Zaključak

Od Stjepanovih nastojanja za obnovom zagrebačke biskupije, opustošene tatarskom provalom, izdvojiti ćemo gradnju kapele posvećene biskupovu imenjaku u neposrednoj blizini stolne crkve: kapelu sv. Stjepana Prvomučenika biskup daje podići nakon povratka iz Dalmacije, možda kao *ex voto*, »ostavivši svojim nasljednicima čast popravka srušene katedrale«. ⁸⁰ Prema mišljenju A. Deanovića, potkrijepljenu temeljitom stilskom analizom, ključnu ulogu u izvedbi ove strukture imali su dominikanci, koje je upravo Stjepan II. pozvao u Slavoniju, povjerivši im ujedno ranije izgradnju crkve u Čazmi (vidi *supra*).⁸¹

Preporod zagrebačke biskupije, prekinut tatarskom provalom, dovršen je posljednjih godina Stjepanova biskupovanja: zagrebački i čazmanski kaptol postaju pod njegovom upravom *loca credibilia*, a 1245. biskup daje sastaviti *Liber questionum et sententiarum*, namijenjen izobrazbi svećenstva. Po smrti 1247. sahranjen je u Čazmi, gdje se nalazio i mauzolej hercega Kolomana, što bi značenjski upućivalo na izvjesno poistovjećivanje, ali i na ukopno mjesto značajna ekskluziviteta. Našao je tako posljednje počivalište u gradu čiji je bio osnivač i velikodušan pokrovitelj.⁸²

*

Pokušavajući rekonstruirati – u mjeri u kojoj je to moguće – događajnu jezgru na poledini škrtih podataka koje o pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve donosi splitski kroničar Toma Arhidakon, kao i očuvana diplomatska vrela, utvrdili smo postojanje niza povijesno čvrsto utemeljenih repera koji bacaju novo svjetlo na ovu epizodu crkvene povijesti hrvatskih zemalja. Nalazeći im uzroke u posve specifičnim namjerama moćnih protagonista onoga vremena (pape, ca-

79 Katičić, 2003, 371.

80 Deanović, 1995, 13.

81 Deanović, 1995, 18.

82 Budak, 1983.

76 CD IV, 273.

77 Budak, 2004, 156.

78 HS c. XLV, p. 300.

ra, ugarskih dinasta, crkvenih premeta...), pokušali smo im ocrtnati jednu moguću razvojnu liniju, detektirajući usput postojanu isprepletenost htijenja u visokim političkim i crkvenim krugovima, zasebnim problemima autonomnih komunâ istočnog Jadrana i suočavanjima s katastrofom apokaliptičnih razmjera (Tatari). Pritom smo problem sagledali iz više perspektiva: interpretacijom narativnih vrela, poveznicama splitskih i zagrebačkih crkvenih prilika sa simptomima općeg stanja u hrvatsko-ugarskoj državi u svjetlu mongolske invazije 1241. – 1242., rekontekstualizacijom europskih zbivanja u nemirnom XIII. stoljeću i otvaranjem posve novog problemskog aspekta (višeznačnost uloge hercega Kolomana).

Mnoštvo »sivih zona« s kojima smo se susreli baratajući ovom problematikom ne ostavlja mjesta sumnji da ovaj rad ne teži ka konačnosti rješenja: sveobuhvatno istraživanje interdisciplinarnog tipa nismo za ovu priliku bili u stanju provesti, te apsolutno smatramo kako će pojedini elementi ovdje iznesene argumentacije u nekoj drugoj interpretaciji možda i izmaknuti punoj dokazivosti. Svejednako držimo ispunjenom zadaću koju smo sebi početno postavili – iscrpnu, monografsku obradu navedene problematike – ostavljajući po strani potencijalnu buduću obradu pojedinih segmenata koji su zaslužili temeljitije proučavanje. Pritom u obzir za daljnje istraživanje dolazi prije svega osoba hercega Kolomana, po svemu sudeći veoma kompleksne figure čija nesumnjiva važnost (osvjedočena u crkvenopolitičkoj, ekonomskoj, graditeljskoj i kulturnoj aktivnosti), čini se, nije još uvijek našla dostojan odraz u našoj medievističkoj historiografiji.⁸³ Zahvalnim predmetom istraživanja zacijelo će se pokazati i sâm proces fuzije dviju crkava, u čiju kompleksnu problematiku i elemente procedure valja još dublje zaći. *Ad futuram rei memoriam.*

Izvori i literatura

Ivo Babić, »Mit o podrijetlu u statutu grada Splita« u *Dioklecijan i Split*, Slobodna Dalmacija, Split, 2005, 181 – 221.

Ivan Basić, »Historijski Ivan Ravenjanin« u *Pro tempore*, 2/ 2005, 9 – 22.

Neven Budak, »Babonić, Stjepan« u *Hrvatski biografski leksikon*, sv. I., Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1983, 305 – 306.

Neven Budak, »Zagrebački biskup Stjepan II., suvremenik Tome Arhidakona« u *Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25. – 27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. M. Matijević-Sokol – O. Perić, Književni krug, Split, 2004, 153 – 158.

Frane Bulić, »Il sarcofago di Catterina e Margherita figlie di Bela IV. sopra il portale del Duomo di Spalato« u *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXIX/ 1906, 27.

CD = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I. – XVIII. Uredili T. Smičiklas (II. – XII.), M. Kostrenčić-E. Laszowski (XIII.), M. Kostrenčić (I., XIV. – XVI.), S. Gunjača (XVII.), D. Rendić Miočević (XVIII.), Zagreb, 1904. – 1990. *Dodaci. Supplementa Codicis diplomatici*, sv. I. – II. Uredili J. Barbarić-J. Marković (I. – II.), Zagreb, 1998., 2002.

Ana Deanović, *Biskupska kapela sv. Stjepana Prvomučenika u Zagrebu*, Institut za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995.

Lelja Dobronić, »Stjepan II« u *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, 43 – 45.

HS = Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, (prevela s latinskog O. Perić), Književni krug, Split, 2003.

Illyricum sacrum = Illyrici sacri tomi I – VIII. Uredili D. Farlati (I. – V.), J. Coleti (VI. – VIII.), Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 1751. – 1819.

Hubert Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve II/2. Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja reformacije*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.

Radoslav Katičić, »Toma Arhidakon u njegovom djelo« u *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Književni krug, Split, 2003, 329 – 431.

Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.

83 Među stranom literaturom ističemo nedavne iscrpne studije o Kolomanu slovačke povjesničarke N. Procházkove (1998., 2003.).

- Slavko Kovačić, »Toma Arhidakon, promicatelj crkvene obnove, i splitski nadbiskupi, osobito njegovi suvremenici« u *Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25. – 27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur M. Matijević-Sokol – O. Perić, Književni krug, Split, 2004, 41 – 70.
- Adam Baltazar Krčelić, *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagradiensis. Povijest stolne crkve zagrebačke* (preveo s latinskog Z. Šešelj), Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1994.
- Jacques Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Jugoslavija, Beograd, 1974.
- Mirjana Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2002.
- Grga Novak, *Povijest Splita*, sv. I. – IV., Čakavski sabor, Split, 1978.
- Nataša Procházková, »Postavenie haličského kráľa a slavónskeho kniežaťa Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia«, u *Medea – Studia mediaevalia et antiqua II*, Bratislava, 1998. – URL: http://www.geocities.com/zbornik_medea/medeaII/koloman.html, 18. 07. 2005. (Summary: *King of Galitia and Duke of Slavonia – Colomanus of the Arpadian dynasty – in the 1st half of XIIIth century*).
- Nataša Procházková, »Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241«, u *Terra Scepusiensis. Stan badaři nad dziejami Spiszu*. Red. R. Gładkiewicz, M. Homza, Polsko-Słowacka Komisja Nauk Humanistycznych, Levoča – Wrocław, 2003. – URL: <http://scepus.org/ts03s2a1.html>, 18. 07. 2005. (Summary: *Koloman of Galicia in Scepusia before 1241*).
- Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: Prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- Josip Ante Soldo, »Provala Tatara u Hrvatsku« u *Historijski zbornik*, XXI – XXII/ 1968 – 1969, 371 – 388.
- Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1975.
- Ivan Krstitelj Tkalčić, »Prieporod Biskupije zagrebačke u XIII. vieku« u *Rad JAZU* 41, Zagreb, 1877, 122 – 153.
- Dejan Zadro, »Katarsko-dualistički pokret' na istočnoj obali Jadrana i heretička Bosna« u *Pro tempore*, 2 (2)/ 2005, 23 – 33.

On the attempted merging of the Churches of Zagreb and Split in the 13th century

Summary

In the context of the study of medieval Croatian and Dalmatian church history, the backbone of which was the great eastern Adriatic metropolis, the »Church of Split, once of Salona«, an attempt at a merging of the Churches of Zagreb and Split caught the eye of historiography at the time of the first syntheses (Farlati, Krčelić). This phenomenon did not raise too much attention in more recent historiography and was therefore relatively ignored (the event being possibly concealed in the wake of research involving other contemporary phenomena – like the Mongolian invasion and the rebuilding of the kingdom, along with the social, political and legal implications they carried). An analysis of this process and its complex background events allows for an insight into the interwoven fabric that are the institutions of the Hungarian-Croatian state of the 13th century.

The primary source is the work of Split chronicler Thomas Arhidakon (1200 – 1268), the *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, which in segments relevant to this problematic proves to be a reliable and believable source – seeing as the author personally witnessed the events described. Thomas' information is supplemented from the following sources: collected diplomatic acts and modern analytical work, along with some non-narrative works (on construction and monument heritage) from the 3rd and 4th decades of the 13th century.

These sources allow us an insight into (and the reconstruction of) the events on the Zagreb-Split relation at the dawn of the Mongol invasion of 1241. These events uncover the formative roles of *herceg* and Galician king Coloman (1208 – 1241), and of the bishop of Zagreb, Stephen II (†1247), in their efforts towards a stronger spiritual and secular integration of Croatian lands – as shown by the attempted merging of the church provinces of Zagreb and Split. The causes and distinctive features of such a development are sought, as well as their calculated long-term effects. This is preceded by a short history of the Church of Split, with a highlight of the processes that led to its crisis in the 13th century.

The work of the main characters in this planned merging is placed in a wider context of social and political events in contemporary Europe, while presenting an opinion on the possible interactions of Pope Gregory IX and *herceg* Coloman as the foundations to a planned action, all in the light of surviving documents. The evolution of the bishopric of Zagreb and the archbishopric of Split and the central-European strives of *herceg* Coloman (followed by his correspondence with the Pope in the context of the wars in Bosnia) is analysed, while carefully following the inclinations towards a fulfilment of an – realistically speaking perhaps impossible – unification even after the disappearance of the two most important protagonists and after the destruction caused by the Mongol invasion.

Key words: Dalmatia, Christianity, the Arpad dynasty, church union, Thomas Arhidakon, the Middle Ages

Grobovi bosanskih srednjovjekovnih vladara u crkvi srpsko-pravoslavnog manastira Vaznesenja Gospodnjeg u Mileševi?

Dubrovački diplomat, epski i dramski pisac Jaketa Palmotić Dionorić (1623. - 1680.) u epu *Dubrovnik ponovljen*, opisujući svoj posjet srpsko-pravoslavnom manastiru u Mileševi, usput je spomenuo da su se u tamošnjoj crkvi nekada nalazile grobnice bosanskih vladara. Autor ovoga rada dokazuje da se tu očito radilo o zamjeni tradicije koja pripada crkvi franjevačkog samostana sv. Nikole gdje su u XIV. stoljeću bili pokopani bosanski ban Stjepan II. Kotromanić i kralj Tvrtko I. Ona se nalazila u srednjovjekovnim Milima (današnji Arnautovići kod Visokog u Bosni), koji su se u XVII. stoljeću također nazivali Mileševo.

Ključne riječi: Jaketa Palmotić, *Dubrovnik ponovljen*, bosanski kraljevi i banovi, bosanski kralj Tvrtko I., bosanski ban Stjepan II. Kotromanić, Mili, Mileševa, Mileševo, franjevački samostan sv. Nikole u Milima, srpsko-pravoslavni manastir Vaznesenja Gospodnjeg u Mileševi.

Dubrovnik ponovljen, ep dubrovačkog diplomata, epskog i dramskog pisca Jakete Palmotića Dionorića (1623. - 1680.) ostao je sve do danas gotovo sasvim nezamijećen od strane istraživača bosanske srednjovjekovne povijesti.¹

Palmotić je u tom epu prikazao autentične događaje u kojima je dijelom i sam sudjelovao: tešku situaciju za vrijeme i nakon velikog potresa (6. travnja 1667.), kada se oslabljena Dubrovačka Republika, ugrožena od Venecije i Turske, s dvije misije svojih poklisara uspjela izboriti za očuvanje neovisnosti. Prvu misiju poduzeo je Kunčić (Maro Gučetić), koji je otišao u Bosnu s ciljem da bosansko Ali-pašu odvрати od napada

na grad, a drugu, u Carigradu, Jakimir i Bunić (sam autor Jaketa Palmotić i Nikolica Bunić) da bi odnijeli harač pred cara te ga zamolili za poredne olakšice zbog stradanja grada od potresa. Sam je ep tako u neku ruku i putopis, koji i pored literarnog obilježja i ponekog fantastičnog prikaza predstavlja dragocjeno svjedočanstvo suvremenika s obiljem materijala povijesne i autobiografske vrijednosti.

Ono što *Dubrovnik ponovljen* čini posebno zanimljivim upravo za bosansko srednjovjekovlje jest Palmotićev spomen grobova bosanskih banova i kraljeva u crkvi Vaznesenja Gospodnjeg srpsko-pravoslavnog manastira Mileševa, kamo je on s Bunićem svratio na putu za Carigrad:

*Nahode se tu telesa 52
S strane u skrinji Save sveta,
A i grobnice pune uresa
Banâ od starih jošte ljeta.*

¹ Djelo je prvi put objavljeno tek 1878. godine, a skoro jedno stoljeće kasnije, točnije 1974. godine, ponovno kao pretisak. Vidi: Palmotić, 1875/1878. Uz ep (str. 1 - 430), koji nažalost nije dovršen do kraja (nedostaje mu veći dio posljednjeg, dvadesetog pjevanja), izdanje sadrži i Palmotićevu tragediju *Didone* u tri čina (str. 431 - 478).

I kraljevi vredni i znani,   53
Ki u Bosni kraljevahu,
Od starine ukopani
U crkvi se toj vijahu²

Ovi Palmotićeви neobični i netočni navodi o grobovima bosanskih vladara nemaju, naravno, nikakvih potvrda u sačuvanoj izvornoj arhivskog građi. Stoga se već samo po sebi nužno nameće pitanje njihova podrijetla - problem s kojim se do sada nije nitko stvarno suočio.

Tako je u svom komentaru prvog izdanja epa Stjepan Skurla naveo osnovne podatke o Mileševi, te bez ikakve ograde prihvatio tvrdnju da su bosanski banovi i kraljevi zbilja bili tamo pokopani.³

Čitavo stoljeće kasnije, u prikazu odnosa Mileševe i Dubrovnika na osnovi tragova sačuvanih u književnosti, Miroslav Pantić detaljno je pričaо Palmotićeв opis posjeta manastiru, ispravljajući usput i neke njegove netočnosti. Iako je citirao tvrdnju da su se tamo nalazile *grobnice pune uresa bana od starijeh jošte ljeta*, kao i cijelu 53. strofu, on se nad tim podacima ipak nije dublje zamislio.⁴

U isto je vrijeme Radovan Samardžić pisao o sigurnosnim uvjetima na putovanjima dubrovačkih poklisara kroz mileševski kraj za vrijeme osmanske vladavine. Posjet manastiru istaknuo je kao središnje mjesto u putopisnom djelu Palmotićeвог epa, zanimajući se pri tom isključivo za njegove religiozne osjećaje u tim trenucima.⁵

Konačno, izvodom Palmotićeвог teksta posljednja se poslužila Jovanka Maksimović u nastoja-

nju da naglasi značaj Mileševe za Bosnu i tako potkrijepi svoje teorije o utjecaju što ga je ono eventualno moglo imati na tamošnju srednjovjekovnu minijaturu. Zaobilazeći spomen grobnica bosanskih banova, ona je u citatu navela samo 53. strofu, a preko podatka o grobovima kraljeva olako prešla s naivnim objašnjenjem po kojem to govori o *kasnijoj tradiciji u kojoj su se identifikovali srpski i bosanski vladari*.(!)⁶

Nakon ovog kratkog prikaza, s dužnom rezervom možemo konstatirati da je u dosadašnjoj literaturi jedino J. Maksimović uočila netočnost Palmotićeвиh tvrdnji o grobovima bosanskih vladara u srpsko-pravoslavnom manastiru u Mileševi. Međutim, tumačenje koje je ona ponudila nije prihvatljivo. *Zašto?*

Naime, poznato je da je još Mavro Orbini u djelu *Kraljevstvo Slavena* (Pesaro 1601.) zabilježio da je bosanski ban Stjepan II. Kotromanić bio sahranjen u *franjevačkoj crkvi svetog Nikole u Mileševu u Bosni, koju je on za života dao izgraditi*,⁷ a nekoliko stranica kasnije, da su prvog bosanskog kralja Tvrtka I. okrunili *metropolit manastira u Mileševu i njegovi monasi, u crkvi istoga mjesta*.⁸

Orbinijev navod o Tvrtkovoј krunidbi u srbijanskom pravoslavnom manastiru u Mileševi dugo je vremena bez mogućnosti provjere općenito bio prihvaćen kao pouzdani podatak utemeljen na nekom izgubljenom izvoru. Na taj način, ali i nekim kasnijim tendencioznim domišljanjima, tom je manastiru pripisan predimenzionirani utjecaj na kulturno-religijske prilike u srednjovjekovnoj Bosni, a sam kralj Tvrtko I. nerijetko proglašavan pripadnikom pravoslavne vjere.⁹ Radi se o samo jednom u nizu providnih znanstvenih falsifikata

2 Palmotić, 1875/1878, 174. Citirani izvod nalazi se u IX. pjevanju.

3 Palmotić, 1875/1878, 194 - 195.

4 Vidi: Pantić, 1980, 137 - 138.

5 Vidi: Samardžić, 1980, 156. Samardžić je inače doktorirao na temu »Dubrovački pesnik i diplomata Jaketa Palmotić«. (Prema: Vojvodić, 1997, 630 - 631.) Objavio je zbirku arhivske građe za razdoblje od 1667. do 1670. godine. (Vidi: Samardžić, 1960.) Napisao je i posebnu monografiju u kojoj je detaljno obradio povijest Dubrovnika u XVII. stoljeću, opisujući tako i Palmotićeve aktivnosti. (Vidi: Samardžić, 1962). Za detaljnije podatke o Palmotiću, njegovom životu i djelatnosti, osim pregovora min-henskom pretisku Palmotićeвог djela pisanom od strane Johanna Holthusena (V - XXIV), također se može konzultirati: Rešetar, 1928, 337 - 338; Pavličić, 2000, 549.

6 Maksimović, 1987, 160. Naglasimo da ni Pantić ni Samardžić nisu čitateljima ukazali na postojanje dotadašnjih izdanja epa *Dubrovnik ponovljen*, pa prema tome ni na točno mjesto gdje je opisan posjet Mileševi. S druge strane, ni J. Maksimović nije se koristila objavljenim tekstom epa, nego je citirane riječi preuzela od Pantića.

7 Orbini, 1601, 355 - 356; Orbin, 1968, 147; Orbini, 1999, 417.

8 Orbini, 1601, 357; Orbin (1968), 151; Orbinim 1999, 419.

9 Vidi: Glušac, 1924, 19; Dinić, 1932, 133 - 145; Radojčić, 1948, 6 - 82. Ovdje svakako nije mjesto za kritičko osvrtanje na sva mišljenja izrečena u prilog problemu mjesta krunidbe bosanskog kralja Tvrtka I. Ta tema zaslužuje iscrpniju obradu u posebnom samostalnom radu.

srpske historiografije kojim se sve do današnjih dana nastoji opravdati mit o srednjovjekovnoj Bosni kao srpskoj zemlji sa srpsko-pravoslavnim pučanstvom i vladarima.

Međutim, nakon II. svjetskog rata stvoreni su povoljniji uvjeti za kritičko preispitivanje točnosti Orbinijevih podataka. Naime, opsežna arheološko-povijesna istraživanja, potaknuta otkrićem nalaza pronađenih prilikom ranijeg, nikada u cijelosti objavljenog arheološkog iskopavanja Carla Patscha 1909. - 1910. godine (na lokalitetu Zidine u selu Arnautovići kod Visokog), rezultirala su sljedećim dragocjenim spoznajama, ujedno važnim za ispravno razumijevanje Palmotićevih navoda:

- Arnautovići - srednjovjekovno mjesto Mili, bilo je neko vrijeme politički centar srednjovjekovne Bosne i mjesto održavanja državnih sabora.
- U Milima se nalazio jedan od prvih franjevačkih samostana u Bosni - sjedište bosanske franjevačke vikarije i kustodije s crkvom sv. Nikole sagrađenom od strane bana Stjepana II. Kotromanića, a srušenom još u srednjem vijeku.
- Od bosanskih vladara u crkvi su bili sahranjeni prvi bosanski kralj Tvrtko I. i njegov stric ban Stjepan II. Kotromanić (iako se njegov grob nije mogao identificirati izravnim arheološkim putem).
- Stariji su pisci i kroničari (Orbini, Vitezović, Lašvanin, Nagnanović, Jakošić i dr.) iz do sada ne sasvim objašnjenih razloga, mjesto Mili redovito nazivali Mileševo, te ga ujedno često nehotice poistovjećivali sa srpsko-pravoslavnim manastirum Mileševa.
- Krunidbe svih bosanskih kraljeva počevši od kralja Tvrtka I. nisu se obavljale u srbijanskom manastiru Mileševi, nego upravo u crkvi sv. Nikole u Milima.¹⁰

Srpska historiografija, pa tako i J. Maksimović,¹¹ u cilju daljnjeg održavanja mita o ulozi pravoslavnog manastira Mileševa pri krunidbi prvog bosanskog kralja Tvrtka I., selektivno ignorira sve one upravo navedene spoznaje koje joj ne idu u prilog.¹² Posljedica takvog nastojanja jasno se može prepoznati u nedostatku bilo kakve volje za kritičkim tumačenjem netočnih Palmotićevih podataka o grobovima bosanskih banova i kraljeva u istom manastiru. Vrijeme je dakle, da se oni konačno pokušaju dovesti u sklad s novijim spoznajama historiografije.

Naime, pouzdano znamo da se Palmotićev opis posjeta Mileševi nije temeljio samo na vlastitim opažanjima i neposrednim spoznajama. Primjerice, on je govorio o tijelu svetog Save, iako ga tamo već odavno nije više bilo.¹³ Netočne podatke o grobnicama bosanskih banova i kraljeva također nije mogao dobiti iz prve ruke - od pravoslavnih monaha, pa se kao izvorom informacija morao koristiti onovremenom predajom o srednjovjekovnoj Bosni u kojoj su se već tada miješali toponimi Mili i Mileševo/Mileševa. Tako dobivene podatke o grobovima bosanskih vladara, a koje su se ustvari odnosile na nekadašnji samostan i crkvu sv. Nikole u Milima s grobovima

11 J. Maksimović pisala je o crkvi u Milima, prešućujući podatke da se tu radilo o franjevačkoj crkvi, kao i mjestu krunidbe Tvrtka I. i drugih bosanskih kraljeva. (Palmotićeve navode o grobovima vladara ovaj put nije komentirala, iako je sama priznala da je već Orbini mjesto Mili nazivao Mileševo!) Vidi: Maksimović, 1997, 44 - 47. U istom zborniku objavljen je članak o srednjovjekovnom toponimu Mile ili Mili Nevenke Gošić, koja ne samo da je prešutjela postojanje franjevačke crkve i mjesta krunidbe bosanskih kraljeva, nego također i većinu relevantnih izvora i literature, kao i miješanje naziva mjesta Mili-Mileševo-Mileševa. Vidi: Gošić, 1997, 113 - 117.

12 Znameniti srpski povjesničar Sima Ćirković iznio je dovoljno dokaza protiv tvrdnje o Mileševi kao mogućem mjestu krunidbe nekog od bosanskih ili srpskih kraljeva, ali iz njih ipak nije htio izvuci odgovarajući zaključak. Vidi: Ćirković, 1987, 137 - 139. Posebno je zanimljivo naglasiti da je autor svu literaturu o Milima kao mjestu krunidbe Tvrtka I. sveo na samo jedan prilog Baslera (Basler, 1975/76.) tvrdeći da on zbog nepotpunosti izvorne građe i neobuzdanih špekulacija nema nikakvu vrednost (!?). Ćirković, 1987, 138. bilj. 4.

13 Kostić sv. Save Turci su spalili 1595. godine. Prema: Svetozar Radojčić, 1963, 48 - 49. O tom događaju već je Orbini u svojoj knjizi iz 1601. godine zabilježio: *Bezbožnik Sinan-paša nedavno dade javno spaliti njegove kosti*. Orbini, 1601, 249; Orbin, 1968, 21; Orbini, 1999, 314.

10 Vidi: Basler, 1975/76, 49 - 61; Mandić, 1978, 80 - 89; Mandić, 1982, 100 - 105; Andelić, 1962, 165 - 171 + II. tab; Andelić, 1973, 226 - 230; Andelić, 1980, 183 - 247 + 2 plana; Basler, 1970, 171 - 184; Basler, 1976, 231 - 237; Džaja, 1985, 81 - 102; Lovrenović, 1999, 227 - 287; Gavran, 1995, 9 - 32; Lovrenović, 2005, 193 - 236. Iscrpan prikaz o istraživanjima vezanim za Arnautoviće zaključno s 2004. godinom dan je u: Zadro, 2004, 59 - 100.

bana Stjepana II. i kralja Tvrtka I., Palmotić je jednostavno krivo pripisao tada mnogo poznatijem pravoslavnom manastiru Mileševi.

Historiografija sve do danas nije raspolagala niti jednim izvorom koji bi govorio o grobovima bosanskih vladara u Milima. Stoga su Palmotićevi navodi o grobovima bosanskih kraljeva sa svojom istinitom jezgrom za sada jedina pismena potvrda arheoloških dokaza o grobu Tvrtka I., ali ujedno i još jedno svjedočanstvo tradicije XVII. stoljeća o grobu bana Stjepana II. Kotromanića u bosanskim Milima, jer niti jedan drugi bosanski vladar, bar prema dosadašnjim spoznajama, nije mogao biti sahranjen na tom mjestu.¹⁴

Izvori i literatura

Pavao Anđelić, »Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog« u *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Arheologija, Nova serija, XVII/ 1962, 165 - 171 + II. tab.

Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska: Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV. stoljeću*, Sarajevo, 1973.

Pavao Anđelić, »Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog« u *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Arheologija, XXXIV/ 1979, 1980, 183 - 247 + 2 plana

Juraj Kujundžić [Đuro Basler], »Crkva sv. Nikole u Visokom« u *Dobri Pastir*, XIX-XX (I-IV)/ 1970, 171 - 184.

Juraj Kujundžić [Đuro Basler], »Tvrtkova krunidba 1377. godine« u *Dobri Pastir*, XXVI (I-II)/ 1976, 231 - 237.

Đuro Basler, »Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine« u *Prilozi Instituta za istoriju*, XI-XII(11-12)/ 1975-1976, 49 - 61;

14 Prije nekoliko godina slučajno sam saznao za ostavštinu Carla Patscha koja se čuvala u minhenskom Südost-Institutu, a danas se na pohrani nalazi u Bayerisches Hauptstaatsarchivu. Iscrpan orijentacijski prikaz ostavštine dao sam u: *Zadro*, 2003, 250 - 266. Među tom nesređenom gradom imao sam sreću, među ostalim, otkriti i nepoznatu dokumentaciju s Patschovog arheološkog iskapanja u Arnautovićima, koju uskoro planiram objaviti. Osim toga, nadam se da ću na temelju te konačno dostupne građe u dogledno vrijeme završiti opsežni rad o tamo otkrivenom grobu bosanskog kralja Tvrtka I.

Sima Ćirković, »Mileševa i Bosna« u *Mileševa u istoriji srpskog naroda. Međunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja (Juni 1985)*, Beograd, 1987, 137 - 143.

Mihailo Dinić, »O krunisanju Tvrtka I. za kralja« u *Glas Srpske kraljevske akademije*, CXLIII/ 1932, 133 - 145

Srećko M. Džaja, »Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije«, u *Jukić*, 15/ 1985, 81 - 102.

Ignacije Gavran, »Franjevci i katolici na području Visokog za turske vladavine« u *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, III/ 1995, 9 - 32.

Vaso Glušac, »Srednjovekovna "bosanska crkva"« u *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, IV (1-2)/ 1924, 19.

Nevenka Gošić, »Srednjovjekovni toponim Mile ili Mili« u *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 2, Srpska akademija nauke i umjetnosti, Odbor za istoriju Bosne i Hercegovine, Beograd, 1997, 113 - 117.

Dubravko Lovrenović, »Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. (Pokušaj revalorizacije)« u *Forum Bosnae*, 3-4/ 1999, 227 - 287.

Dubravko Lovrenović, »Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske: I. (Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola)« u *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik Franjo Šanjek, Institut za istoriju u Sarajevu - Hrvatski institut za povijest, Zagreb - Sarajevo, 2005, 193 - 236.

Jovanka Maksimović, »Mileševa i bosanska minijatura« u *Mileševa u istoriji srpskog naroda, Međunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja (Juni 1985)*, Beograd, 1987, 155 - 163 + 10 slika.

Jovanka Maksimović, »Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države« u *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 2, ur. Milorad Ekmeđić, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Odbor za istoriju Bosne i Hercegovine, Beograd, 1997, 35 - 72 + 12 listova sa 36 slika.

Dominik Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, II. izdanje, Chicago - Rim, 1978.

- Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, II. izdanje, Toronto - Zürich - Roma - Chicago, 1982.
- Mavar Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968.
- Mavro Orbini, *Il regno de gli Slavi hoggi corrotta-mente detti Schiavoni...*, Pesaro, 1601.
- Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (prevela Snježana Husić), priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek, Zagreb, 1999.
- Jaketa Palmotić, *Dubrovnik ponovljen i Didone*, spjevao Jaketa Palmotić Gjonorić vlastelin dubrovački, izdao i rastumačio Stj. Skurla, Dubrovnik 1875 - 1878, 479. - II. reprint izdanje: *Dubrovnik ponovljen i Didone*, Nachdruck der Ausgabe Dubrovnik 1878 mit einer Einleitung von Johannes Holthusen, München, 1974, XXIV, 479.
- Miroslav Pantić, »Mileševa i Dubrovnik u književnosti«, u *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, knj. VIII, Prijepolje, 1980, 131 - 139.
- Pavao Pavličić, »Palmotić Dionorić Jaketa« u *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb, 2000, 549.
- Nikola Radojčić, *Obred krunisanja bosanskog kralja Tvrtka I. Prilog istoriji krunisanja srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd, 1948, 6 - 82.
- Milan Rešetar, »Palmotić Dinorić Jaketa (Jakov)« u Stanojević Stanoje, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. III. (N - R), Zagreb, 1928, 337 - 338.
- Radovan Samardžić, *Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667 g. Arhivska grada (1667 - 1670)*, Beograd, 1960.
- Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd, 1962.
- Radovan Samardžić, »Iz prošlosti mileševskog kraja (hajduci i panduri)« u *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Prijepolje, 1980, 151 - 156.
- Mihalko Vojvodić, »Samardžić Radovan (22. oktobar 1922, Sarajevo - 1. februar 1994, Beograd)« u *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd, 1997, 630 - 631.
- Dejan Zadro, »Ostavština Carla Patscha u Münchenskom Südost-Institutu« u *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, XI (18)/ 2003, 250 - 266.
- Dejan Zadro, »Srednjovjekovna franjevačka crkva sv. Nikole u Milima (Arnautovići kod Visokog). Kritički osvrt na dosadašnja povijesno-arheološka istraživanja« u *Prilozi* (Institut za istoriju Sarajevo) 33/ 2004, 59 - 100.

The tombs of medieval Bosnian rulers in the Serbian-Orthodox monastery *Vaznesenja Gospodnjeg* in Mileševa?

Summary

This paper brings to light the verses in Dubrovnik diplomat, poet and playwright Jaketa Palmotić Dionorić's (1623 - 1680) epic *Dubrovnik ponovljen* which contains a description of his visit to the Serbian-Orthodox monastery in Mileševa, where he mentions were once located the tombs of Bosnian *bans* and kings. This unusual information was so far only known in Serbian historiography, but it failed to offer a satisfactory solution to the problem. The reason for this, as this paper tries to show, is in the fact that the results of neighbouring, Bosnian-Herzegovian historiography were apparently unknown or ignored in an easily recognisable attempt at a further upkeep of a damaged myth of Mileševa as the crowning place of the first Bosnian king Tvrtko I (*ban* 1353 - 1377; king 1377 - 1391).

Local work during the last fifty years has shown that the political centre of the medieval Bosnian state was located for a while in Mili (presently the village of Arnautovići near Visoko). It contained the seat of the Bosnian Franciscan vicary - the notable monastery of St. Nicolas, built probably by *ban* Stephen II in the 14th century. The local church (not Mileševa!) was the crowning place of Bosnian kings and also the site of some of the rulers' tombs (i.e. those of Tvrtko I and his uncle *ban* Stephen II Kotromanić). Mili itself was in 17th and 18th century historiography for still unexplained reasons regularly called Mileševo and thus inadvertently confused with the Serbian-Orthodox monastery in Mileševa. For these reasons it is easy to conclude that Palmotić's information on Bosnian rulers' tombs was mixed up due to a historical misconception involving the Franciscan church of St. Nicolas in Mili.

Key words: Jaketa Palmotić, *Dubrovnik ponovljen*, Bosnian kings and *bans*, Bosnian king Tvrtko I, Bosnian *ban* Stephen II Kotromanić, Mili, Mileševa, Mileševo, Franciscan monastery of St. Nicolas in Mili, Serbian-Orthodox monastery of *Vaznesenje Gospodnje* in Mileševa.

Cenzurirane karikature iz humorističkog časopisa *Vragoljan* (1881. – 1886.)

Cenzura tiska obuhvaća tekstualni i grafički dio u određenom časopisu. Pitanje je koliko neki karikaturni izraz može biti uvredljiv ili, prema cenzorskom mišljenju, nepodoban za tisak. Iako su svojstva likovnosti u shematiziranim karikaturama *Vragoljana* reducirana, ipak se postavlja pitanje o utjecaju likovne satire na čitatelja. Put kojim se provodila zapljena časopisa *Vragoljan* zapravo je put cenzure koju je država vršila nad privatnim i javnim mišljenjem. Ciljevi su ovoga rada pronalaženje konkretnih točaka na putu zapljene spomenutog časopisa, praćenje dokumenata na cenzorskom putu te djelomično rasvjetljavanje pitanja nepodobnosti pojedinačnih karikatura.

Gljučne riječi: karikatura, cenzura, *Vragoljan*, Austrija, Hrvatska, tisak, zakon, zapljena, arhiv

Pitanje cenzure bilo koje vrste tiskanog materijala, bila to pjesma s političkim konotacijama, javni apel na protest ili čak grafika parodijskog karaktera, otvara nekoliko aspekata. Od najniže instancije - pitanja koliko neki materijal može biti uvredljiv, nepodoban, posebno kada se radi o javnoj osobi, preko pitanja stvarnog funkcioniranja organa cenzure, odnosno njihove zbiljske djelotvornosti, sve do pitanja uplitanja državne vlasti koja raznim oblicima cenzure i zabranjivanjima izraza pojedinaca ili grupacija kroz novine zapravo oblikuje javno mišljenje, državno mišljenje. Time se zapravo zatvara krug, jer su pojedinci, javni zastupnici državnog mišljenja, nerijetko i sami »žrtve« novinskih karikatura pa tako neposredno odlučuju o sudbini karikaturnoga. Razlika novinske karikature naspram likovne satire nekog letka ili plakata sastoji se, između ostalog, u kontinuiranoj produkciji novinske karikature te profiliranom tipu recipijenata (*Vragoljan* se naručivao putem pretplate kao i većina humorističko-satiričkih listova).

Problemi vezani uz tisak i novinstvo u drugoj polovini 19. stoljeća u Hrvatskoj izravno su vezani uz tadašnju političku situaciju, jer je tisak

bio jedino informativno sredstvo namijenjeno »širim« masama (zapravo ograničeno područje na manji postotak pismenog stanovništva), područje javnog i političkog djelovanja i kao takvo, područje kontrole od strane ugarskih i austrijskih organa vlasti. Dokumenti, odnosno spisi raznih kancelarija koji daju neke podatke o stanju u novinstvu i to putem raznih izvještaja upućenih Zemaljskoj vladi ukazuju na to kako je problem novinstva isprva pripadao u djelokrug Ministarstva unutrašnjih poslova. Ivan Beuc¹ raspravlja o administrativnom uređenju hrvatskougarske državne zajednice i njenim zajedničkim i odvojenim poslovima. Navodi kako su poslovi koje Hrvatska nije prepustila zajedničkim zakonodavnim i upravnim organima (nakon ispravljene Nagodbe iz 1871.) oni koji pripadaju djelokrugu Ministarstva unutrašnjih poslova (osim pitanja državljanstva), poslovi djelokruga Ministarstva pravosuđa te Ministarstva bogoštovlja i nastave. Također Nagodbom je izričito ugovoreno da u nadležnost Hrvatske i Slavonije spada sudbenost u svim stepenicama osim u predmetima pomorskog prava

¹ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, 1985, 275 - 290.

(dakle i sudske se odluke o zapljeni te novčane kazne određuju na hrvatskom teritoriju). Bitno je naglasiti kako Zemaljska vlada počinje s djelatnošću 1869. godine a tada se ukida Kraljevska dvorska kancelarija u Beču i njene poslove privremeno preuzima Hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko ministarstvo (na čelu s tzv. *ministrom bez listnice*, a koje je bilo pod nadležnošću Središnje vlade u Budimpešti) u zajedničkoj vladi, dok se ne formira Zemaljska vlada u Zagrebu. Formiranjem Zemaljske vlade u Zagrebu ukinuto je Kraljevsko namjesničko vijeće u Zagrebu. Kraljevska Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada bila je vrhovna upravna vlast na području Hrvatske i Slavonije. Smatralo se kako kralj vrši izvršnu vlast putem te vlade. Na čelu Zemaljske vlade stajao je ban kojeg je imenovao kralj na temelju prijedloga ministra predsjednika zajedničke vlade u Budimpešti. Zemaljska vlada bila je podijeljena na tri odjela: Odjel za unutrašnje poslove i za poslove zemaljskog proračuna, Odjel za bogoštovlje i nastavu te Odjel za pravosuđe. Ti su odjeli bili podređeni izravno banu, ali su međusobno bili nezavisni i samostalni u svojoj nadležnosti.

Svi poslovi vezani uz unutrašnju zemaljsku upravu pripadali su djelokrugu Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade. Između ostalih to su bili poslovi vezani uz javnu sigurnost, nadzor nad raznim društvima, kazalištima, pa su tako i poslovi vezani uz tisak i štamparstvo pripadali nadležnosti Odjela za unutrašnje poslove. Uskoro dolazi do promjene i nadzor nad tiskom stavlja se pod nadležnost Predsjedništva Zemaljske vlade: »Prema sačuvanoj građi Zemaljske vlade očito je da je ban već pri prvoj organizaciji pojedinih odjela zadržao izvjesne poslove u svojoj nadležnosti te da je ove poslove povjerio Predsjedništvu Zemaljske vlade. Prema raspodjeli poslova koje je izvršio ban godine 1881. slijedi da je Predsjedništvo Zemaljske vlade obavljalo poslove višeg državnog redarstva, vrhovnog nadzora nad štampom, društvima i kazalištima, pasosa za inozemstvo, imenovanja osoblja Zemaljske vlade i velikih župana...«². Godine 1896. ponovnom reorganizacijom uprave, novi ban Khuen Hé-

dervary instancu »tiskovno redarstvo« također stavlja u nadležnost Predsjedništva Zemaljske vlade.

U kontekstu ocrtavanja političkog i upravno-pravnog konteksta važno je napomenuti kako je Mažuranićevim zalaganjem izašao 17. 5. 1875. Zakon o štampi³, čiju je osnovicu, pretpostavlja se, i izradio sam Mažuranić.⁴

Značajne su osobine toga zakona⁵ uvođenje porote kao garancije za postojanje slobode štampe u okviru tadašnjeg uređenja te odredba prema kojoj zapljenu lista mora potvrditi porotni sud, a cijeli se Zakon odnosi ne samo na novine nego i na druga tiskana djela.⁶ Preko odredaba *Zakona o kaznenom postupku u poslovih tiskovnih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*⁷ određen je i »cenzorski put« prema kojem »redarstvena oblast«⁸ vrši zapljenu lista a ona primjerak lista dostavlja državnom odvjetništvu ili kotarskom sudu koji ozakonjuju zapljenu.

Nakon banovanja Mažuranića (1873. - 1880.) i kratkog banovanja Pejačevića (1880. - 1883.)

3 »Na Mažuranićevu inicijativu Hrvatski sabor 17. svibnja 1875. donosi tri zakona o štampi: Zakon o porabi tiska, Zakon o kaznenom postupku u poslovima tiskovnim i Zakon o sastavljanju porotničkih imenika za tiskovne sudove. Tim je relativno liberalnim zakonima bilo određeno da administrativnu zapljenu lista mora potvrditi porotni sud, što je predstavljalo solidniju garanciju objektivnosti suda u presuđivanju štamparskih delikata.« (Širotković - Margetić, 1988, 170.)

4 Ivan Mažuranić, *Izabrani politički spisi*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.

5 »Ukida sustav koncesija koji je osiguravao nadzor upravnih organa nad štampom, zatim pravo administrativnih oblasti da obustave »tiskopise«, a kašnjevima se sadržaj precizira i o njemu odlučuje isključivo sud.« (Gross - Szabo, 1992, 385.)

6 *Zakon o porabi tiska za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju* (proglašen u XX. komadu »Sbornika zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju«, br. 32, godine 1875.): »Poglavlje I. § 2 Što se god zakonom ovim naredjuje o tiskopisih, valja ne samo o proizvodih tiska štamparskoga, nego i o svih proizvodih književnih i umjetničkih, umnoženim ma kojim tvorilom, mehaničkim ili kemijskim.«

7 Objavljeno u XX. »Sborniku zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju« br. 34, godine 1875.

8 »Ograničava mogućnost policijske zloupotrebe pri zastavljanju određenog izdanja jer samo sudac odlučuje u roku od tri dana je li ono opravdano ili nije« (Gross - Szabo, 1992, 386.)

2 Beuc, 1985. O organizaciji odjela Zemaljske vlade vidjeti Vidmar, 1958, 285.

na mjesto bana dolazi Khuen Héderváry (1883. - 1903.) koji se zalaže za ukidanje »slobode« štampe te putem Sabora uspijeva donijeti *Zakon o ukidanju porote za štamparske delikte*.

Bitno je pokazati upravnu situaciju kraja 19. stoljeća i instance kojima se vodila država i, unutar toga, kakav je status novinstva i nadležnosti za tiskovne probleme, jer je ta ista registraturna, sada arhivska građa, danas organizirana i srede na prema svojim stvarateljima te se u arhivu prema tom kriteriju i pretražuje. Velika je vjerojatnost, i zapravo arhivistička težnja prilikom sredivanja gradiva, da građa nastala radom određene kancelarije u arhiv bude preuzeta prema principima njenog nastajanja u određenoj kancelariji, posebno se navodeći principima provenijencije i prvobitnog reda.

Danas se kroz fondove koji sadržavaju građu razdoblja druge polovine 19. stoljeća i kroz principe organizacije tih fondova može iščitati nekađašnja upravna organizacija. Tako su problemi vezani uz tisak smješteni u fond 1.78. Predsjedništvo Zemaljske vlade te u 1.79. Odjel za unutrašnje poslove zemaljske vlade - osnova pismare i u djelomično nesređeni fond (bez informativnih pomagala) 1.120. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu.⁹

Najviše podataka o štampi, cenzuri i najveći broj priloga u obliku primjerka (cenzurirane) štampe nalazim u fondu 1.78. Predsjedništvo Zemaljske vlade.¹⁰ Značajni podaci o cenzuri (humorističkih i političkih) listova i primjerci cenzuriranih listova postoje u kutiji 206. Ipak, u sadržaju kutije prevladavaju cenzurirani listovi s političkim konotacijama i u većini je slučajeva cenzurirana riječ, a rijetko slikovni materijal. Slična je situacija i s humorističkim listovima *Vragoljan* i *Bič* koji se nalaze zajedno s drugim tiskovinama u kutiji, što znači da su s njima vjerojatno i preuzeti iz

matične kancelarije u arhiv a to može upućivati na agilnost države u pitanjima političkih ili satiričkih »provokacija« prema nadležnim organima i važnim državnim osobama.

Primjerci lista *Vragoljan*, cenzurirani i necenzurirani, nalaze se u kutiji 206. fonda 1.78. Predsjedništvo Zemaljske vlade.¹¹ Ovdje se ne nalaze svi brojevi spomenutog časopisa. *Vragoljan* izlazi od 1881. do 1886. u gradu Bakru, na hrvatskom jeziku, a primjerci sačuvani u Hrvatskom državnom arhivu većinom su iz perioda od 1884. do 1886. Ostali se brojevi *Vragoljana* mogu pronaći u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, ali poneki brojevi ipak nedostaju.

Odluke o zabrani i cenzuri donosi Kraljevski sudbeni stol u Zagrebu, što se i vidi na primjercima samih časopisa. Na prvoj stranici prvog broja *Vragoljana* iz godine 1885. (koji je izašao 6. 1. 1885.) malim je slovima otisnuta odredba o zapljene prethodnog broja časopisa koja glasi: »Kr. sudbeni stol u Zagrebu odlučio je na predlog kr. državnog odvjetništva u Zagrebu, da tiskopis u časopisu *Vragoljan* od 20. studena 1884. br. 22 pod naslovom »Rebus« sačinjava učin zloč. smetanja jav. mira označ. u §65 kz. Pa se zato izriče zabrana daljnog razširenja tog tiskopisa, a ova presuda ima se proglasiti na čelu prvog budućeg broja časopisa *Vragoljan*. Razlozi. U gore spomenutom tiskopisu nastoji se čitavim smjerom i sadržajem razdražiti na mržnju i prezir proti načinu vladanja i upravi državnoj, a to tvori učin zloč. Smetanja javnoga mira označ. u §65 kz. Presuda se temelji na §§32 i 34 t. z. Kr. sudbeni stol.«¹²

Ovaj primjerak *Vragoljana*, iz 6. 1. 1885., na kojem je izašla odluka o cenzuri prethodnog broja, također je cenzuriran, a to vidimo iz sljedećeg broja časopisa, 2. broja od 20. 1. 1885.¹³ Ponovno se na prvoj stranici navode dijelovi časopisa koji su cenzurirani i zabranjeni (među njima i slika »Nadpisom nerazumljivim providjena ploča«) i razlozi zapljene: »Gore spomenutimi tiskopisi nastoji se porugljivim smjerom i izopačivanjem riečih, te grdjenjem, osoba Njegove Preuzvišenosti g. bana, kao glavara zemlje izvrgnuti jav.

9 Iz fonda Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu (1850. - 1890.) pregledala sam kutije 1. i 2. u kojima se nalaze dokumenti vezani uz austrijski dio monarhije. Iz fonda 1.79. Odjel za unutrašnje poslove Zemaljske vlade - osnova pismare pregledala sam sva navedena registraturna razdoblja i naznačene kutije za koje se navodi da sadržavaju spise o nadzoru štampe: kutije 450, 1521, 3058, 32, 112, 235, 706.

10 Iz tog sam fonda pregledala sljedeće kutije: 134, 206, 723, 770, 682, 11, 12, 28, 29, 48, 77.

11 PRZV 1884 - 1886, III; 1002-5633/84, 447-3530/85, 216-4907/86, kut. 206/78.

12 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (111/1885)

13 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (379/1885)

ruglu. nastoji se dalje razdražiti proti upravi državnoj n zaposjednutih zemljah. Bosni i Hercegovini, te konačno cilim zadržajem priboćenih riečih, a i smjerom odtiskane slike razdražiti suprot javnom miru i redu, što tvori zločin smetanja jav. mira. označena u §§ 6, 8, 12, 32, 33 i 34 kpš. u poslovih tiska¹⁴. Kraljevski sudbeni stol u Zagrebu tu odluku potpisuje 13. 1. 1885. što je tjedan dana nakon izlaska zabranjenih novina. Cenzura nakon samo jednog dana poslije objave novina postoji u dva primjera. *Vragoljan* br. 3 godine 1886.¹⁵ izašao je 6. 2. 1886. a riječki veliki župan piše Zemaljskoj vladi već 7. 2. 1886. i sam navodi kako je »Na temelju §6. zakona o kaznenom postupku u poslovih tiskovnih zapljenio je izaslanik vladinoga povjerenika za grad Bakar kr. podžupanijski tajnik...«¹⁶ 3. broj časopisa *Vragoljan*, a navodi se kako su prilikom zapljene zapečaćena »slova i slog inkriminiranih časopisa«. Ovaj je put razlog cenzure i zapljene bio i u crtežu »Potjera ugarskih zastupnika za odbjeglom nagodbom«. Slično se događa i sa 8. brojem koji izlazi 20. 4. 1886.¹⁷ a zaplijenjen je 21. 4. 1886. odlukom vladinog povjerenika za grad Bakar. Cenzurirana je i karikatura Mažuranića pod naslovom »Odlikovanje«. Navedeni brojevi iz 1886. nemaju na prvoj stranici otisnute odluke o zapljeni prethodnih brojeva, kao što su to imali primjerci iz 1885. i ranije. Zapravo, ovi su brojevi i sačuvani samo kao primjerak i prilog izvješća koje riječki veliki župan upućuje Odjelu za unutarnje poslove Zemaljske vlade. U tim izvješćima navode se cenzurirani dijelovi časopisa te razlozi zapljene, na sličan način kako je i bilo objavljeno na prvim stranicama prethodnih brojeva, ali s bitnom razlikom što je na prvoj stranici časopisa objavljena odluka o zapljeni koju potpisuje Kraljevski sud, a izvješća o zapljeni potpisuje riječki veliki župan koji zatim šalje obavijest o tome Predsjedništvu Zemaljske vlade. Možda bi se moglo pretpostaviti, na temelju dotadašnjih brojeva, kako bi zapljenu nesumnjivo potvrdio i »ozakonio« sud. Cenzura nakon jednog dana po izlasku novina otvara pitanje o načinima djelovanja organa vla-

sti. U slučaju *Vragoljana* prvi cenzor je »izaslanik vladinog povjerenika za grad Bakar«.¹⁸ Nadalje se postavlja pitanje imenovanja tih izaslanika, koji uz svoje ostale funkcije imaju i ulogu tiskovnih cenzora; imenuje li njih Zemaljska vlada u Zagrebu ili zajednički organi u Budimpešti, ili ih pak imenuje izravno ugarska upravna vlast, budući da se ovdje radi o području grada Rijeke. Materijal koji sam pregledala ne daje odgovora na takva pitanja, već samo upućuje na drugi korak cenzure: odluka Kraljevskog sudbenog stola u Zagrebu o cenzuri i zapljeni, prije koje posrednu ulogu ima državno odvjetništvo.

U izvješćima riječkog velikog župana te na prvim stranicama pojedinih brojeva *Vragoljana* gdje je objavljena odluka Kraljevskog sudbenog suda u Zagrebu eksplicitno se navodi kako su i neke slike razlog zapljene. Međutim, nikada se ne događa da su slike jedini razlog zapljene. Većinom je cenzura usmjerena na tekstualni, a ne na grafički dio časopisa. Zaplijenjeni su sljedeći brojevi *Vragoljana*: iz godine 1884. brojevi 8, 16, 18, 19, 21, 23, 24; iz godine 1885. brojevi 1, 2, 3, 5, 7, 9, 10, 11, 21; iz godine 1886. brojevi 3, 6, 8, 12. S 14. brojem godine 1886. *Vragoljan* prestaje izlaziti.¹⁹

Posebno je zanimljivo usporediti iste primjerce časopisa, jedan sačuvan u Hrvatskom državnom arhivu, a drugi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.²⁰ Iako su primjerci Nacionalne i sveu-

14 Ibid.

15 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (565/1886)

16 Ibid.

17 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (1642/1886)

18 »Na temelju §6. zakona o kaznenom postupku u poslovih tiskovnih zaplenio je izaslanik vladinoga povjerenika za grad Bakar kr. podžupanijski tajnik Valerijan Zuvčić broj 3. povremenoga tiskopisa *Vragoljan*...«kr. br. 10002, sv. 3. god. 1884. (565/1886)

19 Izvješće upravitelja Rijeke upućeno Odjelu za unutarnje poslove Visoke zemaljske vlade da je *Vragoljan* prestao izlaziti s brojem 14 od 20. srpnja 1886. V. kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (3611/1886)

20 U Hrvatskom državnom arhivu sačuvani su sljedeći brojevi *Vragoljana*: iz godine 1882. broj 3; iz godine 1884. brojevi 8 - 12, 14 - 16, 18, 19, 21, 23, 24; iz godine 1885. brojevi 1 - 5, 7 - 11, 21 te iz godine 1886. brojevi 3, 6, 8, 12. Svi se oni nalaze u kutiji 206. fonda 1.78. Predsjedništvo Zemaljske vlade, 1884 - 1886, III; 1002-5633/1884, 447-3530/1885, 216-4907/1886. U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici sačuvani su sljedeći brojevi *Vragoljana*: iz godine 1882. brojevi 2 - 24; iz godine 1883. brojevi 1 - 16, 18 - 24; iz godine 1884. brojevi 1-24; iz godine 1885. brojevi 1 - 24; iz godine 1886. brojevi 1 - 14.

člilšne knjižnice brojniji, vrijednost je sačuvanih primjeraka iz Hrvatskoga državnog arhiva u tome što su oni sačuvani u prvotnom obliku kako su izašli iz tiska, prije no što je cenzura uspjela narediti da se na mjestu cenzurirane slike i/ili teksta ostavi bijela praznina preko koje je samo otišnuta riječ »zaplijenjeno«. Možda su primjerci iz Hrvatskog državnog arhiva zaplijenjeni izravno iz tiska, nad njima je izvršena cenzura, primjerci su zadržani kao dokaz i poslani kao takav materijal na uvid Zemaljskoj vladi (i u njejoj registraturi arhivirani u sustav spisa koje je zatim preuzeo Hrvatski državni arhiv pa su ti primjerci danas sačuvani u Hrvatskom državnom arhivu), a ostatak časopisa vraćen uredništvu lista na daljnji tisak. Potom su izašli novi primjerci časopisa s vrlo čestim otiscima »zaplijenjeno« na mjestima gdje je bio tekst i/ili slika (s napomenom da je u nekim slučajevima tekst tako raspolovljen da mu je sadržaj nerazumljiv). Ti su primjerci sačuvani u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.

Na taj su način i karikaturalne grafike koje su ovdje razmatrane cenzurom izbačene. Također se i na tim primjercima nastavlja praksa da se na prvoj stranici časopisa objavi razlog zapljene prethodnog broja, iako taj princip djeluje nepotrebno jer su cenzurirani dijelovi svih brojeva već izbačeni, pa se čini suvišnim navoditi razloge zapljene i cenzure nečega čega nema.

Ponekad dolazi do upitnih situacija, koje pokazuju propuste cenzora. Takav je slučaj kod karikature nazvane »Na izložbu« s posljednje strane 8. broja iz godine 1884. (izašao 20. 4. 1884.). Ta karikatura postoji na primjerku iz Hrvatskog državnog arhiva, u sljedećem broju časopisa ona je cenzurirana. Na primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice te karikature uopće nema, nego je na njenom mjestu preko cijele strane otisnuto »zaplijenjeno«. Međutim, ista se karikatura ponavlja u 12. broju iz godine 1884. (20. 6. 1884.)²¹, a tada nije cenzurirana.

Karikature koje su jedan od razloga cenzure i zapljene su sljedeće: u 8. br. iz godine 1884. »Na izložbu«²², u 24. br. iz godine 1884. »Nerazumlji-

vi napis«²³, u 1. br. iz godine 1885. »Nadpisom nerazumljivim providjena ploča«²⁴, u 2. br. iz godine 1885. crtež koji prikazuje razgovor Milana i Marka²⁵, u 3. br. iz godine 1886. »Potjera ugarskih zastupnika za odbjeglom nagodbom«²⁶ te u 8. br. iz godine 1886. crtež pod naslovom »Odlikovanje«²⁷.

Na mjestima ovih karikatura u primjercima iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice nalazi se praznina samo s otiskom »zaplijenjeno«. Izuzetak toga je »Nerazumljivi napis«²⁴. broja iz godine 1884. koji je otisnut i na primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice.

Karikaturom s glavnim akterima Markom i Milanom (možda Milanom Kuševićem - dvorskim kancelarom iz ranih 1860-ih) aludira se na nezakonito stavljanje grada Rijeke pod ugarsku nadležnost. Marko spominje 66. paragraf hrvatskog dijela Hrvatsko-ugarske nagodbe, poznatiji pod nazivom Riječka krpica. Satira i parodija također na račun Hrvatsko-ugarske nagodbe glavna je tema sljedeće zaplijenjene karikature »Carneval ili Potjera ugar. zastupnika za pobjeglom nagodbom«, a za vrijeme ustanaka u Bosni (iz godine 1877.) i Mažuranićeve uloge u njima osvrće se karikatura pod naslovom »Odlikovanje«. Spomenute karikature izašle su u novinama 1885. i 1886. a u njima se parodira i ismijava situacija iz kasnih 1860-ih i 1870-ih godina pa takav anakronizam začuđuje i ostavlja prostora pretpostavkama. Jesu li se događaji iz 1860-ih nakon petnaest godina smatrali poviješću i kao takvi pogodnima za satiričku analizu te koliko bi kao takvi mogli izazvati razumijevanje i potaknuti humor čitateljstva. Ili se možda odnose na događaje vezane uz Hrvatsko-ugarsku nagodbu, odnosno ukazuju da se na njene posljedice gledalo kao na još uvijek aktualna pitanja te su zbog toga i cenzori bili potaknuti sagledati nastale karikature kao izraz suvremenosti filtriran kroz javnosti poznate situacije iz prošlosti. Postoji manja vjerojatnost da su te karikature nastale mnogo ranije te su samo naknadno uvrštene da

21 Primjerak sačuvan i u Hrvatskom državnom arhivu (kr. br. 1002, sv. 3. god. 1884. (2780/1884) i u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.

22 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (1711/1884)

23 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (5922/1884)

24 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (111/1885)

25 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (379/1885)

26 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (565/1885)

27 kr. br. 1002, svez. 3. god. 1884. (1642/1886)

popune prazna mjesta u časopisu čiji brojevi ponekad izlaze bez slikovnog materijala.²⁸ Likovne značajke slične su trima navedenim karikaturama, dok »Nadpisom nerazumljivim providjena ploča« zahtijeva više tekstualan način čitanja pri čemu su elementi likovnosti svedeni na minimum linijskog crteža. »Carneval« iznenađuje izrazitim ritmom među likovima i plošnošću izražaja, koja nas vodi prema kraju stoljeća. I ovdje je prisutna redukcija i geometriziranje detalja ali i tehnička neujednačenost i slabija izvedbena kvaliteta kao i na ostalim primjerima. Težnja prema prenošenju poruke te zanemarivanje izražajnosti upućuju na amaterske crtače, u svakom slučaju anonimne. Slična se kvaliteta i izraz zadržava i na ostalim karikaturama, necenzuriranim, koje su gotovo jednako provokativne u svojim porukama, pa se otvara pitanje o kriterijima po kojima je neki crtež upotpunjen tekstom problematičan, a drugi se ne smatra takvim od strane cenzora. Moguće je kako je glavni kriterij zabrane ovih karikatura, a ujedno i njihova međusobna sličnost, upravo njihova provokativnost usmjerena prema Ugarskoj i problemima državne zajednice Hrvatske i Ugarske. Gotovo svaka od navedenih karikatura bila bi manje upućenom promatraču nerazumljiva da nije popraćena tekstualnim dijelom čiji sadržaj danas zahtijeva dobro poznavanje povijesnih prilika i raznih povijesnih konotacija da bi bio pravilno shvaćen.

Razlog tako malog broja pronađenih cenzuriranih karikatura pronalazim u činjenici da se karikatura i satira općenito krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada su se trebali sačuvati naslijeđeni spisi iz ranijih upravnih razdoblja, smatrala popularnom, pučkom i svakodnevnom vrstom likovnog izražavanja čije se istraživanje tada još nije počelo afirmirati.

Dimenzije i problemi cenzure u tisku kraja 19. stoljeća općenito teško su razjašnjivi zbog zamršenog političkog i upravnog konteksta u kojem se tada nalazila Hrvatska.

Ovo je istraživanje ograničeno na razmatranje o cenzuriranim karikaturama druge polovine 19. stoljeća, objavljenima u humorističkom časopisu *Vragoljan*, odnosno na arhivskoj građi koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu. Ujedno je ovo bio i pokušaj rekonstrukcije načina na koji se obavljala cenzura tiska na definiranom primjeru časopisa *Vragoljan*.

Izvori i literatura

Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985.

Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Globus, Zagreb, 1992.

HDA fond 1.78. Predsjedništvo Zemaljske vlade 1884. - 1886., III.; 1002-5633/ 1884, 447-3530/ 1885, 216-4907/ 1886

HDA fond 1.79. Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade - osnova pismare.

HDA fond 1.120. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu.

Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske*, Stvarnost, Zagreb, 1962.

Ivan Mažuranić, *Izabrani politički spisi*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.

Hotimir Sirotković i Lujo Margetić *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

Josip Vidmar »Registratura Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu 1869 - 1918« u *Arhivski vjesnik*, 1/ 1958, 411 - 445.

Zakon od 17. svibnja 1875. ob uvedbi kaznenoga postupnika, zakona o porabi tiska, o sastavljanju porotničkih listina i zakona o postupku u poslovih tiskovnih, Tiskara Narodnih novinah, Zagreb, 1875.

28 Unatoč tome rijetko se događa da se iste karikature i grafike ponavljaju u različitim brojevima.

Censored caricatures from the *Vragoljan* humorous magazine (1881-1886)

Summary

The magazine for humour and satire *Vragoljan* was published in the city of Bakar from 1881 to 1886. Due to its satirical mocking of the state authority and parodies of political figures, it was often impounded and subject to very strong censorship. The censorship functioned on several levels - from local, enforced by the delegate for a region, to the state attorney in Zagreb and the Royal Court of Law. The writings created through such an administrative process and the copies of the censored publication before and after the censorship was implemented, were archived by the Government of the Land in Zagreb, first in the Division for Internal Affairs and later, with the reorganisation of the system, in the Presidency of the Government of the Land. These documents are today kept in the Croatian State Archives and are the source of information for this paper.

Key words: Caricature, censorship, *Vragoljan*, Austria, Croatia, publishing, laws, impounding, archives

Mario Bara

studijska grupa: povijest i sociologija

Hrvatska seljačka stranka u narodnom preporodu bačkih Hrvata

O hrvatskom narodnom preporodu napisane su brojne rasprave, ali su pritom zanemarena rubna hrvatska područja gdje se preporodna gibanja javljaju kasnije i u otežanim uvjetima. Stoga je namjera ovog rada prikazati položaj i djelovanje bačkih Bunjevca i Šokaca između dva svjetska rata, te ulogu Hrvatske seljačke stranke u otporu protiv asimilacije i odnarođivanja ovog dijela hrvatskog nacionalnog stabla. Istraživanje se temelji na tisku na hrvatskom i srpskom jeziku, knjigama i studijama o bunjevačko-šokačkoj povijesti i autorovim bilješkama. Za potpuniji uvid u problematiku formiranja nacionalne svijesti bačkih Hrvata i uloge HSS-a u tom procesu mogu pomoći arhivi u Subotici, Somboru, Novom Sadu, Zagrebu i Beogradu, glasila na mađarskom i njemačkom jeziku, fondovi hrvatskih kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava iz Bačke i privatne zbirke obitelji istaknutih javnih djelatnika bačkih Hrvata u međuratnom periodu.

Ključne riječi: Bačka, bački Hrvati, Bunjevci, Šokci, Subotica, Sombor, HSS, nacionalna integracija

I. Uvod

Na prostoru Bačke nisu bili dovršeni hrvatski etnokulturni integracijski procesi koje je u drugoj polovici XIX. st. započeo Ivan Antunović s izdavanjem *Bunjevačko-šokačkih novina*. Stoljetna odvojenost i otuđenost od matičnih područja Hrvatske te nasrtaji mađarizacije, uvjetovali su u velikom dijelu pučanstva regionalnu opredijeljenost pod subetničkim imenima Bunjevaca i Šokaca. Bačka je na prijelazu XIX. u XX. stoljeće bila na periferiji hrvatskih nacionalno integracijskih procesa iako je u to vrijeme Subotica najveći hrvatski grad.¹ Zbog nedostatka brojnijih kulturno-prosvjetnih institucija i drugih nepovoljnih okolnosti ovaj prostor ima otežanu nacionalnu integraciju i stoga ima obilježja nacionalne periferije.² Stvaranjem nove državne zajednice, vlastodršci su, kao i prije Mađari, zbog svojih

posebnih interesa znali uspješno pothranjivati takvu opredijeljenost nastojeći time preventivno spriječiti duhovno i nacionalno sjedinjenje bačkih Hrvata s ostatkom nacionalnog tijela, koje bi vodilo zahtjevima za teritorijalnim sjedinjenjem. Ipak završetak I. svjetskog rata i život u novoj državnoj zajednici donio je bunjevačko-šokačkim Hrvatima nove političke i kulturne mogućnosti.

II. Organiziranje bačkih Hrvata u političke stranke

Poslijeratna kriza zahvatila je široke slojeve društva, a najugroženiji su bili seljaci kojima su velikim dijelom pripadali i bunjevačko-šokački Hrvati. Sve veća kriza prisilila ih je na političko organiziranje pa su 15. IX. 1920. osnovali Bunjevačko-šokačku stranku koja je u svom programu zadržala državno i narodno jedinstvo, ali je zahtijevala autonomiju Vojvodine. Bilo je i prijedloga

1 Po popisu stanovnika 1890. Subotica broji 72.737 stanovnika od kojih su većinu činili bunjevački Hrvati, a Zagreb u isto vrijeme tek 38.742. Vidi Bušić, 2003, 23.

2 Bušić, 2003, 24.

da se istakne hrvatski karakter stranke pod imenom Vojvodanska hrvatska stranka, što u tadašnjim okolnostima nije bilo prihvaćeno.³

Nedugo nakon potpisivanja primirja u Bačku su stigli mladi intelektualci iz Hrvatske koje je uputio Radić, a svi su bili pristaše njegove stranke.⁴ Oni su se vrlo aktivno uključili u društveni, kulturni i politički život u novoj sredini gdje su širili nacionalnu svijest i domoljublje među bunjevačkim i šokačkim Hrvatima. »Stigli su u Suboticu Mihovil Katanec, Dragan Mrljak, Matej Jankač, Marin Juras, I. Šerčer i dr., u Sombor pak Ladislav Vlašić, Vinko Žganec, M. Škrabalo i drugi...«⁵ Bilo je i aktivnijih pokušaja organiziranja tadašnje HRSS u Bačkoj, tako je Ivan Pernar tijekom 1921. došao u Suboticu gdje je pokušao održati skupštine u okolnim salašarskim naseljima bunjevačkih Hrvata na kojima bi prenio ideju i nauk Stjepana Radića. Ipak takvo jače organiziranje još nije bilo moguće u onim uvjetima, pa i sam navodi: »Sve se bojalo. Inteligencija, salašar i obrtnik, sve je bilo zaplašeno, jer je teror orjunaške i sličnih družina bio u tolikom mahu, da sam i sam vidio da je bolje taj svijet ne izvršavati mukama i progonima. Bilo je takovih koji su mi govorili: Evo ti 1000 dinara samo mi ne dolazi u kuću, jer bi me mogli ovi uljezi ili ubiti ili zapaliti!«⁶ Vezano uz tadašnje stanje u državi u kojoj se provodila apsolutistička vlast donio je zastupnički skup HRSS-a između ostalih zaključaka i prijedlog prihvaćen 9. siječnja 1921. kojim: »Trebalo isto tako omogućiti plebiscit i bačkim Hrvatima (Bunjevcima i Šokcima) koji su po svom govoru i po svojoj kulturi i po svojoj svijesti tako čisti Hrvati kao Dalmatinci i Hercegovci.«⁷ HRSS u to vrijeme djeluje u okvirima Hrvatskog bloka radi okupljanja svih hrvatskih političkih snaga za borbu protiv centralizma.

Stjepan Radić često je isticao nelogičnost naziva Vojvodina umjesto uobičajenih imena tih krajeva Bačka, Baranja, Banat, a u svojim govorima

se osvrtao na položaj tamošnjih Hrvata.⁸ Bilo je i uspješnih osnivanja mjesnih organizacija HRSS-a. Tako je ubrzo stvorena organizacija u Bačkom Monoštoru, prva u Bačkoj, na čelu s Marinom Kusturinom, potom u Telečki, s Petrom Trombitašem, Kupusini s Martinom Molnarom, Bogojevu s Josipom Šuhajdom, Doroslovu s Ivanom Husarom i niz drugih.⁹ Značajno je napomenuti da je seljački pokret našao veliki broj pristalica i kod Mađara, Nijemaca i drugih naroda u Bačkoj.¹⁰ Ivan Pernar je ponovo došao u Suboticu 1923. početkom rujna gdje je na više mjesta održao sastanke, a u Tavanuku i skupštinu pred tisuću Hrvata Bunjevaca, salašara.¹¹ U Somboru¹² se od 1923. društveno jače angažira Antun Matarić, poljodjelac iz somborskog salašarskog naselja Nenadić koji se u Zagrebu, gdje je služio vojni rok, upoznao s idejama republikanizma i socijalnog programa HRSS-a, te sa Stjepanom Radićem, Pavlom Radićem, Đurom Basaričekom, Ivanom Pernarom i drugim prvacima stranke. Matarić se sa svojim istomišljenicima udaljio od *Bunjevačkog kola*, koje je isticalo poseb-

8 Stjepan Radić je u svom intervjuu S. M. Braloviću, dopisniku londonskog dnevnika *Daily news i New York tribune* u Zagrebu od 26. VII. 1922. istaknuo da se: »Bačka i Baranja, koje se danas s Banatom nerazumno i nelogički nazivaju Vojvodinom, (nerazumno: jer to nikad nije bila nikakva vojvodina, a nelogično: jer vojvodina - koliko je postojala - bila je djelo carske bečke vojničke politike, koju Beograd tobože ne će u ničemu da slediti), u kojoj su Srbi prema Hrvatima u posve neznatnoj manjini, ne smiju se upravljati kao čisto srbske zemlje, nego tu - na osnovu sporazuma između Hrvatske i Srbije - treba provesti plebiscit pod zaštitom Lige naroda, a na pitanje: Srbija - Beograd ili Hrvatska - Zagreb«. Vidi Krizman, 1973, 561 - 562.

9 ***, *Dr Vlatko Maček i njegovi saradnici u Vojvodini*, Sombor, 1936, 17 - 18.

10 Stevan Konjović je prvi Srbin koji je još od 1921. godine počeo propagirati ideologiju HSS-a u Bačkoj i Banatu. On se upoznao sa Stjepanom Radićem poslije jednog njegovog zбора u Zagrebu preko dr. Josipa Vandekara. »Sinko moj - rekao je tada g. Kojoviću - idi u narod i organiziraj ga za seljački pokret. Ne boj se zatvora, jer svaki haps znači za nas 2000 kuglica na izborima« (Ibid, 17 - 18.).

11 Pernar, 1936, 195 - 196.

12 Sombor je poslije Subotice bio drugo veliko središte bačkih Hrvata u kojem su se odvijale preporodne aktivnosti, a u posjećivali su ga u više navrata (takoder i naselja u njegovoj okolini) i održavali zborove visoki predstavnici HSS-a: Stjepan Radić, Pavle Radić, Đuro Basariček, Ivan Pernar, Josip Torbar, Juraj Krnjević, Bariša Smoljan, Ljudevit Tomašić, Miško Račan i drugi.

3 Pekić, 1930, 241.

4 Sekulić, 1994, 160.

5 Ibid, 160 - 161. Usporedi i Sekulić, 1995, 56.

6 Pernar, 1936, 195.

7 Miroslav Vukmanić, *Stjepan Radić. Izabrani politički govori*, 1995, 335.

nost Bunjevaca kao osnovnu nacionalnu orijentaciju, dok je on isticao »da su somborski Bunjevci Hrvati i da se ne smiju odvajati od svog nacionalnog stabla.«¹³ On je ujedno bio dugogodišnji politički i kulturni predvodnik Hrvata koji su se okupljali oko Radićeve stranke.¹⁴

Na parlamentarnim izborima zakazanim za 1923. bački Hrvati su izabrali za svoje poslanike, predstavnike Bunjevačko-šokačke stranke, Blaška Rajića, dr. Franju Sudarevića i Ivana Evetovića, ali ni to nije pomoglo da Hrvati budu ravnopravnije zastupljeni u javnim poslovima iako su po brojnosti u nekim sredinama poput Subotice činili veliku većinu stanovništva.¹⁵ U Bunjevačko-šokačkoj stranci sukobile su se dvije političke struje, opet oko naziva stranke. Blaško Rajić, sa svojim pristalicama, poveo je inicijativu za novi naziv stranke koja bi se trebala zvati Vojvodanska pučka stranka, a cilj joj je bio ujediniti sve katolike u Vojvodini. Ubrzo je uslijedio i konačni rascjep kada je Blaško Rajić 28. 11. 1924. javno obznanio osnutak Vojvodanske pučke stranke. Ova stranka je bila orijentirana na Ljubljanu i Koroščevu Pučku stranku, a u svom programu su zastupali tri temeljna stava: 1) Vojvodina Vojvodanima, 2) vojvodanska zemlja vojvodanskoj sirotinji, 3) katolici na okup! U ovakvim uvjetima bački Hrvati su bili razdijeljeni u tri stranke (Radićeve HRSS, Bunjevačko-šokačku stranku i Vojvodansku pučku stranku) koje su često istupale jedna protiv druge, što ih je dodatno slabilo. Potrebu okupljanja u jaču zajednicu, a to je tada bila Radićeve stranka, i isticanje hrvatstva vidjeli su kao nužnost mladi bački sveučilištarci koji su se vraćali sa studija u Zagrebu gdje su se upoznavali s naprednim političkim idejama koje su prenosili na bačke ravnice. Nakon ovih podjela bački Hrvati se sve više okreću Radiću i njegovoj stranci što se može pratiti i po osnivanju brojnih mjesnih organizacija po hrvatskim naseljima u kojima je izvještavao *Dom*, glasilo stranke u svojoj rubrici »Iz Hrvatske seljačke stranke«. Sve-

ćenik Blaško Rajić, izrazito važan u događajima tijekom 1918. i zaslužna osoba u hrvatskom narodnom i kulturnom preporodu u Bačkoj, osnivač brojnih vjerskih, društvenih i kulturnih institucija u subotičkim je *Hrvatskim novinama* otvoreno napadao Radića i HRSS zbog učlanjenja u Seljačku internacionalu, a i zbog osipanja članstva u svojoj stranci koje je prelazilo Radiću pa tako navodi: »Za to je to, da tko stupi u Radićeve stranku, taj mrzi Crkvu.«¹⁶

Zbog svojih oštrih istupa protiv Pašičeve radikalne vlade pa i članova kraljevske kuće, Stjepan je Radić bio izložen progonima kao i cjelokupna stranka. Uslijed nemogućnosti postizanja sporazuma s predstavnicima srpskog naroda Radić, ilegalno, bježeći pred uhićenjem, odlazi u inozemstvo u pokušaju internacionalizacije hrvatskog pitanja. Tražeći i dalje saveznike izvan Kraljevine SHS, koji bi vršili pritisak na vladajući vrh u Beogradu, Radić odlazi u Moskvu na pregovore koji su rezultirali učlanjenjem HRSS-a u Seljačku internacionalu 27. lipnja 1924. Zaokret prema Moskvi nakon neučinkovitosti na Zapadu i učlanjenje u Seljačku internacionalu bio je novi oblik pritiska na hegemonističku politiku Beograda, a time i internacionalizacija hrvatskog pitanja. Time je Radić napravio političku pogrešku čime je u stranoj i domaćoj javnosti hrvatski narodni i politički pokret dobio komunističko obilježje.

Represija, progoni i česta batinanja, kojima su se služili Pašičevi i Pribičevići sljedbenici u banskoj i dalmatinskoj Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, nisu mimoišli ni Bačku. Pašičevoj vladi je bilo osobito stalo da se obezglavi vodstvo HRSS-a u Subotici kao glavnom političkom i kulturnom središtu bačkih Hrvata. U vrijeme izborne borbe 1925. odlučili su se uništiti tamošnju organizaciju HRSS-a, koja je djelovala kao buditeljica hrvatske svijesti, s ciljem da ne bude njezine izborne liste. U trenutku kad su došli po potvrdu izborne liste u subotički okružni sud, uhićeni su prvaci kotarske organizacije HRSS-a za Suboticu: Tomo Matković, Ivan Tolj, Grga Dedin, Ivan Babić, Ivan Perčić i Stjepan Vidaković. Sud je poništio listu, a odluka je dostavljena nositelju liste Stjepanu Radiću mjesec dana nakon izbora! Državno je odvjetništvo u Subotici nakon istrage donijelo odluku da se

13 Sekulić, 1990, 83.

14 Ubrzo je našao pristalice u Franji Matariću, Antunu Parčetiću, Franji Mijiću, Josipu Striliću, Šimi Karasu, Antunu Vujeviću, Franji Malbašiću, Ivanu Bošnjaku, Josipu Koliću, Josipu Paliću, dr. Grgi Vukoviću i drugima.

15 Po popisu iz 1931. Subotica je imala 99.400 stanovnika, a od toga 70.737 Hrvata.

16 Hrvatske novine (Subotica), 24. I. 1925., br. 4, str. 1.

optuženi terete za zločine označene u člancima Zakona o zaštiti države. Među navedenim optužbama su i takve da su osnivali organizacije HRSS-a u Subotici i okrugu tijekom 1924. kada je ova učlanjena u III. internacionalu u Moskvi, da su održavali skupove i radili na pridobivanju članova, da su ustupali stan za razgovore i skupove Pavlu Radiću i drugim narodnim zastupnicima, da su raspačavali letke, brošure, spise, kalendare i knjige »kao na primjer *Seljački pokret u Hrvatskoj, Put k seljačkoj republici, Božićnicu*, a u kojima se propagiraju komunističke ideje naročito u članku Stjepana Radića.«¹⁷

Na sastancima mjesnih i kotarskih organizacija HRSS-a raspravljalo se i o kulturnom i prosvjetnom radu članova, što se smatralo sastavnom aktivnošću političkog djelovanja. Postojao je i određeni broj pretplatnika *Doma, Božićnice, Narodnog vala, Seljačke prosvjete* i brošura o seljačkom pokretu koje su stizale i u ove krajeve, a širio se dalje na čitanje među članovima i simpatizerima stranke. HRSS u Bačkoj prerasla je u čvrstu i discipliniranu organizaciju s velikim brojem manjih i većih organizacija. Neke od njih su bile brojnije i jače poput kotarskih središta Subotice i Sombora, a postojao je i niz manjih koje su osnivane po hrvatskim selima i salašarskim naseljima koje su na terenu bile čvrsto povezane sa svojim kotarskim organizacijama, a preko njih sa središnjicom u Zagrebu koju su često kontaktirali i slali joj izvješća o održavanju skupova i osnutku novih podružnica stranke. Njihov rad budno je praćen od područnih organa vlasti i često se radilo na ometanju rada stranke. Nerijetko su i sami pokušaji okupljanja bili razbijani, a predstavnici stranke zatvarani, iako područnim organima vlasti nije uspijevalo potkrijepiti dokaze o kršenju zakona članova HRSS-a. U pismu središnjici u Zagrebu, Marin Kusturin, predsjednik mjesne organizacije HRSS-a u Bačkom Monoštoru navodi postupke žandarmerije prema članstvu stranke: »Jerbo kad smo se mi skupili i počeli organizirati i kad je kod nas bio Ivica Radić i Franjo Hartman njih su odmah uhvatili redari kao i kovača Živka i odtjerali ih, a i nas su odmah za njima sve izpitivali kod srezkog načelnika i zatvarali. I još k to-

mu su nas redari i žandari dobro izbatinali. Svaki dan su nas obilazili i pazili su nas i čuvali nas, da se ne možemo sastajati. A mi opet, kad smo bili gdi god dalje u poslu, skupili smo se opet, makar dvojica i kazali smo da ćemo glasati za Radića, samo ako dođu njegove kutije. A poslije su držali kućnu premetačinu i kod mene, koji ovo pišem, Marina Kusturina, nadju dvie *Danice* i sve novine *Slobodni dom*, i sve to odnesu, a mene sa žandarima odtjeraju u Apatin u zatvor! I poslije mene su još mnoge druge isto tako progonili i zatvorili.«¹⁸ Opravdanje za rigorozne postupke žandarmerija nije morala posebno navoditi, bila im je dovoljna pripadnost Radićevoj stranci da bi netko bio proganjen. Odjeljenje Ministarstva unutarnjih poslova za državnu zaštitu donosilo je upute podčinjenim organima kako treba postupiti s radićevcima koji agitiraju za HRSS.¹⁹ Prijetnje i razni oblici terora koji su ometali i sprečavali održavanje skupova, zatvaranje lokalnih vođa stranke koje je P-P²⁰ vlada primjenjivala cijelo vrijeme, nisu postigli rezultate kakve su očekivali, čak su takvim mjerama postizali suprotan učinak. Do tada nejedinstveni bački Hrvati, razdijeljeni u tri stranke,²¹ počinju se nacionalno buditi, a u njima jača hrvatska svijest i sve se više okreću Radiću i hrvatskom narodnom pokretu.

Paralelno s pritiscima na HRSS, vršili su se skriveno od javnosti pregovori između uhićenog Stjepana Radića i beogradskog političkog vrha, jer se pokazalo na skupštinskim izborima da P-P vlada nije uspjela oslabiti Radićevu stranku. Krugovi oko kralja Aleksandra odlučili su se za promjenu u rješavanju državne krize, javnosti tada još nepoznate odluke o suradnji sa Stjepanom Radićem.²² Dogovor između Radića i kralja je postignut neovisno o opozicijskom bloku. Pavle Radić je kao predsjednik Hrvatskog seljačkog kluba, a u ime Stjepana Radića, vode HRSS-a, pročitao 27. III.

18 Dom, 26. VIII. 1925, br. 17.

19 Matković, 1999, 170.

20 Pašić-Pribičević

21 Radićevu HRSS, Bunjevačko-šokačku stranku i Vojvodansku pučku stranku, ali bilo ih je i u drugim strankama. Među bačkim Hrvatima djelovala je i Komunistička partija, a bilo je i videnijih Bunjevaca koji su djelovali u srpskim strankama poput narodnog zastupnika Marka Jurića u Radikalnoj stranci.

22 Matković, 1999, 189.

17 Dom, 13. V. 1925., br. 2, str. 1, 2. Vidi i Hrvatske novine (Subotica), 10. I. 1925., br. 2, str. 3.

1925. izjavu kojom se priznaje jedinstvo države, dinastija Karadorđević i ustav na temelju kojega je i jedan jedini parlament za cijelu državu. Sama je stranka promijenila ime i od Hrvatske republikanske seljačke stranke postaje Hrvatska seljačka stranka (HSS).²³ Naknadno su otpočeli pregovori između Pašičeve Radikalne stranke i HSS-a koje je vodio Pavle Radić.²⁴ Pregovori su se vodili do 14. VII. 1925., kada je postignut sporazum nazvan Akt o sporazumu Narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke. Ubrzo je formirana nova radikalsko-radićevska (R-R) vlada (18. VII. 1925.) u kojoj su predstavnici HSS-a dobili četiri ministarska mjesta i tri mjesta državnih podsekretara.²⁵ Ovaj će zaokret u politici Radiću omogućiti mjesto ministra prosvjete i veću slobodu kretanja po cijeloj zemlji, a posjećivat će i zborove u Bačkoj na kojima će i dalje napadati korupciju i time zadavati mnoge neugodnosti svojim radikalskim partnerima u vladi.

Još uvijek razjedinjeni bački Hrvati nisu se uspjeli dogovoriti da zajednički održe proslavu tisućugodišnjice kraljevine Hrvatske. Vojvodanska pučka stranka Blaška Rajića na svečan ju je način obilježila 4. X. 1925. u Subotici na Trgu kralja Tomislava svečanom misom na kojoj su sudjelovala sva katolička društva i ustanove koja su time javno manifestirale hrvatstvo ovog dijela Bačke.²⁶ Druga proslava koju je organizirala Bunjevačko-šokačka stranka²⁷ održana je 20. X. 1925. također u Subotici na Trgu kralja Tomislava uz sudjelovanje svih hrvatskih kulturno-umjetničkih društava uz gostovanje hrvatskih sokola iz Osijeka, Vinkovaca, Dalja i Vukovara koje je predvodio istaknuti član HSS-a dr. Rudolf Horvat.²⁸ Tom prilikom je na Trgu svečano otkrivena spomen-ploča kralju Tomislavu, uz govore dr. Ru-

dolfa Horvata, Josipa Đide Vukovića, Matije Išpanovića i Andrije Šokčića. U svom je govoru dr. Rudolf Horvat Bunjevce nazvao Hrvatima što je nekim srpskim povjesničarima zasmatalo, a javno se oglasio u svojoj kritici dr. Aleksa Ivić.²⁹

III. Velike skupštine HSS-a u Bačkoj u govori Stjepana Radića

Spomenuta sloboda kretanja omogućila je Stjepanu Radiću, Pavlu Radiću, Ivanu Pernaru i drugim zastupnicima HSS-a da slobodnije održavaju svoje skupove pa su tako u Somboru održali veliki okružni zbor 1925. ispred Gradske kuće na Trgu Presvetog Trojstva gdje se okupilo, kako donosi tadašnji tisak, oko 10.000 pristaša stranke iz grada, te okolnih sela i salaša. Goste iz Zagreba na željezničkoj stanici Strilić dočekao je i pozdravio Antun Matarić Stariji, koji je došao automobilom praćen s tridesetak konjanika i razvijenom hrvatskom zastavom. Zbor je otvorio Josip Palić, a na zboru je istaknuto da su prevladana stoljeća »koja su ih dijelila od svog nacionalnog jezgra i da oni nisu samo Bunjevci i Šokci, nego i Hrvati.«³⁰ U samom gradu zbor je završen bez incidenata, ali u nedalekom Bačkom Monoštoru je bio onemogućen dolazak Radićevih pristaša pa je u obračunu s policijom poginuo sedamnaestogodišnji Marin Šuvak, tek upisani član HSS-a.³¹

Poslije velike skupštine koju je Stjepan Radić održao u Somboru, počeli su se prvaci subotičke organizacije HSS-a žurno spremati, da u središtu bunjevačkih Hrvata prirede takvu skupštinu, koja će brojem sudionika, svojom ozbiljnošću, dostojanstvom, te sadržajem svih govora »biti vjerna slika i narodne hrvatske svijesti i političke zrelosti ovoga najsjevernijeg ogranka naroda hrvatskog.«³² Radikali su bili vrlo ogorčeni što će Radić doći u Bačku, »za koju se držalo, da je srpska kolonija, kuda ne smije koračati ni jedan

23 Matković, 1999, 192.

24 Stjepan Radić je još uvijek bio u zatvoru, a Pavle Radić ga je u više navrata posjetio i konzultirao se s njim o daljnjoj politici stranke u pregovorima.

25 Matković, 1999, 198 - 199.

26 Hrvatske novine (Subotica), 10. X. 1925., br. 41. Vidi i Pekić, 1930, 255. te Neven, glasilo Bunjevačko-šokačke stranke, 20. X. 1925. (svečani broj povodom proslave).

27 U ovo vrijeme se Bunjevačko-šokačka stranka približila politici Stjepana Radića što će ubrzo dovesti do njenog sjedinjenja s HSS.

28 Dr. Rudolf Horvat je bio i dobar poznavatelj problematike zakašnjelog narodnog preporoda Bunjevaca i Šokaca,

a 1922. tiskao je knjižicu o povijesti Hrvata u Bačkoj Hrvati u Bačkoj - Bunjevci i Šokci.

29 Ivić, 1925.

30 Sekulić, 1990, 83.

31 Beljanski, 1986, 26.

32 Dom, 20. I. 1926., str. 1. Vidi i Neven, glasilo Bunjevačko-šokačke stranke, 14. I. 1926. br. 2, str. 1. U svom tekstu pozivaju bunjevačke Hrvate da se u što većem broju odazovu skupu.

hrvatski političar.«³³ Stjepan Radić odazvao se pozivu Subotičana i prisustvovao je tamošnjoj velikoj skupštini koja je održana 16. I. 1926., na kojoj je bilo nazočno oko 25.000 znatiželjnih građana i seljaka iz subotičke okolice. Najvažnija posljedica ovog skupa bila je ta što je gotovo cijeli upravni odbor Bunjevačko-šokačke stranke još prije skupštine pozdravio predsjednika HSS-a u seljačkom domu, a Stjepan Radić je u svom odgovoru živo prikazao i s najvećim priznanjem ocijenio cjelokupni rad Bunjevačko-šokačke stranke, »koja je divnom ustrajnošću i u najtežim prilikama okupljala bunjevačko-šokačke Hrvate i koja je tako zrelo i iskreno prihvatila politiku narodnog sporazuma, da je od toga časa stvarno postala sastavni dio hrvatske političke fronte i hrvatskog seljačkog pokreta.«³⁴ Radić se u svom govoru osvrnuo na tadašnju političku i narodnosnu situaciju u Bačkoj pa je istaknuo: »Trebalo naime znati, da su Hrvati u zapadnoj Bačkoj u jakoj većini, i da je primjerice Somborska županija s mnogo gledišta još hrvatskija nego Subotička.«³⁵ Govorio je i o pobožnosti bačkih Hrvata i mađarizaciji od strane pomađarenih svećenika, pa je nastavio: »Ovu iskrenu i duboku pobožnost znao je iskoristiti i dr. Korošec, da mrežom svog očajnog klerikalizma kroz neko vrijeme obuhvati i najveći dio bačvanskih Hrvata.«³⁶ Ali na suncu narodnoga sporazuma, proti kojemu je dr. Korošec ustao kao bjesomučan, ova popovska mreža pretvorila se u jednu paučinu, kojom se sada slobodno poigrava vjetar hrvatske seljačke svijesti.«³⁷ Dodao je još: »Vi ste Bunjevci mekane duše. Mađari su od vas htjeli mijesiti lonce, ali vi ste sačuvali svoju lijepu ikavštinu i

svoju vjeru rimokatoličku.«³⁸ Govor je održao i predsjednik Bunjevačko-šokačke stranke, dr. Mirko Ivković Ivandekić, a poslije održanog govora Ivandekića digao se Radić i bratski ga poljubio. Nakon skupštine od strane okupljenih otpjevana je *Lijepa naša*. Važno je napomenuti da je na ovoj skupštini pored Hrvata bilo nazočno u većem broju Mađara i Nijemaca.

Mađari u Somboru su također stupali u Hrvatsku seljačku stranku pa su zajedno s tamošnjim Hrvatima pozvali Stjepana Radića³⁹ da dođe u Sombor i tamo održi javnu skupštinu. Radić se tom pozivu spremno odazvao i na Duhovski ponedjeljak 24. V. 1926. došao u Sombor. U Radićevoj su pratnji bili i narodni zastupnici Pavle Radić, dr. Ivan Pernar, dr. Ljudevit Kežman, Tuna Babić i Josip Zagorac.⁴⁰ Zbor je održan na najvećem somborskom trgu, Trgu Presvetog Trojstva, na kojem se okupio veliki broj Radićevih pristalica i znatiželjnika.⁴¹ Polovica tog broja došla je iz okolnih mjesta i to iz mjesnih organizacija HSS-a Bačke i Baranje, a među njima i oko 900 Mađara pod hrvatskim zastavama i više stotina Nijemaca. Na skupu je bilo nazočno i nekoliko stotina doseljenih srpskih dobrovoljaca i »batinaša« koje su predvodili Pašićevi »Srnaovci« i Pribičevići »Orjunaši« koji su redovito dolazili na ovakve skupove HSS-a kako bi ih u što većoj mjeri ometali ili onemogućavali. Na samom početku zbora počeli su zviždati i vikati protiv Hrvata i Mađara, te protiv Radića i HSS-a, a povremeno su pjevali himnu *Bože pravde* što su radili cijelo vrijeme govora Stjepana Radića. Slijedili su govori Pavla Radića, dr. Kežmana i zastupnika Babića i Zagorca koji su se u svojim govorima okomili na »batinaše« što je okupljeno mnoštvo burno odobralo. Najvažniji događaj ove skupštine bila je izjava predsjednika Bunjevačko-šokačke stranke

33 Neven, glasilo Bunjevačko-šokačke stranke, 21. I. 1926. br. 3, str. 1.

34 Dom, 20. I. 1926., br. 3, str. 2.

35 Dom, 20. I. 1926., br. 3, str. 2. Mislio je pri tome na sela i salašarska naselja poput B. Monoštora, B. Brega, S. Miletića, Sonte, Nenadića, Strilića i druga koja su okruživala Sombor i imala većinsko ili brojnije hrvatsko pučanstvo dok je sam grad Sombor imao po državnom popisu iz 1929, 33.121 stanovnika, od toga: 14. 715 Srba, 9.363 Hrvata, 4.401 Mađara, 2.713 Nijemaca, 1.167 Židova...Vidi u Beljanski, 1984, 72.

36 Radić je pritom mislio na Vojvodansku pučku stranku Blaška Rajčića koja je slijedila program Korošecove stranke.

37 Dom, 20. I. 1926., 2 - 3. Autor članka je sam Stjepan Radić.

38 Horvat, 1992, 302 - 303.

39 Na kotarskoj organizaciji HSS u Somboru 2. V. 1926. na kojoj su bile nazočne brojne podružnice stranke i narodni zastupnik Josip Zagorac, odlučeno je da se pozove Radić i što prije održi javnu skupštinu u Somboru. Vidi Dom, 12. V. 1926., br. 19, str. 3.

40 Horvat, 1992, 318 - 319.

41 Rudolf Horvat donosi podatak u svojoj knjizi *Hrvatska na mučilištu* da je na zboru bilo 6.000 ljudi, dok podatak o 20.000 nazočnih na skupu donosi Dom od 26. V. 1926. (br 21, str. 3).

dr. Ivandekića, da Bunjevačko-šokačka stranka sa svim svojim organizacijama stupa u Hrvatsku seljačku stranku, a njihovo glasilo *Neven* postaje glasilo HSS-a za Srijem, Banat, Bačku i Baranju.⁴² Ovaj je sporazum bio već dogovoren na skupu HSS-a u Subotici 16. I. 1926., a ovdje je i javno objelodanjen. U svom je govoru dr. Ivandekić istakao: »Da su se Bunjevci i Šokci oduvijek smatrali za Hrvate, da su oni Hrvati i danas, da će Hrvati i ostat.«⁴³ Izjava je prihvaćena s velikim oduševljenjem u okupljenih bunjevačko-šokačkih Hrvata, a kod radikala su držali ovu izjavu opasnom jer su htjeli da Bunjevci i Šokci i dalje ostanu samo Bunjevci i Šokci, ako već ne mogu biti Srbi. Na trgu je poslije skupa HSS-a ostalo oko 500 ljudi kojima su se obratili predstavnici Pašičevih radikala, Pera Iduški i Pribičevićevih samostalnih demokrata, dr. Jerković, a njihove pristalice klicale su u čast Slavka Mihića koji je pokušao atentat na Stjepana Radića prilikom zбора održanog 23. V. 1926. u Staroj Pazovi.⁴⁴

HSS je nastavio s održavanjem zborova po Bačkoj, a kad sam Stjepan Radić nije bio u mogućnosti dolaziti, zborove su održavali njegovi opunomoćenici ili predstavnici kotarskih organizacija. Za 27. lipnja 1926. bila je zakazana javna pučka skupština u Bajmoku na koju su došli iz Beograda državni podtajnik i narodni zastupnik Mirko Neudorfer i narodni zastupnik Ivan Tizaj, a iz Subotice više pristaša HSS-a s predsjednikom kotarske organizacije Tomom Matkovićem. Goste su na kolodvoru dočekali predstavnici mjesne organizacije s dvije velike hrvatske zastave. Od samog početka skupa »batinaši« su počeli s provokacijama, a između njih i pristalica HSS-a stajala je policija koja je trebala omogućiti održavanje skupa kojem je nazočilo oko 6.000 ljudi. Zanimljivo je da je beogradski tisak već dan prije najavljiavao da će dobrovoljci onemogućiti skup. Poslije neuspjelih pokušaja »vikača« da na taj način ometu skup odlučili su se batinama okomiti na pristaše HSS-a. U komešanje se umiješala policija i žandarmerija koja je kundačenjem počela rastjerivati skup. O žestini sukoba svjedoči i broj od oko 20 povrijeđenih i brojnih pritvorenih pristalica

HSS-a. Nakon ovoga su Neudorfer i Tizaj obavijestili Hrvatski seljački klub o držanju policije i žandarmerije i zatražili od ministra unutarnjih djela da se ubuduće Hrvatskoj seljačkoj stranci zajamči zakonsko pravo sastajanja i u Vojvodini, kako ga uživaju i sve srpske stranke.⁴⁵ I pored svih nepovoljnih uvjeta ponovnim prelaskom u opoziciju, rad je HSS-a u Bačkoj nastavljen; njegova popularnost među sve većim brojem osviještenih bunjevačko-šokačkih Hrvata neprestano je rasla. Grade se brojni seljački domovi koji su postali okupljalište pristaša HSS-a, ali i brojnih hrvatskih kulturno-umjetničkih društava. Na pozive o potrebama skupljanja novca za zgradu Hrvatskog doma u Subotici, *Hrvatske novine* koje su bile glasilo Vojvođanske pučke stranke Blaška Rajića, apeliraju na svoje članove da ne daju priloge, jer je »to radićevski dom«⁴⁶ i da ne daju »ni pare za Hrvatski dom, u kojem će se raditi organizacije protiv vaše katoličke vjere.«⁴⁷ U Subotici je nastala podjela članstva u dvije struje oko izbora predsjednika kotorske organizacije HSS-a. Izbor dotadašnjeg predsjednika, koji je zapravo bio među osnivačima HSS-a u Subotici, Tome Matkovića, oko kojeg je bila okupljena grupa seljaka, spriječila je skupina intelektualaca koja je omogućila izbor Stjepana Bačića iz Tavankuta.⁴⁸ Tavankut je između dva svjetska rata bio jedno od najjačih središta HSS-a u Bačkoj što su posvjedočile i *Hrvatske novine* nesklone radićevcima. Tijekom provedbe izbora u siječnju 1927. i neposredno prije njih vršene su političke makinacije i zvjerstva nad seljaštvom Bačke. U više navrata su batinjani seljaci u Kupusini, Bačkom Monoštoru i Čonoplji zbog svoje pripadnosti HSS-u. Na sam dan izbora ometano je postavljanje kandidatskih lista HSS-a, te je vršen sistematski pritisak na čuvare kutija HSS-a od strane policije i radikala, a bilo je slučajeva da su čuvari kutija prisilno onemogućavani da budu na izbornim mjestima. Povodom događaja u Bačkoj za vrijeme izbora, uputio se 29. I. 1927. narodni

42 Dom, 9. VI. 1926., br. 23, str. 2.

43 Dom, 26. V. 1926., br. 21, str. 3.

44 Rudolf Horvat, 1992, 318 - 319.

45 Dom, 30. VI. 1926., br. 26, str. 3. Autor članka je Mirko Neudorfer. Vidi i *Hrvatske novine* (Subotica), 3. VII. 1926., br. 27.

46 *Hrvatske novine* (Subotica), 26. II. 1927., br. 9.

47 *Hrvatske novine* (Subotica), 5. III. 1927., br. 10, str. 3.

48 *Hrvatske novine* (Subotica), 4. VI. 1927., br. 23.

zastupnik Ivan Tizaj u Sombor, a potom u Kupusinu ispitati slučajeve batiranja seljaka, ali je pritom i sam fizički napadnut od strane radikala.⁴⁹ Zbog krađe glasova, onemogućavanja glasovanja te raznih drugih izbornih nepravilnosti odlaze ministar građevina August Košutić u Suboticu, a Pavle Radić u Sombor na licu mjesta istražiti slučajeve političkih makinacija. Za provedbu izbora u neslobodnim uvjetima vodstvo HSS-a optužilo je ministra unutrašnjih djela Božu Maksimovića i velikog župana za Bačku, Baranju i Banat, Aleksijevića.⁵⁰ Radić i njegovi suradnici i dalje su posjećivali Bačku i održavali zborove, iako u nepovoljnim uvjetima za njihovu stranku. Stjepan Radić je na svojim proputovanjima znao održavati i nekoliko skupština dnevno. Tako se zadesio 15. VII. 1927. u Subotici. U poslijepodnevnom je satima održao veliku javnu skupštinu na salašu Ludoš, nedaleko od Subotice, u nazočnosti preko 2.000 ljudi, a isti je dan održao predavanje u punoj dvorani subotičkog gradskog kazališta. Slijedećeg dana organiziran je veliki javni skup HSS-a na kojem su pored lokalnih organizacija stranke za Suboticu i okolinu sudjelovali i vanjski kotarevi i cijela Bačka županija. Radić je govorio pred 15.000 okupljenih, a poslije njega su držali govore dr. Mirko Ivković Ivandekić, Matija Kolar i Matija Išpanović.⁵¹ *Hrvatske novine* Blaška Rajića, donose podatak da je policija Radićev skup rastjerala zbog nereda, a da je dr. Ivan Pernar održao govor u Somboru.⁵²

Oformljenjem Seljačko-demokratske koalicije, Stjepan Radić nastavio je svoj rad u Bačkoj u novim političkim uvjetima. Osim Radića, na skupštini SDK u Subotici zakazanoj za 1. V. 1928. prisustvovali su i Svetozar Pribičević i brojni narodni zastupnici.⁵³ Skupštinu je otvorio predsjednik mjesne organizacije Josip Đido Vuković. Radić je u svom govoru oštro napao Blaška Rajića, predsjed-

nika Vojvođanske pučke stranke (koji je također često u *Hrvatskim novinama* prozivao i napadao Radića i njegovu stranku). Radić je tom prilikom kazao: »Što ćemo kazati za bunjevačke Hrvate, koji nisu imali organizacije, koje su već njihovi popovi trovali radi toga, da vjeru treba čuvati, vi ćete se čuditi. A znate li što je vira? Vira je od Boga darovana krjepkost, od Boga, a ne od fratra, ne od popa Blaška« i nastavlja »Vidite čovjek misli i u svojoj misli se s Bogom razgovara i sada ti policajci, kako su im kule porasle, kako im je pop Blaško bio dobar, dok pop Korošec nije dobio policijski pendrek,⁵⁴ a sada je silan, sada kaže da će Svetozar Pribičević uzeti viru našim Bunjevcima«. U svom govoru Radić je još istakao neravnopravnost u porezu koji plaćaju Vojvodina i prečanski krajevi u odnosu na Srbiju, a najavio je svoj i Pribičevićev dolazak u Sombor 17. VI. 1928.

U međuvremenu se i u drugim dijelovima Bačke uz Dunav, gdje su bila naselja šokačkih Hrvata, pristupilo osnivanju novih organizacija i njihovom boljem povezivanju. Na poticaj predsjednika mjesne organizacije HSS-a za Vajsku Matije Buzova skupili su se svi predsjednici svih mjesnih organizacija odžačkog kotara koji su za predsjednika kotarske organizacije Odžaci izabrali Stipana Ognjanova, a o tome su izvijestili središnjicu u Zagrebu.⁵⁵ U Somboru su članovi HSS-a i Samostalne demokratske stranke osnovali zajednički odbor i pristupili pripremama za najavljenju skupštinu Radića i Pribičevića. U tu su svrhu zajednički održavali tijekom svibnja i lipnja 1928. niz zborova na kojima su pozivali svoje pristaše da se odazovu u što većem broju. Skupštine i sastanci održani su u Sonti, Bačkom Brijegu (Bregu, Beregu), Bačkom Monoštoru, Kupusini, Telečki, Čonoplji, Lemešu (Svetozar Miletiću) i nizu salašarskih naselja u okolici Sombora. Predsjednici Seljačko-demokratske koalicije, Radić i Pribičević, 17. VI. 1928. održali su svoju veliku skupštinu u Somboru, a kiša je omela dolazak u punom broju najavljenih organizacija iz okolnih mjesta. Skup je otvorio predsjednik mjesne organizacije HSS-a za Sombor dr. Grga Vuković, a predsjedao joj je predsjednik

49 Dom, 2. II. 1927., br. 5, str. 2.

50 Dom, 9. II. 1927., br. 6, str. 1.

51 Dom, 17. VIII. 1927., br. 36, str. 2.

52 *Hrvatske novine* (Subotica), 20. VIII. 1927., br. 34, str. 3.

53 Nazočni su bili narodni zastupnici: dr. Sekula Drljević, Ivan Pucelj, Pavle Matica, dr. Dragičević, Franjo Malčić, dr. Sigismund Čajkovac, Mate Goreta, dr. Ivan Čelan, Imbro Štivić, Nodalić, dr. Sava Kosanović, Antolić, Ivan Robić, Granda, Milan Podhraški, dr. Grisogono, Ljubomir Maštrović i dr. Ivan Pernar.

54 Predsjednik Slovenske narodne stranke Anton Korošec je dobio mjesto ministra unutarnjih poslova, pa ga Radić zbog toga proziva.

55 Dom, 9. V. 1928., br. 19, str. 4.

mjesne organizacije SDS-a dr. Emil Grigorijević. Prvi je govorio Stjepan Radić koji se okomio na korupcionaše, također u svom govoru i Pribičević. Još su govorili narodni zastupnici Stipe Matijević u ime Dalmacije, Ivan Čelan u ime Bosne, Ivan Tizaj u ime Međimurja i Tomo Maderić u ime srednje Hrvatske. Poslije skupštine održan je banket, a potom se Radić uputio sa zastupnicima HSS-a u Bački Monoštor. Radić se obratio okupljenima objašnjavajući smjer zajedničke politike SDK. Između ostalog je istaknuo: »Kako čujete i čitate, mi Hrvati i Srbi s ove strane Dunava, Save i Drine idemo svuda zajedno i svuda je narod ovakav kao i ovdje...«. Dalje je nastavio: »Ne pitam te, kako se zoveš ni kako govoriš, i ne pitam te, kakove si vjere, nego te, pitam kakav si čovjek. Ako si pošten, moj si brat, ako si lopov, da nas je jedna majka rodila, ne ćeš sa mnom... Mi smo Hrvati danas glasoviti po svojoj čovječnosti kao nekad po junaštvu. Mi smo otkrili one, koji tlače, varaju i pljačkaju narod, a većina ih je među radikalima, zato oni najviše cvile i boje se. Mi smo opozicija protiv vlade, ali smo na poslu, radimo u Skupštini, među narod idemo i narod je s nama, većina je s nama«⁵⁶. Poslije Radića govorili su i ostali zastupnici HSS-a kao i u Somboru nakon čega su u pratnji seljačkih konjanika otišli na kolodvor put Beograda. To je bio zadnji skup koji je Radić održao u Bačkoj.

Radikal Puniša Račić je u Narodnoj skupštini glumeći uvrijeđenost pucao i ubio 20. VI. 1928. Pavla Radića i dr. Đuru Basaričeka, a teško ranio Stjepana Radića, dr. Ivana Pernara i Ivana Grandu. Hici koji su tada bili ispaljeni, bili su namijenjeni hrvatskom vodstvu uopće, a samim tim i cijelom hrvatskom narodu. Odajući počast lipanjskim žrtvama održao je govor i Josip Đido Vuković predstavnik bačkog HSS-a: »Mili pokojnici! U ime bunjevačko šokačkih Hrvata u ime Hrvata Subotice i Sombora, ja se opraštam s vama. Na nas koji smo stoljećima živjeli dolje otrgnuti od majke Hrvatske od srca hrvatskoga bijelog Zagreba, danas je vaša smrt djelovala tim tužnije i tim bolnije. Danas bunjevačko-okački Hrvati u onoj bogatoj i ravnoj Bačkoj i Baranji, položili su svoje kose i svoje motike i plaču bolno i kukaju nad teškom

sudbinom koja je zadesila čitav hrvatski narod. I baš ova dva pokojnika svoj trud obratili su na nas Bunjevce i Šokce. Naša posljednja riječ vojvodanskih Hrvata jest naša zakletva vodi hrvatskog naroda ovdje nad vašim mrtvačkim sanducima, a u sred bijelog Zagreba mi zaklinjemo vodstvo SDK da nikad ne zaboravi na onih 200.000 bunjevačkih i šokačkih Hrvat, da onda, kada hrvatski narod bude doživio potpunu slobodu, koja će u to čvrsto vjerujemo, niknuti iz vaše mučeničke krvi, da onda ne zaboravite na nas, a vama naši pokojnici slava i čast.«⁵⁷ Ova kriza više nije bila samo kriza vlade, već kriza države i cijelog političkog sustava, a zbog nakupljenog nezadovoljstva produbljenog atakom na vođe hrvatskog naroda i cijeli hrvatski narod čuli su se pozivi kojima se tražila satisfakcija za prolivenu hrvatsku krv. U kotarskim i mjesnim organizacijama HSS-a Bačke održavane su izvanredne sjednice povodom nemilih događaja, a nazočni su upućivani da u duhu naređenja vodstva iz Zagreba i želje predsjednika Radića svaki pojedini član kao i sve organizacije očuvaju red i mir i čekaju na daljnje upute iz Zagreba.⁵⁸ Širom Bačke u hrvatskim mjestima održavane su svečane mise zadušnice za nevine hrvatske žrtve, Pavla Radića i dr. Đuru Basaričeka. Povodom atentata u Skupštini i potrebi jedinstva Hrvata obratio se cijelom hrvatskom narodu otvorenim pismom u *Domu* jedan od prvaka subotičkog HSS-a, Ivan Tolj, s porukom da ne zaborave na bačke Hrvate.⁵⁹

57 »Govor vojvodanskog Hrvata Vukovića«, *Dom*, 27. VI. 1928., br. 26, str. 8.

58 *Dom*, 27. VI. 1928., br. 26, str. 11.

59 »Svi smo Hrvati danas jednog«, *Dom*, 18. VII. 1928, br. 29, str 3. »Ujedinjeno hrvatstvo neka baci svoj blagi očni pogled i neka ga zaustavi nad ravnim poljanama i ravninama plodne Bačke i Baranje i neka pogleda Suboticu, Sombor, B. Monoštor i ostala mjesta, gdje žive bunjevački i šokački Hrvati, neka poslušna tihu molitvu srca njihovih i neka izpita želje njihove. Čut će se: Bunjevci i Šokci su Hrvati, pravi Hrvati; oni dijele tugu i radost sa svim Hrvatima, ali u isto vrijeme zaklinju Hrvate, da ih za ljubav velikih hrvatskih mučenika i narodnih heroja, koji su toliko ljubili bunjevačke i šokačke Hrvate rado k njima dolazili, tješili ih i savjete im davali i bolje dane sretnije budućnosti propovijedali, da ih nikad ne zaborave, a osobito u one dane, kada hrvatski narod postane gospodar na svome, nego da čvrsto poveže sudbinu svoju sa sudbinom bunjevačkih i šokačkih Hrvata. U subotici, dne 16 srpnja / Ivan Tolj«

56 »Predsjednik HSS opet u Vojvodini«, *Dom*, 20. VI. 1928., br. 25, str. 2.

Nakon prolaznog poboljšanja zdravstvenog stanja, 8. VIII. 1928. umire Stjepan Radić od posljedica ranjavanja u Narodnoj skupštini. Za novog predsjednika stranke izabran je dr. Vladko Maček, a kao nasljednika ubijenog vođe Stjepana Radića prihvatio ga je i hrvatski narod. Na pogrebu Stjepanu Radiću 12. VIII. 1928. okupili su se predstavnici iz svih hrvatskih krajeva, a u ime bačkih Hrvata govor na pogrebu održao je Josip Đido Vuković iz Subotice: »Vojvodina i ona Hrvatska i ona Srbska, teško kuka i cvili nad smrću tvojom. Onaj vijenac žitnog klasja, koji ćemo danas mi subotički Hrvati položiti nad Tvojem grobom, primi kao znak naše zahvalnosti nad Tvojom smrću. Subotički Hrvati plaću cvile za Tobom, jer Ti si bio onaj, koji si nas dignuo na vlastite noge, otvorio oči, pokazao stazu kojom moramo ići da dođemo do prave slobode. U ime Vojvodine Hrvatske i Srbske, a naročito u ime vojvodanskih Hrvata ja se opraštam s Tobom i kličem Ti: Slava! Slava! Slava! Slava!«⁶⁰

Bački Hrvati i njihove organizacije HSS-a još su jednom održali niz svećanih misa zadušnica, ovaj put narodnome vodi Stjepanu Radiću. Hrvatski seljački pokret ovim nije skršen, nije ostao samo politički već je preuzeo ulogu svenarodnog socijalnog, kulturnog i etičkog pokreta, a novi predsjednik stranke, dr. Maček, naglašavao je da uz daljnju političku borbu imaju organizacije HSS-a i daljnju zadaću prosvjetnog i gospodarskog djelovanja.

IV. Od diktature do konačne afirmacije nacionalne svijesti

Seljačko-demokratska koalicija nakon nemilih događaja odbijala je daljnji rad u skupštini, a za rješenje krize su smatrali nužnom reviziju ustava i potpunu promjenu državnog uređenja koje bi išlo federalizmu. Zbog oprečnih gledišta stranačkih prvaka i »nemogućnosti« rješenja državne krize parlamentarnim putem objavljuje se 6. I. 1929. Manifest kralja Aleksandra kojim se raspušta Narodna skupština što je vodilo otvorenom apsolutizmu u državi. Ubrzo je raspuštena i Hrvatska seljačka stranka sa svim svojim orga-

nizacijama, a početno zadovoljstvo nekih narodnih zastupnika stranke ukidanjem Vidovdanskog ustava koji se smatrao glavnom zaprekom u rješavanju hrvatskog pitanja pokazalo se neutemeljenim, jer kralj Aleksandar nije imao namjere davati nikakve ustupke, a pogotovo ne one koji bi vodili federalizaciji države.⁶¹ Zbog nepripremljenosti stranke novonastalim uvjetima, djelovanje za vrijeme diktature svelo se na aktivnosti uskog kruga ljudi oko Mačeka. Pristaše i članovi HSS-a u Bačkoj ostali su najčešće dezorganizirani i neinformirani o koracima vodstva stranke. Nepostojanje slobode tiska, nemogućnost održavanja skupova vodili su postupnom političkom odumiranju, pa su se članovi HSS-a u Bačkoj nastavili okupljati i razmatrati novonastalu situaciju u brojnim vjerskim, kulturno-umjetničkim i prosvjetnim društvima.⁶² I takav nepovoljan rad bio je dodatno otežan uvođenjem sustavnog policijskog praćenja rada svih društava s nacionalnim obilježjem.

Društveni život u razdoblju šestosiječanske diktature od 1929. bio je gotovo u cijelosti zamro, Maček je bio u zatvoru, a potpredsjednik stranke Josip Predavec, koji je vodio stranačke poslove, mučki je ubijen 1933 godine. U Marseil-leu je ubijen i kralj Aleksandar 9. X. 1934., a po oporuci ga je do punoljetnosti prijestolonasljednika Petra naslijedilo Namjesništvo koje će krajem 1934. osloboditi Mačeka. Bio je to zaokret kojim se tražilo konsolidiranje stanja u državi, a ubrzo su raspisani izbori za 5. V. 1935., koji su donijeli i kod Bunjevaca i Šokaca apsolutnu pobjedu hrvatske narodne misli. Godine koje su slijedile nosile su »biljeg novog narodnog i kulturnog preporoda bačkih Hrvata, koji je možda sasvim ravan onom prvom, Antunovićevom preporodu.«⁶³ U novim društveno-političkim okolnostima pristupilo se obnovi i osnivanju novih povjerenstava Seljačke sloge,⁶⁴ Gospodarske sloge,

61 Matković, 1999, 285.

62 Križarska bratstva, Hrvatski katolički orao, HPD Neven, Bunjevačko momačko kolo, Prosvjetno društvo Neven, Hrvatsko akademsko društvo Antunović, Hrvatski sokol, Hrvatsko prosvjetno društvo Seljačka sloga, J. A. D Bačka (nogometni klub) i brojna druga.

63 Čović - Kokić, 1939, 10.

64 Glavni organizator Seljačke sloge u Bačkoj je bio istaknuti društveni djelatnik dr. Mihovil Katanec.

Hrvatskog radiše po mnogim bačkim mjestima čija je namjera bila onemogućiti izrabljivanje i pljačkanje seljaštva, odnosno organiziranje puka koji bi mogao sam odlučivati o svojim interesima. Reorganizirane su i ponovo pokrenute organizacije HSS-a koje su prestale djelovati nakon šestosiječanske diktature, a u tu svrhu upućivani su, pored domaćih predstavnika stranke, i narodni zastupnici iz središnjice u Zagrebu. Također se osnivaju brojni hrvatski seljački domovi i pokreću nova hrvatska kulturno-umjetnička i prosvjetna društva.⁶⁵ Subotička Matica koja je osnovana 1934., čiju je potrebu osnivanja isticao subotički biskup Lajčo Budanović,⁶⁶ počela je 1935. godine slaviti spomendan smrti preporoditelja bunjevačko-šokačkih Hrvata biskupa Antunovića, a na jednom od svojih *Razgovora*, tj. svečanih sijela 1936. odlučeno je da se te godine svečano proslavi 250. godišnjica glavne seobe Bunjevaca u Bačku. Time je započela jedna svečana preporodna godina za bačke Hrvate, jer je 25. IV. iste godine održana velika smotra Hrvatskog pjevačkog društva *Neven* u Subotici.⁶⁷ Jedan od inicijatora i predsjednik Organizacijskog odbora te veličanstvene proslave je bio već istaknuti buditelj hrvatstva u Bačkoj Blaško Rajič. Proslava je trajala od 14. - 16. VIII. 1936. uz sudjelovanje brojnih društava iz Bačke i Baranje i drugih hrvatskih krajeva. Od predstavnika HSS-a u obilježavanju obljetnice sudjelovali su dr. Ivan Pernar kao posebni izaslanik dr. Mačeka, dr. Milutin Mayer i dr. Josip Reberski. Središnja proslava je održana 15. VIII. na nogometnom stadionu »Bačke« gdje se okupilo preko 65.000 sudionika.

65 Osnovani su hrvatski domovi u Somboru, Bačkom Bregu, Tavankutu, Đurđinu i dr. HKUD »Mirosljub« osnovan je 6. XI. 1936., a za prvog predsjednika društva izabran je poznati hrvatski javni djelatnik i predvodnik somborskog HSS Antun Matarić. U Novom Sadu je u travnju 1936. osnovana podružnica HKD »Napredak«, 8. III. 1936. osnovana je »Hrvatska kulturna zajednica« kao savez hrvatskih prosvjetnih radnika i društava u Subotici.

66 Biskup Budanović je kupio prostore propale »Bunjevačke prosvetne matice« osnovane od gradske i državne vlasti koje su poticale posebnost Bunjevaca i u njoj otvara »Subotičku maticu« koja će postati kulturno središte svih hrvatskih društava, prvenstveno Subotice i okoline, a kasnije će svoju ulogu proširiti na cijelu Bačku i Baranju. Vidi Krmpotić, 2002, 63.

67 Čović - Kokić, 1939, 11.

Okupljenima se obratio dr. Ivan Pernar riječima: »Ja sam došao na želju Hrvata-Bunjevaca-Subotičana i onih iz bliže i dalje okolice - po odredbi našeg predsjednika dr. Vlatka Mačeka i uvjerio sam se da je punim pravom zapjevao pop Nikola Kujundžić: Ne boj mi se bunjevačka nane, nikad neće nestat hrvatske nam grane!«⁶⁸. U Pučkoj kasini postavljena je spomen-slika biskupu Antunoviću, poprsje Ante Mirosljuba Evetovića ispred crkve sv. Terezije i nadgrobni spomenik pop Paji Kujundžiću. Koncem 1936. pokrenuta je inicijativa za osnutkom Hrvatskog narodnog muzeja u Subotici kao središtu bačkih Hrvata i drugom najvećem hrvatskom gradu poslije Zagreba. Namjera je bila sakupiti sve što je vezano uz bačke Hrvate Bunjevce i Šokce i njihovu autohtonu kulturu, te propagirati domaći umjetnički obrt, pučku glazbu i narodnu nošnju. U Subotici su se nalazile sve važnije institucije bačkih Hrvata, tu su središte imali: Pučka kasina, Subotička matica, Hrvatski dom, Hrvatska kulturna zajednica, centrale svih vjerskih, nacionalnih, gospodarskih organizacija, sijelo biskupije i središte uopće svega što su bunjevačko-šokački Hrvati imali u Bačkoj.⁶⁹ Nastavljeno je s organiziranjem manifestacija, hrvatskih narodnih prela, na kojima se iskazivala hrvatska svijest ovog dijela Bačke, pa je tako Hrvatska kulturna zajednica 10. I. 1937. u subotičkoj kazališnoj koncertnoj dvorani organizirala na svom prelu zajedničku priredbu svih hrvatskih društava. U Somboru je organizirano »Veliko hrvatsko bunjevačko prelo« na kojem su sudjelovali brojni gosti iz Baranje, šokačkih sela, Subotice i njezine okolice, a specijalni gost je bio dopredsjednik HSS-a dr. Ivan Pernar koji se okupljenima obratio prigodnim govorom.⁷⁰ Ovo prelo izazvalo je oduševljenje kod tamošnjih Hrvata, ali bilo je i drugačijih odjeka prvog hrvatskog prela u Somboru. Poslije prela Somborom su se širili umnoženi pamfleti u kojima se prijetilo dr. Ivanu Pernaru i vrijeđalo sve što je hrvatsko.⁷¹ Kao što su bačke Hrvate često poho-

68 Pernar, 1936, 196. Vidi i Subotičke novine (izvanredno izdanje) 15. VIII. 1936., br. 10.

69 Subotičke novine, 25. XII. 1936., br. 27, str. 2.

70 Subotičke novine, 29. I. 1937., br. 5, str. 4. i Subotičke novine, 12. II. 1937., br. 7, str. 2.

71 Subotičke novine, 17. II. 1937., br. 8, str. 1.

dili visoki predstavnici HSS-a, oni su također posjećivali središnjicu u Zagrebu i usklađivali svoj rad. Deputacija predstavnika HSS-a iz Subotice i okolice, koje su predvodili dr. Mihovil Katanec, Đeno Šokčić, i Marko Čović, posjetili su 20. II. 1937. dr. Vlatka Mačeka i apelirali da ih ne zaboravi u ovim sudbonosnim danima za hrvatski narod.⁷² Za razliku od Stjepana Radića koji je često navraćao u Bačku i organizirao javne skupove, Maček to nije činio, ali su umjesto njega prenosili njegove poruke pristašama izaslanici stranke, koji su sudjelovali na svim većim sjednicama bačkih ogranaka HSS-a i važnijim kulturno-umjetničkim manifestacijama.

V. Bunjevačko-šokački Hrvati i rješenje hrvatskog pitanja

Učestale izjave najviših državnih predstavnika o brzom rješenju hrvatskog pitanja poticalo je i u bačkim Hrvatima poseban interes, jer su hrvatsko pitanje vidjeli kao pitanje svih Hrvata, u svim krajevima, gdje su živjeli Hrvati u kompaktnoj cjelini od Subotice, preko bosansko-hercegovačkih područja do Boke. Bunjevačko-šokački Hrvati očekivali su da im se uskoro ukaže prilika i da javno iskazuju svoje želje i stavove o tom pitanju. To pravo smatrali su stečenim pravom, jer su se svojevoljno i slobodno priključili s ostalim dijelovima hrvatskog naroda tadašnjoj državnoj zajednici. Sebe su smatrali samo nastavkom slavonskih i baranjskih Hrvata-Šokaca. Zbog te dvije važne činjenice smatrali su da se s teritorijem, na kojem su živjeli u apsolutnoj većini mora postupati kao s ostatkom hrvatskog naroda. »Osim toga što etnološki i historijski pripadamo hrvatskom narodu, nas još i ista kultura, isti jezik, isti mentalitet veže uz Hrvate. Sve što smo do sada učinili na kulturnom polju i oko kulturnog podizanja našeg naroda, učinili smo uz pomoć braće Hrvat. Njihova pomoć je učinila, da naš nacionalni i kulturni život pođe vlastitim putem. Samo veza sa Zagrebom može da nas još jače učvrsti i sačuva u moru tuđinstva, kojim smo opkoljeni.«⁷³ O potrebama posjećivanja i

veza s bačkim Hrvatima često je pisao i *Seljački dom*: »Sretni su, jači i odlučniji se osjećaju kada ih tko od poznatijih narodnih boraca iz matice Hrvatske posjeti. Zato ih treba češće posjećivati, ne smijemo ih zaboraviti, jer su i oni grana našega narodnog stabla«⁷⁴. Bunjevačko-šokački Hrvati koji su bili nastanjeni u Zagrebu osnovali su krajem 1938. pododbor Hrvatske kulturne zajednice (Društvo bačkih Hrvata), koji je uzeo sebi u zadaću da što bolje upozna glavni hrvatski grad s prilikama, borbom i nastojanjima bačkih Hrvata, te ojača vezu između dva najjača hrvatska središta Zagreba i Subotice i preko tiska štiti kulturne i nacionalne interese bačkih Hrvata. U tu su svrhu odlučili organizirati prvu bunjevačko-šokačku manifestaciju na kojoj je društva iz Subotice, Sombora, Bača i okolice predvodio Blaško Rajić, koji je 1918. bio prvi put u Zagrebu na povijesnoj sjednici Narodnog vijeća, na kojoj je Hrvatskom saboru iskazao želje bunjevačko-šokačkih Hrvata.⁷⁵ Manifestacija je održana 23. IV. 1939. u Zagrebu, a članovi svih delegacija, predvođeni msgr. Blaškom Rajićem i narodnim zastupnicima HSS-a za Suboticu Josipom Đidom Vukovićem i dr. Mihovlom Katanecom, posjetili su vođu hrvatskog naroda dr. Vlatka Mačeka. U svom govoru Josip Đido Vuković još je jednom apelirao na njega kao vođu i cijelo vodstvo stranke da ne zaborave bačke Hrvate u sudbonosnim vremenima za cijeli narod. Tijekom manifestacije Blaško Rajić održao je okupljenima predavanje o hrvatstvu Bunjevaca. Svoj je govor završio ovim riječima: »Bunjevci i Šokci u ovom slučaju oni u Bačkoj i Baranji priznaju se za česti i uda onoga naroda, koji živi u Medimurju, u Zagorju, u Lici, pod Velebitom, na Hrvatskom Primorju, koji s nama isti jezik govori, najvećim dijelom istu vjeru ispovijeda, odgojen na grudima iste kulture, iz koje je ustao Ante Starčević i Stjepan Radić, priznajemo se za česti hrvatskoga naroda, s kojim želimo dijeliti sudbinu u borbi i pregaranju za sve, što je Bog svakom narodu namijenio za čestit i sretan i pravedan narodni život«⁷⁶. Nedugo nakon manifestacije bačkih Hrvata u Zagrebu

72 Subotičke novine, 26. II. 1937, str 1 - 3.

73 »Mi i hrvatsko pitanje«, Subotičke novine, 24. III. 1939., br. 12, str. 1 - 2.

74 »Pozdrav braći Bunjevcima«, *Seljački dom*, 9. III. 1939., br. 11, str. 3.

75 Subotičke novine, 21. IV. 1939., br. 16, str. 1.

76 Subotičke novine, 23. IV. 1939., br. 17, str. 1.

zbog važnosti tadašnje političke situacije u zemlji za cijeli hrvatski narod, Mačeka su opet posjetili nacionalno politički predstavnici svih većih bunjevačko-šokačkih mjesta Bačke i Baranje, a predvodio ih je subotički zastupnik Josip Đido Vuković.⁷⁷ Među bačkim se Hrvatima i kroz obilježavanje dana rođenja braće Radić i svečanoj proslavi 60-tog rodendana predsjednika Hrvatske seljačke stranke dr. Vlatka Mačeka svih organizacija HSS-a, predstavništava Seljačke i Gospodarske sloge i svih kulturnih i vjerskih društava, manifestirala hrvatska svijest i zbijali redovi u želji za konačnim rješenjem nacionalnog pitanja. To se oslikavalo i u sportu, kada je Hrvatska sportska sloga odlučila istupiti iz Jugoslavenskog nogometnog saveza i oformiti hrvatsku nogometnu ligu; u tome je odlučio sudjelovati i nogometni klub Bačka iz Subotice. Ubrzo je oformljen i hrvatski nogometni podsavez u Bačkoj u kojem su se natjecali klubovi iz hrvatskih mjesta.⁷⁸

Posjeti Zagrebu, manifestacije bačkih Hrvata, izaslanstva Mačeku i vodstvu HSS-a imala su za cilj skrenuti pozornost na taj dio hrvatskog naroda, a posebno su se intenzivirali u to vrijeme, jer su vršeni pregovori između Cvetkovića i Mačeka o rješenju hrvatskog pitanja. Tijekom pregovora Maček je inzistirao na uključivanje u Banovinu Hrvatsku krajeva s pretežnom hrvatskom većinom. Sporazum između Cvetkovića i Mačeka postignut je i prihvaćen od kneza Pavla i potpisan 26. VIII. 1939. na Brdu kod Kranja. Bački su Hrvati izrazili zadovoljstvo postignutim sporazumom, ali i žaljenje što i sami nisu uključeni u Banovinu Hrvatsku. U Zagreb je otputovao bački predstavnik HSS-a Josip Đido Vuković povodom sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva koja se održala 29. VIII. 1939., gdje je izložio položaj bunjevačko-šokačkih Hrvata i želje u vezi sa zaključenjem sporazuma.⁷⁹ Maček je na toj sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva istaknuo da je rješenje teritorijalnog opsega Banovine Hrvatske privremeno i da će joj se prilikom preuređenja cijele države pridodati još neki krajevi.⁸⁰ Bunjevačko-šokački

Hrvati nisu gubili nadu u svoj suživot s ostatkom hrvatskog naroda u matici zbog dijela sporazuma koji se odnosio na definitivni opseg Banovine Hrvatske koji se trebao odrediti prilikom preuređenja zemlje, a kojim se trebalo voditi računa i o kulturnim, povijesnim, ekonomskim, socijalnim, geografskim i političkim okolnostima. Bački Hrvati ostali su čvrsto uvjereni da će hrvatsko narodno vodstvo u Banovini Hrvatskoj naći načina da im se osigura potpuni nacionalna i kulturna sloboda. Ubrzo nakon potpisivanja sporazuma slana su uvjerenja bačkim Hrvatima iz Zagreba da nisu napušteni, a prilikom otvorenja Hrvatskog seljačkog prosvjetnog doma u Tavankutu takvu poruku je donio i izaslanik dr. Mačeka, prof. Tomašić. Na izborima za senatore u Banovini Hrvatskoj našao se i Josip Đido Vuković, narodni zastupnik za subotički kotar, a njegov zamjenik je bio Jerko Zlatarić, seljak iz šokačkog sela Gajića koji je predstavljao baranjske Hrvate. Vodstvo HSS-a s Mačekom time je omogućilo bačko baranjskim Hrvatima da imaju svog predstavnika u Hrvatskom saboru.⁸¹

Bački su i baranjski Hrvati, iako u boljim uvjetima za nacionalni razvoj, i dalje ostali izloženi asimilacijskim pritiscima. Članovi JRZ-e, ministri prometa ing. Nikola Bešlić i tjelesnog odgoja Jevrem Tomić, vršili su političku agitaciju među šokačkim Hrvatima. Ministar Nikola Bešlić u jednom je od svojih govora rekao: »U Baranji žive Srbi, Šokci, Mađžari i Nijemci. Nijemci su Nijemci, Mađžari su Mađžari, a Šokci su Šokci. Šokci nisu nikad bili Hrvati, pa tako nikad i ne mogu biti Hrvati. Oni moraju ostati samo Šokci.«⁸² Na jednom drugom skupu u bačkom hrvatskom mjestu Sonti isti ministar Bešlić nepunu godinu kasnije ponovo je negirao postojanje Hrvata u ovim krajevima i naglasio da su Bunjevci i Šokci uvijek bili Srbi negoli Hrvati, a to je opravdavao postojanjem prezimena Bešlića, Tomića, Filipovića i kod Srba.⁸³ U međuvremenu je ostao mali broj Bunjevaca i Šokaca koji su zagovarali posebnu nacionalnu orijentaciju pod tim imenima. Onaj mali broj koji je i ostao propagirati »bunjevštinu«, poput Marka Jurića, Albe M. Kuntića, Mare

77 Subotičke novine, 19. V. 1939., br. 20, str. 5.

78 Subotičke novine, 15. IX. 1939., br. 37, str. 8.

79 »Mi i sporazum«, Subotičke novine, 2. IX. 1939., br. 35, str. 1.

80 Matković, 1999, 400.

81 Subotičke novine, 3. XI. 1939., br. 44, str. 2.

82 Subotičke novine, 17. XI. 1939., br. 46, str. 7.

83 Subotičke novine, 17. V. 1940., br. 20, str. 7.

Đorđević-Malagurski, bili su u službi Beograda i postali su izolirana i beznačajna skupina koja je do tada ometala preporod bunjevačkih Hrvata i razvoj hrvatske svijesti u Bačkoj. Višegodišnji urednik *Nevena* Joso Šokčić koncem je 1939. u svom otvorenom pismu naslovljenim kao »Kraj jedne zablude« u *Subotičkim novinama* javno priznao svoju zabludu da su Bunjevci neka četvrta nacija i predao uredništvo i vlasništvo *Nevena* Blašku Rajiću.⁸⁴

Na sedmim *Razgovorima*, godišnjem susretu svih hrvatskih bunjevačkih rodoljuba koje je u povodu godišnjice smrti biskupa Ivana Antunovića organizirala Subotička matica, Blaško Rajić održao je govor o potrebi osnivanja hrvatskih narodnih osnovnih i srednjih škola u Bačkoj. Hrvatske škole smatrane su za nužnost ako se htjela očuvati hrvatska svijest na tom području izloženom brojnim asimilacijskim nasrtajima.⁸⁵ Pored sve većeg buđenja hrvatstva u Bačkoj, od strane gotovo čitavog srpskog javnog mnijenja osporavana je hrvatska narodnost Bunjevaca i Šokaca. Ovo se moglo osjetiti u državnoj politici, administraciji, školstvu i nastavi, u srpskom tisku, literaturi i radiju. Zbog tih nasrtaja pristupilo se još organiziranim radu kroz izdavanje brošura, tiskanju knjiga, učvršćivanju i povezivanju organizacija HSS-a, podizanju novih hrvatskih seljačkih domova i, što je najviše smetalo velikosrpske krugove, održavanju manifestacija u kojima se iskazivalo hrvatstvo Bačke. Iz takvih velikosrpskih krugova pokrenuto je osnivanje Srpskih kulturnih klubova po Vojvodini, naročito po Subotici i Somboru s njihovom okolicom. Srpski klubovi naglašavali su da Subotica i Sombor imaju srpski karakter, te da se ne smiju priključiti Banovini Hrvatskoj.

Organizirana su brojna gostovanja društava bačkih Hrvata u Banovini Hrvatskoj koja su imala za cilj upoznati javnost sa svojim željama za priključenjem matici. U predavanjima koja su održavali predstavnici bunjevačko-šokačkih Hrvata u Hrvatskoj sve su češće koristili pojam Bačka Hrvatska pod kojim se podrazumijevalo područje sastavljeno od 6 zapadnih kotareva tadašnje Voj-

vodine na kojem su Hrvati živjeli u većini.⁸⁶ Bački Hrvati nisu gubili nadu u svoje priključenje matici i očekivali su da će se omogućiti donošenje odluke kojom bi se područje Bačke do Tise s Baranjom priključilo Banovini Hrvatskoj bez šajkaškog trokuta s Novim Sadom, u kojem su Srbi činili većinu i koji bi pripao Srbiji. *Seljački Dom* često je objavljivao pisma i pjesme budnice koje su iskazivale želju bačko-baranjskih Hrvata za sjedinjenjem s ostatkom Hrvata poput ove: »Hrvatski bane širi ruke tvoje, te primi Bačku i Baranju pod svoje, jer Baranja kliče isto kao i Bačka: Živila nepokorena i slobodna Hrvatska!«⁸⁷ Sve je to kulminiralo time da su se bunjevačko-šokački Hrvati priklonili pod vodstvom Josipa Đide Vuković hrvatskom seljačkom pokretu i na taj način poistovjetili svoju političku orijentaciju s orijentacijom cijelog hrvatskog naroda.⁸⁸ Na inicijativu Blaška Rajića pripremala se velika manifestacija »Sabor kulturnih društava bačkih i baranjskih Hrvata« najavljena za 9. III. 1940., te »Velika manifestaciona skupština« hrvatskog življa najavljena za 10. III. 1940. Od predstavnika HSS-a najavljeni su izaslanici dr. Mačeka, dr. Juraj Krnjević, te hrvatski ministri dr. Smoljan i dr. Torbar, uz brojne predstavnike organizacija stranke iz Bačke i Baranje. Zakazane manifestacije zbog policijske se zabrane nisu mogle održati. Među Hrvatima u Bačkoj time se samo povećavalo nakupljeno nezadovoljstvo i postavljalo se pitanje zbog čega je vlastima bilo u interesu zabranjivanje takvih skupova. Zbog odlučnog zahtijevanja bačko-baranjskih Hrvata za priključenje Banovini Hrvatskoj, vrši se sve otvoreniji pritisak na njih, a u tome su se posebno iskazivali predstavnici Srpskog kluba. U vezi s hrvatskim manifestacijama oglasio se provokacijom Srpski kulturni klub u *Bunjevačkim novinama* (glasilo radikala): »Srpski narod u ovim krajevima neće dozvoliti, da se u Subotici ili kojem drugom istaknutom mestu Vojvodine održavaju nazovi hrvatski sabori, na kojima bi se propagiralo hrvatstvo, dočekivali sa

84 Subotičke novine, 8. XII. 1939., br. 49, str. 1. Vidi i Subotičke novine, 4. X. 1940. br. 40, str. 1.

85 Subotičke novine, 12. I. 1940., br. 2, str. 1. Isto i Krmotić, 2002, 64 - 65.

86 Vojvodina se tada sastojala od Baranje, Bačke, Banata i istočnog dijela Srijema koji je ostao izvan Banovine Hrvatske. Ime Bačka Hrvatska spomenutom području 6 zapadnih kotara dalo je Društvo bačkih Hrvata u Zagrebu 1938. godine.

87 Seljački Dom, 21. III. 1940., br. 12.

88 Subotičke novine, 15. III. 1940., br. 11, str. 4.

šestopegim belcima, sa banderima konjanika, hrvatskim zastavama itd., i na izazivački način donosile istorijske odluke kojima je cilj izdvajanje Bačke i Baranje iz okvira srpske Vojvodine i srpskih zemalja uopšte i njihovo pripajanje Banovini Hrvatskoj, na proširenje i izmišljanje prostora Hrvata do Novog Sada i na podjarmljanju stotine hiljada Srba pored onog jednog miliona, koji su već ušli u sastav Banovine Hrvatske bez svojeg pitanja i pristanka. Srpski narod Bačke i Baranje upotrebit će sva sredstva da se ove protužavne manifestacije osujete i da ih jednom za svagda u interesu mira u državi i dobrim odnosima s Hrvatima onemoguću.«⁸⁹

Bački su Hrvati stoga organizirali 12. IV. 1940. u Zagrebu »Dan bačko-baranjskih Hrvata« koji je organiziran uz pomoć hrvatskih vlasti. Zagrebačko građanstvo i sva kulturna društva i nacionalne organizacije u povorci sa zastavama priredili su srdačan doček Hrvatima Bačke i Baranje. Od hrvatskih narodnih zastupnika dočekali su ih Milutin Mayer, dr. Ivan Pernar, dr. Šol, dr. Josip Reberski i drugi, Društvo bačkih Hrvata u Zagrebu sa svojim predsjednikom dr. Josipom Andrićem, HPD Zvonimir, te uniformirani članovi hrvatskog društva Petar Zrinski. Goste je pozdravio g. Milutin Mayer govorom: »Zagreb je ponosan i sretan što vas može pozdraviti na svome tlu, na kojemu se uvijek vijala hrvatska zastava. Taj Zagreb danas pozdravlja bačko-baranjske Hrvate koji čuvaju sjeveroistočne granice Hrvatske, koji su tamo sačuvali svoj hrvatski jezik i svoju katoličku vjeru. I danas se bore za hrvatske ideale.«⁹⁰ Predstavnici bačko-baranjskih Hrvata predvođeni Josipom Đidom Vukovićem posjetili su banske dvore gdje su ih dočekali dr. Maček i ban dr. Ivan Šubašić. Maček je kazao predstavnicima bačko-baranjskih Hrvata: »Draga braćo i sestre! Znam da je teško Hrvatima izvan Banovine, treba borbu izdržati, kao što smo je do sada izdržali. Ako Bog da izmijenit će se i prilike kod Vas u Vojvodini.«⁹¹ Potom su pohodili Braću Hrvatskoga Zmaja i nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca.

Nastupi kulturno-umjetničkih društava iz Bačke i Baranje ostali su zapamćeni kod zagrebačkog građanstva, a nastupe su pratili i najviši politički i društveni predstavnici iz Banovine Hrvatske i subotički biskup msgr. Lajčo Budanović, koji je svojom prisutnošću uvećao ovu manifestaciju. Poslije nastupa pjevačkog društva *Neven* okupljenima se obratio Blaško Rajič riječima: »Braćo Hrvati u Hrvatskoj domovini, poručujemo Vam i pozdravljamo Vas da znadete da smo i mi sinovi Bačke i Baranje nas 180.000 isto to što i Vi Hrvati oduvijek Hrvati do vijeka...Braćo Hrvati, svi mi sinovi Bačke i Baranje želimo i hoćemo biti s Vama. Ako ste Vi svi u Banovini Hrvatskoj, hoćemo i mi biti u Banovini Hrvatskoj...Obraćam se na Beograd i Zagreb. Prvima velim: Braćo Srbi ne tražite ono što nije Vaše. A Vama velim: Braćo Hrvati! Ne dajte ono što je Vaše, jer to traži obraz i poštenje«⁹².

Politički prvaci HSS-a u Bačkoj uz potporu dr. Mačeka omogućili su da se u deset sela Bačke i Baranje, u kojima su općinska poglavarstva postavljana preko volje naroda, održe općinski izbori. Agitatori JRZ i Srpskog kluba smatrali su ih veoma važnim i davali su im plebiscitarni karakter zbog osjetljivosti ovog područja koje se htjelo pripojiti Banovini Hrvatskoj. Obje strane, i HSS i JRZ, razvile su vrlo živu političku aktivnost u deset općina u kojima su se trebali održati izbori. Izaslanici dr. Mačeka i dr. Smoljana intervenirali su protiv eventualnog varanja, a bili su postavljeni i čuvari kutija. HSS je na ovim općinskim izborima dobio većinu u 7 općina, njemački Kulturbund u 2 i JRZ u jednoj općini.⁹³ Tajnik HSS-a dr. Juraj Krnjević u svom se govoru u Sarajevu osvrnuo na ove izborne rezultate i izrazio još jednom nadu da će iskazana velika hrvatska svijest bačko-baranjskih Hrvata pomoći da se i oni spoje s Hrvatskom.⁹⁴ U svrhu poboljšanja narušenih hrvatsko-srpskih odnosa u Bačkoj, nakon ubojstva Stjepana Radića, potom i kralja Aleksandra, članovi Subotičke matice do 1941. organizirali su više susreta hrvatskih i srpskih intelektualaca koji su se odvijali u tolerantnom demokratskom ozračju ekumenizma i suživota, te se raspravljalo

89 Subotičke novine, 17. V. 1940., br. 20, str. 3.

90 Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za 1941, str. 57.

91 Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za 1941, str. 58.

92 Subotičke novine, 19. IV. 1940., br. 16, str. 3.

93 Subotičke novine, 14. VI. 1940., br. 24, str. 1.

94 Seljački Dom, 5. IX. 1940., br. 36, str. 1.

o svim otvorenim pitanjima.⁹⁵ Ipak do početka Drugog svjetskog rata nije omogućeno preuređenje države i formiranje konačnog opsega Banovine Hrvatske, a za bačke Hrvate stanje će se izbijanjem rata ponovno pogoršati, jer je cijelo područje opet zaposjela Mađarska.

VI. Zaključak

U periodu između dva svjetska rata izvršena je uspješna nacionalna integracija bačkih Hrvata pod vodstvom hrvatske bunjevačko-šokačke društvene, kulturne i političke elite uz suradnju sa Zagrebom kao središtem hrvatskog naroda. Treba napomenuti da su pored domaćih bunjevačko-šokačkih preporoditelja značajnu ulogu u završetku nacionalne integracije bačkih Hrvata imali mladi intelektualci, Radićeve pristalice, koji su u Bačku došli nedugo nakon stvaranja nove državne zajednice. Oni su uspjeli u širenju nacionalne svijesti i novih političkih ideja koje će prihvatiti seljački puk Bačke kojem su velikim dijelom pripadali bunjevačko-šokački Hrvati. Dvije stranke u Bačkoj, Bunjevačko-šokačka i Vojvođanska pučka, predstavljale su oslonac u njegovanju hrvatske svijesti, ali se zbog nužnosti zbijanja redova Bunjevci i Šokci okreću suradnji s HSS-om i njegovom vodstvu, pa će ta stranka imati najvažniju ulogu u otporu protiv asimilacije i odnarođivanja ovog dijela hrvatskog nacionalnog stabla. Uloga koju je imao hrvatski seljački pokret s narodnim vođama Stjepanom Radićem, potom i Mačekom u Hrvatskoj prenijela se i na bačke Hrvate pa su oni u sudbonosnim godinama doista predstavljali jednu dušu i jedno tijelo. Mogućnost javnog izražavanja hrvatske nacionalne svijesti u Bačkoj bila je uvjetovana općim političkim stanjem u Europi krajem tridesetih godina XX. stoljeća pa će HSS iskoristiti novonastale okolnosti i postići dogovor sa srpskom elitom uspostavom Banovine Hrvatske. Već tada se pokušalo riješiti cjelokupno hrvatsko pitanje koje je uključivalo i bačke Hrvate. Iako je u tim godinama bila uspješno dovršena nacionalna integracija bunjevačko-šokačkih Hrvata i duhovno sjedinjenje s ostatkom hrvatskog naroda, političke okolnosti nisu omogućile i teritorijalno sjedinjenje.

⁹⁵ Bušić, 2003, 28.

Izvori i literatura

I)

- (***) *Dr Vlatko Maček i njegovi saradnici u Vojvodini*, Sombor, 1936.
- Tomislav Augustinov, *Kulturna povijest Vajske*, Đakovo, 1972.
- Milenko Beljanski, *Bački Monoštor između 1921. i 1985. godine*, Sombor, 1986
- Milenko Beljanski, *Gradska uprava u Somboru: od 1919. do 1941. godine*, Sombor, 1984.
- Milenko Beljanski, Nemeš Militič, Svetozar Miletić: (1752 - 1984), Sombor, 1984.
- Krešimir Bušić, »Iz prošlosti hrvatske zajednice u Bačkoj« u *Hrvatska revija*, 2003.,
- Marko Čović - Aleksandar Kokić, *Bunjevci i Šokci. Narodna borba Bunjevaca i Šokaca*, Zagreb, 1939,
- Aleksa Ivić, » Bunjevci, Srbi i Hrvati« u *Književni sever*, I/ 1. X. 1925, 264 - 265.
- Bogdan Krizman, *Korespodencija Stjepana Radića (1918. - 1928.) II*, Institut za hrvatsku povijest - Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1973.
- Lazar Krmptotić, » Društvena djelatnost Blaška Rajića« u *Klasje naših ravni*, 5 - 6/ 2002.
- Alba M. Kuntić, *Bunjevac Bunjevcima i o Bunjevcima*, Subotica, 1930.
- Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999.
- Petar Pekić, *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Zagreb, 1930.
- Ivan Pernar, »Moja sjećanja na Suboticu« u *Klasje naših ravni*, 1936, 195 - 196.
- Dušan J. Popović, *O Bunjevcima: povodom knjige P. Pekića »Povjest Hrvata u Vojvodini«*, 1929. *Sremski Karlovci*, 1930.
- Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992.
- Ante Sekulić, *Bački Bunjevci i Šokci*, Zagreb, 1990.
- Ante Sekulić, »Radićevci u životu bačkih Hrvata od 1918. do 1920.« u *Hrvatski iseljenički zbornik*, 1994.
- Ante Sekulić, *Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka: zbornik*, Zagreb, 1993.
- Ante Sekulić, »Srpstvo u Podunavlju (1918.-1995.)«, *Međunarodni znanstveni skup »Jugoistočna Europa 1918.-1995.«*, Zadar, 28.-30. 9. 1995.
- Skenderović, Bruno, »Formiranje nacionalne svijesti kod Bunjevaca u Bačkoj« u *Marulić: hrvatska književna revija*, 31 (3)/ 1998, 478 - 490.

Vereš, Tomo, *Bunjevačko pitanje danas*, Subotica, 1997.

Vukmanić, Miroslav, *Stjepan Radić. Izabrani politički govori*, Opatija, 1995.

II)

Danica: nezavisni informativni list, ur. Stipan Dujmović, Sombor, 1934.

Dom (Seljački dom), glasilo HSS, 1925. - 1941.

Hrvatske novine, urednik Miško Prčić, Subotica, 1925. - 1929.

Klasje naših ravni: vanpolitički povremeni časopis za književnost i kulturu, Subotica, 1935. - 1938., Zagreb, 1942. - 1944., Subotica, 2002./2003.

Književni sever: časopis za književnost, nauku i kulturu, ur. Milivoje V. Knežević, Subotica, 1925. - 1935.

Neven, glasilo Bunjevačko-šokačke stranke - od 1926. - 1929. glasilo HSS za Baranju, Bačku Banat i Srijem, Subotica, 1926. - 1929.

Somborska reč: političko-društveni list, Sombor, 1925. - 1927.

Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar, Subotica, 1941.

Subotičke novine, ur. B. Rajić Subotica, 1929. - 1941.

Vojvodina, glasilo Bunjevačko-šokačke stranke (Antuna Bošnjaka), ur. Ernest Bošnjak, Sombor, 1927.

The Croatian Peasants' Party in the national movement of Bačka Croats

Summary

In this paper, the author shows the role of the Croatian Peasants' Party (*Hrvatska seljačka stranka*, the HSS) in the national emancipation of Bunjevci and Šokci Croats in Bačka between the two world wars. The work of the HSS in Bačka is analysed in the context of contemporary social and political conditions in the common state - all marked by rigid centralism and attempts to challenge the Croatian nationality of the Bunjevci and Šokci. In the first post-war years, the Croats from Bačka organised themselves politically in the renewed *Bunjevačko-šokačka stranka*, which persisted through the hardest of times to protect their interests until it was finally united with the HSS. It is important to mention the work of the many educated young people, followers of Radić, who had come to Bačka and succeeded in spreading the national awareness and new political ideas to be embraced by the peasants of Bačka, mostly Bunjevci and Šokci Croats. They gathered locals who fought for the defence of the nationality and economic advance about them. The need for assembling in a stronger community, this being Radić's party which had by then grown into a Croatian national movement, and the need for stressing the fact of their Croatian nationality was seen as a necessity by the Bunjevci and Šokci faced with the assimilative pressure of the Serbian authority.

The role of the Croatian peasants' movement in Croatia reflected on the Croats in Bačka, so they acted in the decisive years as one soul and one body. Repeated statements by the highest representatives of the state about the quick solution of the »Croatian issue« prompted great interest among the Croats in Bačka, because they saw the »Croatian issue« as an issue relevant to all Croats living in compact groups everywhere - from Subotica, through Bosnian and Herzegovian territories to Boka. The Bunjevci and Šokci Croats expected an opportunity to publicly state their desires and opinions on the issue. In the years before the Second World War, attempts were made to solve the entire Croatian issue, including Croats in Bačka, but political circumstance prevented their territorial integration with the mother state. Although left outside of the borders of Banovina Hrvatska, these years saw the successful closure of the process of the national integration of the Bunjevci and Šokci Croats and their spiritual integration with the remainder of the Croatian people.

Key words: Bačka, Croats in Bačka, Bunjevci, Šokci, Subotica, Sombor, HSS, national integration

Filip Škiljan

prof. povijesti i arheologije

Mlaka i Jablanac, nestala sela

Prije Drugog svjetskog rata mjesta Mlaka i Jablanac nedaleko Jasenovca bila su naseljena pretežno pravoslavnim srpskim stanovništvom. Zbog važnosti njihovog položaja između Jasenovca i Stare Gradiške, 1942. godine ustaše iz Jasenovca poslali su stanovništvo na prisilan rad u Njemačku i u koncentracione logore. Veći dio stanovništva se nakon rata nije vratio u svoje domove tako da je selo Mlaka izgubilo većinu stanovnika, a Jablanac je ostao potpuno napušten. U tekstu se daje prikaz odvođenja stanovništva u logor na temelju izvornih dokumenata i iskaza sudionika (zatočenika i ustaša) koji su nastali nakon Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: Mlaka, Jablanac, ustaše, Jasenovac

Mlaka i Jablanac bila su dva sela smještena uz rijeku Savu između Jasenovca i Stare Gradiške. Sela su osnovana nakon progona Turaka iz zapadne Slavonije krajem 17. stoljeća. U oba sela naselili su se uglavnom Srbi iz susjedne Bosne. Početkom 18. stoljeća spominje se u Mlaki toranj koji su Turci porušili, a u isto je vrijeme spaljena utvrda »Jablonca«, očito drveni čardak na području Jablanca.¹ Selo Mlaka nalazi se 23 kilometra Savom od Jasenovca, a kopnenim putem udaljeno je oko 12 kilometara. To je selo smješteno u posavskim šumama i gotovo cijele godine otežan je pristup do njega zbog nabujalih voda Struga i Save koje opkoljavaju mjesto. Tako je, na primjer, zabilježena poplava iz 1925. godine kada su u crkvi čak plivale knjige, jer je voda bila duboka jedan metar.² Stanovništvo se uglavnom bavilo stočarstvom i ratarstvom. Okolica Mlake obiluje golemim šumama tako da su se ljudi mogli baviti ekstenzivnim stočarenjem. Prije Drugog svjetskog rata selo je bilo bez struje. Crkva u selu izgrađena je 1803. godine, a parohija se nalazila u Jablancu. Godine 1925. parohija će prijeći iz Jablanca u Mlaku.³ Prema popisu iz 1931. godine selo Mlaka imalo je 803 stanovni-

ka. Samo je jedna kuća u Mlaci bila nastanjena Hrvatima. U selu su se prije Drugog svjetskog rata nalazile tri trgovine i dva motorna mlina. Seljaci su prije rata bili podijeljeni između više stranaka: Radikalne stranke, socijaldemokrata, samostalnih demokrata i Ljotičeva »Zbora« .⁴

U mjestu Mlaka postojao je prije Drugog svjetskog rata jedan radio. Preko toga radija stanovnici Mlake saznali su 6. travnja 1941. godine da je bombardiran glavni grad Jugoslavije, Beograd. O tome razdoblju, odmah nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije, o selu Mlaci postoji malo dokumenata. Uglavnom se građa zasniva na iskazima svjedoka koji su proživjeli to vrijeme. Savo Zvečevac⁵ sjeća se da su nakon uspostave NDH ustaše iz Mlake pokupili 60 najuglednijih mještana i odveli ih u zatvor u Jasenovac. Nisu ih dugo držali u zatvoru, već su ih nakon nekoliko dana vratili u selo. U tom prvom hapšenju stradao je Mile Krlić kojega je netko od ustaša u Jasenovcu ubio. Ruža Kovljanin⁶ sjeća se da su seljani morali podignuti bijele zastave kada su pripadnici »Mačkove narodne zaštite« ulazili u mjesto Mlaka u travnju 1941. godine. Osim Mileta Krlića, iz Mla-

1 Voborski, 1994, 119.

2 Vukašinović, 1926.

3 Dragić, 1989, 21.

4 Dragić, 1989, 22.

5 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 102: Kazivanje Mlačana Save Zvečevca, Dušana Zvečevca i Nike Dragića.

6 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 113: Kazivanje Kovljanin Ruže iz Jasenovca.

ke je ubijen prije 1942. godine Jovan Balać, koji je odveden u logor Jasenovac u prosincu 1941. godine. Nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez, komunisti i simpatizeri željeli su pridobiti stanovništvo sela Mlake na suradnju.

Boris Ribarić i Idriz Čejvan bili su 1941. godine maturanti srednje škole. Krajem mjeseca srpnja 1941. godine oni su nagovorili stanovnike Mlake da se organiziraju u odbore.⁷ U to je vrijeme u Bosni već odavno postojala jaka organizacija komunista i sve je više Srba pristajalo uz njih. Majka Borisa Ribarića bila je učiteljica u Jablancu, a njegov otac učitelj u Orahovoj, selu nasuprot Jablancu, u Bosni i Hercegovini. Boris je završio 1941. godine četvrti razred Učiteljske škole i nakon toga se vratio u Jablanac. U Zagrebu su mu rekli da pokuša nagovoriti ljude na suradnju i da ih upozori na opasnost koja im prijete od ustaša. U kolovozu 1941. godine već je počeo raditi jasenovački logor. Stanovnicima Mlake i Jablanca još nije bilo sasvim jasno što se oko njih događa. Sava Zvečevac dobio je nalog od Čejvana i Ribarića da sazove užu krugu ljudi u mjestu Mlaki i da im prenese sve što je od njih čuo. Na čelo odbora u Mlaki izabran je Marko Krlić koji je bio najškolovalaniji među pozvanima na sastanak.⁸ Odbor je okupljao osamnaest članova. Mlačani su bili povezani i s Bosnom. Selo Orahova je također imalo organizirani odbor. Mlaka i Jablanac nisu bili povezani s Psunjom, iako je Psunj bilo njihovo prirodno zaleđe. Odijeljeni Savom od Bosne bili su zapravo izolirani od Prosare i Kozare gdje je bio oslobođen velik teritorij. Boris Ribarić obavještavao je stanovništvo Mlake o događajima u Bosni. Krajem 1941. godine bili su napadnuti položaji domobrana u Drakseniću, Orahovoj i Bistrici kod Bosanske Gradiške. Slavonski partizani izveli su veliku akciju napada na selo Rajić u blizini Novske 17. listopada 1941. godine.⁹ U šumarcima uz Savu Mlačani su držali čamce kojima su prelazili u susjednu Bosnu. Ostale čamce Mlačana, za koje su znali, ustaše su pokupili. U svojim sjećanjima mještani sela Mlake spominju inženjera Katal-

enića.¹⁰ Taj Katalenić izvodio je melioracijske radove na potoku Stručac. On je, navodno preko njemačkih vlasti u Novskoj, intervenirao da se ne »zastrašuje narod dok se izvode radovi«.

Na Štefanju 1941. godine, 26. prosinca, u selo su došle dvije satnije ustaša. Prije dolaska tih satnija, u Mlaku su došla dva partizana koji su obavijestili mještane da je u jednoj akciji kod Okučana ranjen njihov suseljanin Milan Stanivuković. Na Kozari je u to vrijeme već postojala partizanska bolnica kamo je trebalo smjestiti ranjenog partizana. Stoga su partizani tražili Odbor u selu Mlaki da se povežu s partizanima s Kozare kako bi mogli ondje prebaciti ranjenika. Dok se nije uspostavila veza Kozara-Mlaka, Milan Stanivuković bio je smješten u kući Save Zvečevca. Međutim, te večeri kada ga je trebalo ondje smjestiti, ustaše su došli na večeru u tu kuću pa je mogao biti doveden tek nakon njihova odlaska. Mlačani su organizirali njegovo prebacivanje u Bosnu poslije tri dana.

Niko Dragić iz sela Mlake bio je šumar na Baniji na Zrinskoj gori. On je, pošto je uspostavljena NDH, bio otpušten iz službe i nakon toga se vratio u rodno selo. Dušan Zvečevac i Savo Zvečevac prisjećaju se da im je Dragić pričao o zlodjelima ustaša na Baniji i da ih je upozoravao na opasnost.¹¹

Zima 1941. na 1942. bila je jedna od najtežih zima u 20. stoljeću. Prema iskazima mještana, rijeka Sava bila je u tome periodu zaleđena. Ustaše su tjeroali Mlačane da kontroliraju rijeku kako ne bi netko iz Bosne prelazio u Slavoniju i obrnuto. U mjesecu ožujku 1942. (oko 15. ožujka) jedan je katolički svećenik došao u Mlaku i pozvao sve ljude iz sela u gostionicu koju je držao Rus Amos Frolov. Ostoja Samardžija prisjeća se toga događaja.¹² Izjavljuje kako je u krčmi svećenik rekao da želi sve pravoslavce prevesti na katoličku vjeru. Prema riječima Ostoje Samardžije, ljudi iz sela očito nisu bili oduševljeni tim prijedlogom. Budući da nisu svi mještani prisutni, rekli

7 JUSP Jasenovac, A-745:JSV- br. 102: Kazivanje Mlačana Save Zvečevca, Dušana Zvečevca i Nike Dragića, 1.

8 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 102: Kazivanje Mlačana Save Zvečevca, Dušana Zvečevca i Nike Dragića, 2.

9 Dragić, 1989, 37.

10 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 102: Kazivanje Mlačana Save Zvečevca, Dušana Zvečevca i Nike Dragića, 4.

11 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 102: Kazivanje Mlačana Save Zvečevca, Dušana Zvečevca i Nike Dragića, 4.

12 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 119: Izjava Samardžija Ostoje iz Mlake.

su svećeniku kako nije zgodno da samo oni odluče o prijelazu s jedne vjere na drugu. Sljedećeg su dana u selo došli naoružani ustaše i potjerali stanovnike u parohijski stan kraj pravoslavne crkve. Ondje im je svećenik svima podijelio katekizme i rekao im da će u crkvi promijeniti inventar. Osim toga, navodi Ostoja Samardžija, rekao je da će se zadržati osam dana u selu i da tijekom toga vremena stanovnici moraju dolaziti svakog dana po dva sata na učenje vjeronauka. Nakon nekoliko dana svećenik je naredio da svaka osoba u selu, bez obzira na dob, pripremi četrdeset kuna za pristojbe i da se svi sakupe kako bi ih mogao prevesti na katoličku vjeru. Toga su dana došli svi opet u parohijski stan i obred je počeo. Ostoja Samardžija navodi da su pokraj svećenika stajali naoružani ustaše s mitraljezima. Jedan ustaša bio je proglašen kumom cijelom selu pa su ga od toga dana seljani trebali zvati »kum«. Svećenik je izjavio da će se založiti za selo kod nadbiskupa Stepinca i da će se potruditi da ga rasporede u Mlaku. Nakon prelaska na katoličku vjeru, neki muškarci su pozvani u domobrane u Požegu, ali ih je većina vraćena kućama budući da su bili Srbi po rođenju i ustaška vlast nije imala u njih povjerenja.

Članovi seoskog odbora u Mlaci razmišljali su o tome da se cijelo selo preseli u Bosnu zbog opasnosti koja je selu prijetila od ustaša.¹³ Partizani su Mlačanima predlagali da pričekaju proljeće i da se presele kada se povuče rijeka Sava koja je uslijed topljenja leda naglo narasla i potopila cijelo selo. Partizani su također smatrali da bi seljaci trebali povesti sa sobom i sve životinje. To je otežavalo prebacivanje mještana u Bosnu. Osim toga, u Mlaci je po noći boravila ustaška straža, dok je u selu Jablanac noću nije bilo. U Jablanac su preko dana dolazili ustaše iz Mlake i boravili do večeri, a onda se vraćali u Mlaku. Preko dana nije bilo moguće izvesti takav pot-hvat prebacivanja cijelog sela preko rijeke Save u Bosnu. Sasvim je jasno da svi mještani nisu bili oduševljeni idejom da napuste svoje domove i imovinu. Početkom četvrtog mjeseca 1942. godine selo Jablanac iselilo se u Bosnu. Nekako u to isto vrijeme, partizani su razoružali domobrane u nekom selu u Potkozarju. Kada su domobrani

pušteni, javili su ustašama da i selo Mlaka namjerava prijeći u Bosnu i da Mlačani partizanima dobavljaju duhan.

Ustaše su potom odlučili da stanovnike Mlake odvedu u logor. Stara ustaška posada iz Mlake povukla se i u selo je došla nova jedinica od 200 ljudi. To je bilo 13. travnja 1942. godine. Poslijepodne istoga dana došlo je naređenje da svatko mora svoj čamac donijeti na seoski put koji je vodio u polje. Čamce su skupljali ustaše pod izlikom da moraju dovesti još vojske za napad na partizane u Bosni. U trgovini su ustaše pokupili sve živežne namirnice. Nakon toga ljudi su većinom postali zabrinuti. Negdje oko pola noći 13. travnja 1942. godine ustaše su probudili cijelo selo i svakome rekli da mora doći na ispitivanje u školu ili parohijski dom. U školi su skupljali sve mještane koji su živjeli u gornjem dijelu sela, a u parohijski dom sve one koji su živjeli u donjem dijelu sela. Prema iskazu Ruže Kovljanin, škola je do jutra bila puna ljudi.¹⁴ Ustaše su vodili evidenciju o tome koliko koja kuća ima stanovnika. Pošto su prikupili sve mještane, shvatili su da iz sela nedostaju Ilija Zvečevac, Savo Zvečevac, Niko Dragić i njegova cijela obitelj, te Milutin i Dušan Kovljanin. Ustaše su potom prozvali oca Milutina i Dušana Kovljanina i pitali ga da li zna gdje su mu sinovi. On je odgovorio da ne zna i da su otišli u Novsku 13. travnja, budući da je to sajmišni dan. Na to su ustaše zaprijetile da će pobiti cijelo selo. Mještani su se preplašili i prisilili Milu Kovljanina da kaže gdje su mu sinovi. Nadajući se da će tako spasiti selo, Mile Kovljanin pozvao je svoju kćerku da pozove braću koja su bila u štali i da ih dovede u školu. Ustaše se nisu željeli u selu kompromitirati, jer su znali da će im biti lakše odvesti ljude koji ne slute opasnost. Sve su katolike zatvorili u posebnu prostoriju u školi da ne bi vidjeli što se događa njihovim susjedima pravoslavcima (koji to više nisu bili budući da su ih ustaše prekrstili!).

Ruža Kovljanin je bila posvojčice gostioničara Rusa Amosa Frolova u Mlaci od svoje šeste godine. Po rođenju bila je katolkinja, Hrvatica. Ona priča kako je Ljubo Miloš došao jesti u kuhinju pošto su sva djeca i sve žene lađom bili tran-

14 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 113: Kazivanje Kovljanin Ruže iz Jasenovca, 4, 5.

sportirani u logor Jasenovac. O tome događaju Ljubo Miloš u iskazu nakon rata kaže ovo: »U početku 1942. godine, Luburić u zajednici sa Kvaternikom i Pavelićem izrađuje plan za takozvani 'sigurnosni pojas' koji bi zahvaćao Jasenovac i Staru Gradišku. Taj sigurnosni pojas zahvaćao bi čitavo područje od Jasenovca do Stare Gradiške uključivši sva sela i područja koja se nalaze na sektoru između Jasenovca i Stare Gradiške. U čitavom ovom sigurnosnom pojasu, jedinice Ustaške Obrane, imali su osim vojne i redarstveno-upravnu vlast. Baš iz ovog razloga došlo je uzpostave sigurnosnog pojasa. Isto tako je predviđeno da u sigurnosnom pojasu ne može niti jedna vojna jedinica vršiti neke vojne akcije bez prethodnog dogovora sa Ustaškom Obranom. Prema ovome znači da je Ustaška Obrana, tj. Luburić, dobio i s najvišeg mjesta određene ruke u svakom pogledu. Luburić je ovo odmah iskoristio te je dao nalog za dizanje sela Jablanac i Mlaka. "Miloš je očito dobio zapovijed od Luburića da odvede stanovnike ovih sela u logor. »On [Luburić] ih je označio kao nepouzdan za stanovnje u sigurnosnom pojasu«.»¹⁵

Ruža Kovljanin u svojem je iskazu rekla da je ostala zatvorena osam dana nakon samog događaja. Isto je tako izjavila da su ustaše prilikom odvođenja ljudi u logor ubili dvadeset i šest poznatijih mještana.¹⁶ U noći između 15. i 16. travnja u selu se pucalo. Ljubica Rajković, koja je stanovala u Mlaci u to vrijeme i koja je tada bila dijete, izjavila je da su ustaše »u noći prije našega odvođenja počeli po selu pucati strojnicama i podmetnuli su tri lešine obučene u ustaške uniforme, tvrdeći da su to ubijeni ustaše. Međutim, ova tri ubijena lica bili su Židovi i pravoslavci (Srbi), koji su namjerno po ustašama obučeni u ustaške odore i po samim ustašama ubijeni«.»¹⁷ I Ruža Kovljanin ispričala je isto: »Ustaše su nam rekli da su seljani napali ustaše, i da su poginula tri najbolja ustaška mitraljesca. Onda su nas ustaše natjerali da to moramo vidjeti. Tom prilikom jedan je ustaša držao govor. Govorio je što

su Mlačani napravili i što sada zaslužuje to selo. Rekao je: Što da napravimo sa vama!? Da vas pobacamo u Savu!? Da vas žive zapalimo!? Hajde sidite dolje da vidite da nije laž, uvjerite se da je to istina«. I ona kaže da je vidjela tri leša prekrivena plahtama. Nije gledala ispod pa ne zna čiji su to leševi bili.

Očito je da se priče baš ne slažu u potpunosti. Ruža Kovljanin kaže da nije izlazila van zato što je bila katolkinja, a zatim tvrdi da su je natjerali izaći da vidi leševe.¹⁸ Ljubica Rajković, koja je tada još bila dijete, kaže da je vidjela »tri lešine obučene u ustaške uniforme«.»¹⁹ Priče im se podudaraju u tvrdnji da su bila tri leša. Maks Luburić podnio je izvještaj njemačkom komandantu čete razlog zbog kojeg je odveo stanovnike sela Mlake u logor: »Noću 13/14 travnja ove godine komunisti iz Bosne i seljaci u selu Mlaka, kotar Novska, napali su ustaše u selu. U borbi su ubijena tri seljana iz mjesta i trojica ustaša, a 14 ih je ranjeno. Selo je opustošeno i ispražnjeno«.»²⁰ Očito je da su uistinu ubijena trojica, jer i Ljubo Miloš svjedoči o tome: »Da bi se izvela ova likvidacija [misli na stanovništvo sela Mlaka, *op.a.*], Staniša Vasilj je provocirao borbu u kojoj su poginula trojica ustaša. Samo što te ustaše nisu bili ustaše, nego Srbi koje je Vasilj obukao u ustašku uniformu. Isti su iz Mlake poslani u Jasenovac, gdje su svečano sahranjeni sa svim vojničkim počastima. Tom prilikom su i Nijemci iz Novske uputili jedan počasni vod vojske s vijencima«.»²¹ Ruža Kovljanin vratila se, prema vlastitom svjedočenju, zajedno s Ruskinjom kod koje je služila u njihovu kuću. Kaže da je, bez obzira na to što je ključ od kuće bio u njihovu džepu, kuća bila otvorena. U dvorištu je ležao mrtav pas, svinja nije bilo, živad su odnijeli, a u spavaćoj su sobi jastuci bili razrezani i iz njih je odneseno zlato i novac koji su Rusi donijeli kada su došli u Jugoslaviju. »Imali su samo osam komada zlatnog prstenja, te zlatnih lančića, broševa i drugih ukrasa. To su oni sve donijeli iz Rusije u rubovima kaputa, ta-

15 HDA, fond ZIG NDH, I-96, 273: Iskaz Ljube Miloša.

16 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 113: Kazivanje Kovljanin Ruže iz Jasenovca, 5, 6.

17 *Večan pomen - Jasenovac, mjesto natopljeno krvlju nevinih*, Beograd 1990, 90 - 92.

18 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 113: Kazivanje Kovljanin Ruže iz Jasenovca, 6.

19 *Večan pomen - Jasenovac, mjesto natopljeno krvlju nevinih*, Beograd 1990, 90.

20 Dragić, 1989, 60.

21 HDA, fond ZIG NDH, I-96, 269: Iskaz Ljube Miloša.

ko su mi pričali. Toga svega nije bilo. "Osim toga, kuća je bila potpuno uništena. Ruža Kovljanin kaže da je kuća bila »gospodska«. »Puno toga je bilo naspremano. To je bilo sve pojedeno. Kada su pojeli, flašice su pobacali i porazbijali staklo.« Nije to bilo samo u kući Rusa. Isto se dogodilo i u kućama Srba iz sela Mlake. Navodno je kasnije Ruskinja popila otrov i onijemila od strahote koju je vidjela u kući. Ruža Kovljanin joj je donijela vode, ali kada su je ustaše vidjele, zaprijetile su joj da će je strpati sa Srbima u logor bez obzira na to što je ona Hrvatica.²²

Tih noći je selo bilo opkoljeno vodom i ustašama. Očevici tvrde da je selo bilo poput otoka opkoljeno sa svih strana rijekom Savom i vodama Struga. Na svakih pedeset metara gorjela je vatra, a između vatri ustaše su pazili da netko ne pobjegne. Osamnaest mještana je ipak uspjelo pobjeći preko Save u Bosnu i spasiti se od logora.²³ Svi koji su se spasili uglavnom su se skrivali na tavanu štale u sijenu, a potom su tijekom noći napravili splavi i korita i pobjegli na njima u Bosnu. Korita su prema svjedočenjima pojedinih mještana puštala vodu. Oni koji su na taj način pobjegli iz Mlake, spasili su se dolaskom u selo Međeđu, gdje su u to vrijeme bili partizani.

Oni koji nisu uspjeli pobjeći preko Save bili su transportirani u logore Jasenovac i Staru Gradišku. Na brod koji je pristao u selu Mlaka ustaše su utrpali veliki broj žena i djece. Muškarce su otjerali na tavan škole. Jovan Oroz svjedoči kako su ustaše vezali trojicu po trojicu mještana žicom i odvodili ih do rijeke Save.²⁴ Jovan Savanović skočio je u vodu, na što ga je neki ustaša ustrijelio. Iz susjednog mjesta Košutarica došli su seljaci koji su pomogli ustašama muškarce prevesti iz Mlake u Jasenovac. Jovan Oroz sjeća se kako je zapovjednik ustaša kazao mještanima da će im odvezati ruke ako obećaju da neće pružati otpor. Mještani su to obećali i zapovjednik im je odvezao ruke. Također se sjeća kako je Ljubo Miloš držao govor i obećavao da im se ništa loše

neće dogoditi kad dođu do logora. Đuro Kosić, zemljoradnik iz Jasenovca, dao je 16. veljače 1943. godine iskaz sastavljen u komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu i ondje je izjavio: »Prilikom čišćenja Srba iz Mlake, ustaše su dozvolili pojedincima da [sa] sobom mogu ponijeti od svega što imaju, samo nešto malo ručne prtljage. Sve pokretne stvari kao i njihovu stoku ustaše su pokupili i prevezli u Jasenovac te predali u sabirni logor na Bačićevoj ciglani. Naročito je mnogo bilo stoke i svinja, jer su Srbi u Mlaci vrlo napredni i imućni domaćini. Koliko je dobra propalo samo u ovom selu, navešću ilustracije radi, da je po ustašama otjerano iz Mlake 750 konja, koje su ustaše zapljenile u svoju korist.«²⁵ Muškarci iz Mlake bili su samo nekoliko dana u logoru Jasenovac, a potom su ih sve zajedno prebacili u Staru Gradišku. Do Okučana su muškarce prevozili vlakom. Potom su nastavili pješice. Ustaše su starije i nemoćne prevezli kamionima u Staru Gradišku. U Jasenovcu ustaše nisu Mlačanima dali vode i hrane, pa su bili silno iscrpljeni. Odmah nakon dolaska u Staru Gradišku dobili su vode. Jovan Oroz se sjeća da ustaše nisu petnaestak dana ništa radili sa zatočenicima. Tek nakon dva tjedna boravka u logoru razdvojeni su oni koji su bili sposobni za rad od onih koji su bili toliko iscrpljeni da više nisu mogli raditi. Mlačani koji su odvojeni kao nesposobni za rad bili su ubijeni. Nakon sedamnaest dana boravka u logoru Mlačani su prvi put dobili pravi kruh. Do tada su svaki dan dobivali repu, krumpir i grah.

Muškarce su tada odveli u Zemun, u logor Sajmište. Iz logora Sajmište jedan je dio Mlačana bio prebačen u logore u Norveškoj - odveden je 161 Mlačanin. Nijemci su Mlačane i sve one koji su odvedeni u logore u Norveškoj označili kao partizane koji ubijaju njemačke vojnike. Žene su, kao i muškarci, najprije bile prebačene u Jasenovac, a zatim, nakon nekoliko dana, u Staru Gradišku. U Staroj Gradiški žene su bile smještene u »Kuli«²⁶. U Gradiški su ženama bili oduzeti svi

22 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 113: Kazivanje Kovljanin Ruže iz Jasenovca.

23 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 102: Kazivanje Mlačana Save Zvečevca, Dušana Zvečevca i Nike Dragića.

24 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 116: Razgovor s Jovanom Orozom, 6.

25 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 91: Zapisnik komesarijata za izbjeglice i preseljenike u Beogradu (Kosić Đuro).

26 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 111: Kazivanje Zvečevac Ljubice i Zvečevac Dušana.

predmeti. Vrlo su brzo žene prebačene s tavana »Kule« u podrum, gdje su živjele u vlazi i vodi. Djeca su kopala i jela krumpire u blizini »Kule«. Nakon »izvjesnog vremena ustaše su nam saopćile da ćemo ići u Njemačku na rad«. Mnoge su se žene prijavile za rad u kuhinji. »Poslana su tri ili četiri transporta žena na rad u Njemačku. [...] U Njemačkoj smo sve radile kao roblje na različitim poslovima, pod kontrolom.«

I djeca su odvedena iz Mlake. Mnoga su, kao i ona s planine Kozare, zauvijek izgubila svoje roditelje. Tako je Ilinka Dragić Oreščanin²⁷ ostala bez majke i sestre koje su deportirane na rad u Njemačku. Iz Jasenovca je Ilinka prebačena u Staru Gradišku, od kuda su je odveli u Koprivnicu zajedno s još mnogo djece i dali ženi koja je željela djevojčicu. Međutim, za Ilinku tu nisu završile muke. Budući da je imala trahom, nije mogla hodati i nije jela; žena koja ju je uzela dala ju je u koprivničku bolnicu. Na kraju je Ilinku iz bolnice uzela neka druga žena koja se brinula o njoj i kod koje je dočekala kraj rata.

Kad je riječ o selu Jablanac, ono je udaljeno od Mlake tri kilometra. Ovo je selo čitavo, osim četiri porodice, 1942. godine prešlo na slobodni partizanski teritorij. Unatoč tome, više od polovine stanovnika ubijeno je u Drugom svjetskom ratu. Tri hrvatske porodice spasile su se odlaskom u Košutaricu, selo udaljeno osam kilometara od Mlake uzvodno prema Jasenovcu, a jedna je obitelj otišla u Mlaku. Organizatori prijelaza Jablančana u Bosnu bili su kasnije istaknuti kozarački partizani. Nakon napuštanja sela, ustaše su zapalili sve kuće i u potpunosti uništili selo. U ustaškom izvještaju od 5. travnja 1942. godine piše: »Oružnička postaja Jasenovac javlja da je neutvrđenog dana neutvrđen broj odmetnika kod sela Orahova prešao rijeku Savu i zauzeo Jablanac. Ustaška ophodnja koja je čamcima pokušala prijeći u selo Jablanac nije uspjela, a suhim se u selo ne može doći zbog poplave.«²⁸ U jednom ustaškom izvještaju od 8. travnja 1942. godine stoji: »Jablanac: žitelji pravoslavne vjere prešli sa cijelim imetkom. Zaposjeli selo Orahovu. Pet katoličkih obitelji sa imetkom prešli u selo Mla-

ku.«²⁹ U drugom izvještaju piše da su »pobunjenici odveli žitelje pravoslavne vjere.«³⁰

Nakon raseljavanja sela Jablanac i odvođenja u logore stanovništva sela Mlake, ustaše su ogradili u sredini sela Mlaka i Jablanac nekoliko seljačkih kuća bodljikavom žicom i ondje napravili nastambe za zatočenike koji su radili na ekonomiji. Osim više redova bodljikave žice, bilo je i nekoliko bunkera u kojima su se nalazili ustaše s mitraljezima. Naime, ustaše su pretvorili ova dva posavska sela u ekonomije logora Jasenovac i Stara Gradiška i na poljima oko njih uzgajali namirnice koje su bile potrebne za logor. Svako proljeće prikupljali su određen broj zatočenika koji su bili u dovoljno dobroj kondiciji da obavljaju poljoprivredne radove. Zatočenica Jelka Cihaber sjeća se da je Jablanac 1944. godine bio porušen.³¹ Kuće koje još nisu bile do kraja srušene rušili su zatočenici, a drveni materijal (od kojeg su kuće bile građene) odnosili su i slagali. U samome mjestu, svjedoči Jelka Cihaber, likvidirani su Srbi i Židovi. »U samome selu kao i obližnjoj šumi i livadama, bilo je masovnih grobnica koje smo mi zatočenici vidjeli.« Svi bunari u selu bili su zaraženi. Naime, kad su ustaše naredili čišćenje tih bunara, ispostavilo se da su oni prepuni ljudskih leševa u stadiju raspadanja. U Jablancu su za muški dio logora upotrebljavane dvije seoske kuće, a za ženski tri kuće. Oko logora (sela Jablanac) bilo je podignuto dvanaest bunkera. U Mlaku se nalazila ustaška ekonomija u kojoj je 1944. godine bilo četiri stotine krava, tri stotine svinja i oko stotinu i dvadeset konja, a obradive zemlje je bilo oko dvije tisuće jutara.

Zatočenici iz jasenovačkog logora ovdje su, dakle, radili, a uz to su i seljaci iz sela Bosanske Posavine počeli naseljavati Mlaku. Iz sela Domaljevca u okolici Bosanskog Šamca u Mlaku je dovedeno trinaest porodica, a iz sela Grebnica dvije. Isprva su ove porodice bile smještene u selo Mededa nasuprot Jablancu. Zbog kozaračke ofanzive stanovnici se premještaju iz Medede u Ušticu. Kako je selo Uštica u neposrednoj blizini Jasenovca, ustaše iz Uštice sele Bosance u Mlaku u ožujku 1943. godine. Naime, selo Uštica im je

27 JUSP Jasenovac, A-745: JSV- br. 117: Kazivanje Oreščanin Ilinke.

28 AOS S i CG, f. NDH, kutija 8, Rg. 4/1-2.

29 AOS S i CG, f. NDH, kutija 9, Rg. 7/1-4.

30 AOS S i CG, f. NDH, kutija 8, Rg. 9/1-2.

31 Dragić, 1989, 160 - 166.

bilo potrebno za smještaj pripadnika Ustaškog obrambenog sdruga i njihovih porodica. U Mlaci su novodoseljenici dobili zemlje koliko su htjeli i ostali su do prosinca 1944. godine. Nakon toga ustaše su ih deportirali u Austriju. Nakon rata uglavnom su se vratili u Domaljevac i Grebnice³².

Nakon Drugog svjetskog rata selo Jablanac je raseljeno, jer se na to područje više nitko nije želio vratiti. Prema tadašnjim izračunima, Jablanac je raseljen radi toga što bi previše koštalo zaštititi ga od poplave. Godina prestanka postojanja sela nije nikada točno utvrđena. Odluka o raseljavanju sela također nije pronađena. Isplate posjeda obavljalo je Šumsko gospodarstvo Nova Gradiška. Većina zemljišnih posjeda ušla je u sustav šumskih lovni površina. Ljudi su se uglavnom odselili u Bosansku Gradišku, Banja Luku, Okučane i okolna sela. Iz sela su tijekom Drugog svjetskog rata poginule 182 osobe, a prije rata selo je imalo 303 stanovnika.

Mlaka nije doživjela istu sudbinu kao Jablanac. Iz Mlake je tijekom Drugog svjetskog rata stradalo 930 osoba. Nakon Drugog svjetskog rata u Mlaci je bilo svega 160 osoba (popis iz 1948.). Danas, nakon Domovinskog rata, Mlaka je potpuno izolirano selo, daleko od općinskog središta u Jasenovcu, i ima samo deset stanovnika. Srpsko pravoslavno stanovništvo je nakon akcije »Bljesak«, u svibnju 1995. godine, uglavnom prebjeglo u susjednu Bosnu i Hercegovinu. U selu je većina kuća srušena, a stanovnici su najvećim dijelom osobe starije od šezdeset godina. I Mlaci prijete slična sudbina koja je zadesila Jablanac - da ruševine zarastu u šikaru i da polja postanu šume te da od mjesta ostane samo toponim.

Izvori i literatura

AOS S i CG, f. NDH, kutija 8, Rg. 4/1-2.

AOS S i CG, f. NDH, kutija 8, Rg. 9/1-2.

AOS S i CG, f. NDH, kutija 9, Rg. 7/1-4.

Mile Dragić, *Tragedija sela Mlake i Jablanca*, općina Novska, Novska, 1989.

HDA, fond ZIG NDH, I-96, iskaz Ljube Miloša.

JUSP Jasenovac, A-745: JSV

- br. 91, Zapisnik komesarijata za izbjeglice i preseljenike u Beogradu (Kosić Đuro).

- br. 102, Kazivanje Mlačana Save Zvečevca, Dušana Zvečevca i Nike Dragića.

- br. 113, Kazivanje Kovljanin Ruže iz Jasenovca.

- br. 111, Kazivanje Zvečevac Ljubice i Zvečevac Dušana.

- br. 116, Razgovor s Jovanom Orozom.

- br. 117, Kazivanje Oreščanin Ilinke.

- br. 119, Izjava Samardžija Ostoje iz Mlake.

Večan pomen - Jasenovac, mjesto natopljeno krvlju nevinih, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1990,

Željko Voborski, *Luka Ilić Oriovčanin*, Poglavarstvo grada Novska, Novska 1994, str. 119.

Josip Vukašinić, *Spomenica škole, Mlaka*, 1926.

32 Dragić, 1989, 166 - 169.

Mlaka and Jablanac – villages disappeared

Summary

Jablanac and Mlaka, two villages near Jasenovac, were mostly inhabited by Orthodox Serbs at the outbreak of the Second World War. During the war, Ustashe from the concentration camp at Jasenovac sent people to forced-labour camps in Jasenovac, Germany and Norway. After the war, Jablanac had died out completely and the majority of Mlaka's inhabitants were lost. This paper deals with the original documents and testimonies given after the war about the events that took place during the war.

Key words: Mlaka, Jablanac, Ustashe, Jasenovac, Serbs

Kamikaze – kratki povijesni pregled njihova djelovanja i današnja tumačenja

U članku se razmatra postanak pojma kamikaze u 13. stoljeću kada je tajfun potopio velik dio flote pod zapovjedništvom Mongola. Također su obrađeni uzroci, početak i tijek japanskih samoubilačkih akcija zrakoplovstvom te je dan kratak prikaz ostalih oblika japanskih samoubilačkih akcija. U članak je uključen prikaz razlike viđenja fenomena kamikaza između Zapadnjaka i Japanaca.

Ključne riječi: kamikaze, tokkotai, Japanci, Amerikanci, piloti, zrakoplovstvo, samoubilački napad

Uvod

Japanka je povijest slabo poznata hrvatskoj historiografskoj zajednici koja se njome bavi pretežito kroz prijevode djela ne-Japanaca. Fenomen kamikaza nije iznimka. Tome se ne treba čuditi jer i druge zapadnjačke historiografije tu problematiku obrađuju s velikom dozom predrasuda. Na Zapadu se u praksi »kamikaze« definiraju kao samoubilački napadi Japanaca, a u posljednje vrijeme termin je dobio primjenu i za označavanje samoubilačkih napada terorista.

Kod Japanaca pojam kamikaze mnogo se rjeđe koristi jer su samoubilačke jedinice u historiografiji i među običnim ljudima poznate pod nazivom *tokkotai* (skraćena od punog naziva kamikaze tokubetsu kogetai - jedinice za specijalni napad božanskog vjetera).

U ovom članku nastoje se približiti uzroci i karakter te dati kratki povijesni pregled samoubilačkih akcija japanskog zrakoplovstva u 2. svjetskom ratu. Za rad je korištena literatura pretežno na engleskom jeziku te internetske stranice na kojima su Japanci ili Amerikanci preveli sadržaje stranica na japanskom jeziku.

Nastanak pojma kamikaze u 13. stoljeću

Značenje riječi kamikaze veoma je jednostavno. Na japanskom ono označuje »božanski vjetar« (jap. kami + kaze = hrv. bog, božanski + vjetar). Japanski panteon bogova sastoji se od mnogobrojnih bogova (jap. kami) različitih moći i položaja u kojemu je vrhovno božanstvo žensko - boginja sunca Amaterasu. Japanska religija prožeta je mnogim vjerovanjima i filozofijama (pradavni šintoizam, budizam i filozofija Konfucija s azijskog kopna), u kojemu odnos čovjeka i prirode imaju veliku važnost. Japan je od najranije povijesti »šiban« prirodnim katastrofama - potresima i erupcijama vulkana, razornim tsunamijima (valovi koji nakon potresa haraju obalama) i tajfunima (olujama koje ponekad poprate ljetni monsun). Upravo ova posljednja prirodna sila pokazala se ključnim saveznikom u zaustavljanju mongolske invazije na japanske otoke 1281. godine. Mongoli su već 1274. godine pokušali invaziju, ali su je morali prekinuti nakon početnih uspjeha jer su shvatili da im snage nisu dovoljne za taj pothvat. Također, bili su svjesni da bi im korejski mornari (koji su upravljali

većinom brodova) mogli zabiti nož u leda u ključnom trenutku. 1281. godine stvoreni su uvjeti za ponovnu invaziju: Japanci su nastavili odbijati plaćati danak Kublaj Khanu, a Kublaj Khan je sakupio više oko 140 000 ljudi¹ (Mongola, Kineza i Korejanaca) koje su preko mora trebale prevesti dvije flote. Istočna flota je bila manja i prva je stigla pred obale otoka Kyushu. Do iskrcavanja većih razmjera nije došlo jer su se Japanci spremili za zaustavljanje invazije. Regent Hojo Tokimune uspio je stvoriti kakvo-takvo jedinstvo među samurajima te je uspio izgraditi zid na istoku Kyushua kako bi spriječio brzo napredovanje zloglasne mongolske konjice. Dok su vojnici obolijevali na brodovima istočne flote natopljenim svakodnevnim kišom, južnu je flotu snašla još gora sudbina. 22. kolovoza 1281. južnu flotu zahvatio je tajfun koji je potopio velik broj brodova te raspršio ostale. Procjenjuje se da se tada utopilo oko 30 000 ljudi.² Čuvši za propast južne flote, kineski časnici koji su sudjelovali u invaziji odlučili su se vratiti kući. Kada su ostali bez najvažnijih saveznika, Mongolima nije preostalo ništa drugo nego da se povuku i odgode invaziju. Japanci su slavodobitno pobili sve Mongole i Korejance koji su zaostali na manjim otocima, dok su Kinezi pošteđeni. Mongolima se više nikada nije pružila prilika da izvrše novu invaziju jer su ih počele mučiti pobune u drugim dijelovima carstva i njihova je moć slabila. Japancima je tajfun koji je potopio mongolsko-kinesku flotu bio sam dar bogova kojeg su štovali te je od tada nazivan kamikaze. U njihovoj mitološkoj svijesti on je postao važan podsjetnik da su im bogovi skloni u obrani zemlje od stranih napadača.

Od feudalnog poretka do imperijalne velesile

U Japanu su se zatim do 20. stoljeća izmjenjivala mirnodopska razdoblja i surovi ratovi koji su poharali veći dio japanskog otočja (ponajprije najveći otok Honshu). Izuzmemo li surovi rat u Koreji krajem 16. stoljeća, Japan se uglavnom držao podalje sukoba sa stranim državama te su

svi ratovi i pobune do 19. stoljeća bili između samih Japanaca.

Sredinom 19. stoljeća to se radikalno izmijenilo. Nakon gotovo 250 godina neupitne vladavine obitelji Tokugawa na poziciji šoguna, razne plemićke obitelji i klanovi shvatili su da šogun pokazuje znakove slabosti zbog neodlučne politike prema strancima koji su došli pred obale Japana. Šogun je nakon kratke i žestoke borbe uklonjen, a ponovno se počeo isticati autoritet cara. Za razliku od Kine kod koje je dolazak stranih imperijalista označio konačni slom političkog i gospodarskog poretka, Japan je spremno prihvatio tehnološki napredak i kapitalističku proizvodnju u koju su se uključile i neke od samurajskih obitelji. Veoma visok stupanj pismenosti³ već sredinom 19. stoljeća omogućio je tako brze promjene. Kao i sve druge imperijalističke sile toga razdoblja (od SAD-a do Carske Rusije) Japan je pokušavao ovladati područjima bogatim sirovinama te je u zadnjem desetljeću 19. stoljeća ratom osigurao vlastiti položaj u Kini i Koreji. 1905. godine zaprepastio je čitav svijet kada je uspio poraziti Rusiju i time ojačao svoj prestiž. Pomorska pobjeda kod Tsushime navijestila je prekretnicu i pokazala da neeuropski narodi mogu steći vještinu u modernom načinu ratovanja.

U 1. svjetskom ratu Japan je zadobio nekoliko otočnih skupina, bivših njemačkih kolonijalnih posjeda. Nakon 1. svjetskog rata pokazalo se da će Japan očito nastaviti ekspanziju te su druge sile to pokušavale spriječiti. Na konferenciji u Washingtonu Amerika i Britanija uspjele su izboriti omjer u pomorskim snagama - SAD: UK: Japan - 5: 5: 3. To je bilo veliko poniženje za Japance koji su shvatili da SAD i Ujedinjeno Kraljevstvo žele držati Japan u podređenom položaju. Kada je Japan 1930-ih krenuo u otvoreno zauzimanje Kine, ostale su se kolonijalne sile uplašile za vlastite pozicije u tom prostoru. Na Carski se Japan počinju vršiti pritisci nakon što je ušao u francusku Indokinu u kojima prednjači SAD. Rat je postao neizbježan jer je Japan odbio da se povuče iz Indokine, ali i same Kine. Procijenivši da je rat jedini način da se Japanu osiguraju sirovine i mogućnost razvoja, vojni se vrh odlučio za rat protiv SAD-a i evropskih kolonijalnih sila.

1 Kure, 2001, 41.

2 Ibid, 42.

3 Rozman, 1996, 561.

Uzroci primjene samoubilačkih napada

U ratu protiv SAD-a Japan nije imao nikakvih izgleda za pobjedu. Upravo ono što je potaknulo Japan na osvajanja, bilo je uzrokom njegove vojne propasti - nedostatak sirovina i nedovoljno razvijeni industrijski potencijali. 1942. godine japanska vojska i mornarica uspjela je osvojati Indoneziju koja je raspolagala velikim zalihama nafte i kaučuka. No, čak i te strateške uspjehe Japanci nisu mogli u potpunosti iskoristiti. Naime, naftu i druge sirovine trebalo je do japanskog otočja prevoziti brodovima, a ti isti brodovi bili su potrebni za prijevoz ratnog materijala za utvrđivanje pacifičkih otoka. Kada su 1944. američke podmornice počele ugrožavati pomorske linije, situacija se samo pogoršavala te je proizvodnja oružja i ratne tehnike počela opadati, a zalihe goriva ubrzano su se smanjivale.

U žestokim bitkama na Pacifiku tijekom 1942., obje zaraćene strane pretrpjele su podjednako velike gubitke. No, tada se industrijska premoć SAD-a pokazala odlučujućom. Dok su Japanci u borbu mogli ubaciti tek nekoliko novih nosača zrakoplova, Amerikanci su izgradili desetak velikih nosača zrakoplova kao i mnoštvo manjih pratećih nosača koji su pratili konvoje te time neutralizirali djelovanje japanskih podmornica. 1943. godine američke pomorsko-zračne snage preuzele su inicijativu na bojištu što je rezultiralo nizom teških poraza Japanaca koji su gubili otok za otokom te priliku da pruže značajniji otpor svojom mornaricom i zrakoplovstvom. Te godine nije bilo sukoba između japanskih i američkih nosača zrakoplova, no ipak Japanci su izgubili većinu svojih pilota koji su poslani da brane bazu u Rabaulu na Novoj Britaniji.

Japansko se zrakoplovstvo suočilo s nizom problema:

1. U borbama na Pacifiku izginula je većina njihovih iskusnih zrakoplovaca, a piloti koji su ih zamijenili nisu imali dovoljno vremena za izobrazbu a time nisu imali dovoljno veliku vještinu kao njihovi prethodnici.

2. Japanski zrakoplovi 1943./44. nisu više bili tehnički razvijeniji od neprijateljskih. Lovac japanskog mornaričkog zrakoplovstva Zero A6M5

bio je nešto poboljšan od prijašnjih verzija, ali potpuno je zaostajao za američkim lovcima što se tiče naoružanja, oklopljenosti, brzine leta i brzine uzdizanja. Bio je još uvijek u prednosti što se tiče duljine doleta i letne pokretljivosti, no te prednosti više nisu bile toliko presudne za ishod borbi. Standardni lovac japanskog zrakoplovstva Ki-43 Hayabusa također je zaostajao za savezničkim, dok je bolje oklopljeni i brži lovac Ki-61 Hien imao nedostatak čestih kvarova motora koji je zahtijevao redovito održavanje i popravke.

3. Amerikanci su poslije teških gubitaka zrakoplovstva u prvim bitkama uvidjeli stvarnu snagu i tehničku naprednost japanskih zrakoplova te su razvili posebne tehnike manevriranja i suradnje među svojim lovcima kako bi nadomjestili nedostatke svojih zrakoplova. Od 1943. - 44. Amerikanci su opremili zrakoplovstvo novim lovcima F4U Corsair i F6F Hellcat. Ovaj posljednji bio je lovac posebno razvijen za borbu protiv Zeroa jer je bio jednako pokretljiv kao i japanski lovci te je također imao mnogo snažniji motor, naoružanje i oklop. Do kraja rata taj tip lovca uništio je oko 5 000 japanskih zrakoplova.⁴ Amerikanci su poznavali letne sposobnosti Zeroa jer su pronašli jedan Zero koji se srušio u močvaru na Aljaski. Pilot je poginuo pokušavajući sletjeti na oštećenom zrakoplovu, ali sam zrakoplov mogao se ponovno osposobiti za letenje.

4. Broj američkih zrakoplova višestruko se povećao kao i pomorske snage. Japanski zrakoplovi obično su uništeni na samim atolima, a da nisu ni uzletjeli dok su zrakoplovi koji su uspjeli uzletjeti jednostavno nadjačani. Od 1944. vodile su se zračne bitke između jednog japanskog lovca protiv 50 i više američkih lovaca. Ponekad bi iskusniji japanski piloti mogli preživjeti tako neravnopravne borbe zbog velike pokretljivosti svojih zrakoplova kao i zbog nekoordiniranosti američkih pilota koji su pokušavajući oboriti usamljeni zrakoplov smetali jedan drugome.

5. Logistika japanskog zrakoplovstva zapala je u krizu. Smanjene su zalihe goriva, a i mnoge jedinice ostale su izolirane na pacifičkim otocima (npr. otok Wake, velika baza u Rabaulu itd.) te im je doprema goriva, rezervnih dijelova i novih zrakoplova bila potpuno onemogućena. Goriva je

⁴ Gunston, 1997, 92.

bilo sve manje, a i njegova kvaliteta bila je znatno niža od američkog. Slične probleme je imala i Luftwaffe u kasnijim fazama rata.

Svi navedeni razlozi doveli su na kraju do najveće katastrofe japanskog zrakoplovstva u povijesti. 19. lipnja 1944. admiral Jisaburo Ozawa naredio je napad protiv američke flote koja je upravo vršila invaziju na Marijansko otočje. Njegovi piloti imali su za zadatak uništiti američke nosače u suradnji sa zrakoplovnim jedinicama s okolnih otoka. Ozawa je predviđao da je u prednosti jer se njegovi zrakoplovi mogu spustiti na same otoke i vratiti natrag na nosače. Zbog velikog radijusa djelovanja koji su njegovi zrakoplovi posjedovali, smatrao je da je siguran od američkih protuudara. Taj je dan završio potpunom katastrofom za Japance. Amerikanci su već prije potpuno razorili zrakoplovne baze na okolnim otocima, a četiri japanska napada s nosača potpuno je zdrobljeno lovačkom zaštitom F6F Hellcata i protuavionskim topništvom s pratećih brodova. Japanci su izgubili više od 300 zrakoplova, a Amerikanci manje od 30. Još gori gubici po Japance bili su u brodovlju - izgubili su nosač zrakoplova Taiho, najmodernijeg u službi s radarom i oklopljenom sletnom stazom i nosač Shokaku, veterana napada na Pearl Harbour. Amerikanci su pretrpjeli tek manja oštećenja na bojnom brodu South Dakoti te na nekoliko nosača. Nekoliko desetaka japanskih zrakoplova što se uspjelo probiti do američkih brodova promašilo je pogoditi svoje ciljeve torpedima i bombama.

Sljedeći dan japanska je flota morala bježati pod udarima izgubivši pri tome manji nosač Hiyo i dva tankera. Izgubljeno je i 65 zrakoplova. Amerikanci su izgubili tog dana više od 100 zrakoplova jer su naišli na žestoki otpor Japanca, a također mnogi zrakoplovi su bili prisiljeni sletjeti u more jer su napali japanske nosače udaljenije od svoga radijusa djelovanja i nisu se mogli vratiti na matične nosače. Zbog lakih zračnih pobjeda koje su ostvarivali, američki su piloti ovu bitku prozvali »The Great Turkey Mariana Shoot« (u slobodnom prijevodu veliko »napucavanje« purana kod Mariana ili »napucavanje« idiota kod Marijana). Ova katastrofa označila je kraj velikih akcija japanskih nosača zrakoplova koji će u slijedećoj velikoj bitki (kod Cape Engana u sklopu velike po-

morske bitke oko Filipinskog otočja) imati tek ulogu mamca za odvlačenje.

Početak samoubilačkih akcija

Japansko ratno zrakoplovstvo nikada nije bilo unutar jedinstvene organizacije. Dijelilo se na zrakoplovstvo kopnene vojske i zrakoplovstvo mornarice. Suradnja između ta dva ogranka je bila povremena i nedovoljno snažna. No, ipak od listopada 1944. oba su ogranka usvojila koncept samoubilačkih napada protiv neprijatelja. Taj se koncept nikada nije razmatrao prije samog početka rata, a ozbiljne rasprave o njemu počele su tek nakon što su Amerikanci počeli nezadrživo zauzimati pacifička otočja. I prije su se japanski piloti namjerno zalijetali u američke brodove, ali to su bili individualni slučajevi kod kojih su sami piloti u akciji donijeli svojevoljnu odluku da poginu nanoseći neprijatelju gubitke. 27. svibnja 1944. u zapadnom dijelu Nove Gvineje šest dvomotornih zrakoplova Ki-45 natovarenih bombama nestalo je prilikom napada na američke brodove.⁵ Pretpostavlja se da je zapovjednik toga leta Tsuguo Kojima naredio samoubilački napad. Prilikom zlosretne bitke kod Marijanskog otočja pilot Akio Komatsu obrušio se na američki torpeda koji je podmornica ispalila na nosač Taiho.⁶ Uspio je svojim zrakoplovom i životom uništiti torpeda, ali Taiho je pogodio drugi torpeda ispaljen s iste podmornice. Na Iwo Jimi krajem 5. srpnja 1944. 17 zrakoplova poslano je s otoka da se razbije na američkim brodovima.⁷ To su bili jedini zrakoplovi s kojima su Japanci još raspolagali jer su drugi uništeni u žestokim zračnim bitkama koje su se odvijale prethodnih dana. Pilot lovca Zero koji se uspio živ vratiti iz te neuspješne akcije (japanski zrakoplovi nisu se uspjeli približiti američkim brodovima te ih se samo 5 vratilo) opisao je kako je časnik Kanzo Miura naredio samoubilački napad prije samog polijetanja. To nije bila naredba visokih časnika koju je provodio već njegov samoinicijativni postupak. Reakcija pilota bila je stoičko prihvatanje naredbe. Saburo je upitao svog suborca što misli o toj

5 Hata - Izawa - Shores, 2002, 48.

6 Toland, 2003, 500.

7 Lamont Brown, 1999, 87.

ideji i na to dobio odgovor: »Odlučeno je da ide-
mo! Ionako još nećemo dugo živjeti!«⁸ Saburo se
dakako složio s tom tvrdnjom. Čak da su krenuli
u »konvencionalni« napad na američke brodove
suočili bi se s potpunim uništenjem.

Sve do listopada 1944. visoki časnici japan-
skog zrakoplovstva nisu naređivali samoubilačke
napade. Zapravo, s njima se započelo u trenu-
cima kada je Japan nezadrživo gubio rat. Prije
rata nitko nije razmatrao primjenu samoubilač-
kih udara zrakoplovstvom. Samoubilački su napadi
sa stajališta vojne vještine na početku rata
bili potpuno neprihvatljivi. Njima bi se gubili i
iskusni piloti kao i zrakoplovi. No, u jesen 1944.
situacija se radikalno izmijenila. Zrakoplova je bi-
lo malo, goriva također, a slabo uvježbani piloti
su gubili život već pri prvim borbenim akcijama.
Admiral Takijiro Onishi shvatio je da je jedini
način da takvi neiskusni piloti uspiju osigurati
pogodak, samoubilački napad. Taj japanski visoki
časnik (koji je sudjelovao u razvoju zrakoplov-
stva još u 1. svjetskom ratu) zagovarao je doktri-
nu da se američko napredovanje treba zaustaviti
zrakoplovstvom, a ne mornaricom. Dok je dio
japanskih stratega zagovarao doktrinu »velikih
topova i bojnih brodova« (tzv. klub *teppo-ya*),⁹
Onishi je još 1930-ih isticao kako su bojni bro-
dovi zastarjeli u modernom ratovanju i kako bi
sredstva za njihovu izgradnju i održavanje mog-
la biti iskorištena za osposobljavanje velikog
broja zrakoplova. 1944. kada su japanski bro-
dovi morali bježati pred nadmoćnijim američkim
pomorsko-zračnim snagama, Onishi je uz svoju
doktrinu favoriziranja zrakoplovstva dodao i kon-
cept samoubilačkih udara. Slično je razmišljao
i vrhovni zapovjednik kombinirane flote Soemu
Toyoda.¹⁰ Kako se približavala pomorsko-zračna
bitka kod Filipina, Onishi je započeo s priprema-
ma kako bi dokazao da se samoubilačkim napa-
dima mogu Amerikancima nanijeti snažni udari.
Na Filipinima je došao do Mabalacata na otoku
Luzonu gdje je bila smještena 201 kokutai, odno-
sno zrakoplovna jedinica koja je bila željna bor-
be usprkos teškim gubicima. Nakon što su piloti
prihvatili da krenu u samoubilački napad, jedini

je problem bio koga odrediti da vodi taj napad.
Časnik Tamai, koji je imao nadležnost da odredi
tko će to biti, želio je na čelo napada postaviti
neobično hrabrog pilota Naoshia Kanna koji je
postao poznat po tome što je propelerom svo-
ga Zeroa odrezao repni stabilizator američkom
bombarderu B-24. Kanno je uspio preživjeti svoj
ludo-hrabri pothvat kojim je oborio veliki američ-
ki bombarder, a to što je bio neoženjen samo je
učvrstilo položaj Kanna kao najpodobnijeg za
takvu akciju. No, nesuđeni prvi službeni kamika-
za pilot Kanno nikada nije uzletio na samoubilač-
ku misiju. Kada su u listopadu na Filipinima zapo-
čeli s priprema za prve samoubilačke akcije,
on je u Japanu po službenoj dužnosti dogovarao
dodjeljivanje novih zrakoplova svojoj jedinici.
Slijedeći na popisu kandidata bio je pilot Yukio
Seki. On je bio potpuna suprotnost riskantnom
i pomalo nepromišljenom Kannou. Također je
izvršavao veoma opasne zadatke, no s mnogo
većom vještinom i hladnokrvnošću. Postojao je
još jedan problem kod njegovog izbora - Seki
se oženio u svibnju te godine. Konačna odluka
morala se dogovoriti sa samim Sekijem. Pozvan
je na razgovor s Tamamijem uvečer 19. listopada
1944. Jednome je novinaru rekao motive svoga
pohvata: »Japan je sigurno u velikoj opasnosti
kada žele da iskusan pilot kao ja krene u samo-
ubilački napad. Uvjeren sam da bih mogao po-
goditi američki nosač bombom i onda se vratiti
u bazu. Ne idem sutra poginuti za cara nego za
svoju voljenu ženu. Ako Japan izgubi rat, tko
zna što će Amerikanci učiniti mojoj ženi. Umrijet
ću da je zaštitim!«¹¹

Seki i njegovi nadređeni znali su zašto je baš
on kao iskusan pilot poslan u samoubilački na-
pad - kako bi prvi napad imao maksimalan uč-
inak na američke brodove. Samoubilačke snage
su označene s dva kaligrafska znaka (kanji)
koja se mogu čitati kao KAMIKAZE, ali i SHIM-
PU. Nekoliko desetaka zrakoplova tipa Zero A6M
izdvojeno je za prvi samoubilački napad. Njih su
pratili Zeroi kojima je bila zadaća pružiti lovačku
zaštitu svojim suborcima. Nekoliko dana Japanci
su bezuspješno tražili neprijatelja sve dok 25.
listopada 1944. nisu pronašli američke nosače
koji su upravo uspjeli pobjeći pred ratnim bro-
do-

8 Cook - Cook, 1992, 142.

9 Peattie, 2001, 81.

10 Axell - Kase, 2002, 53.

11 Lamont Brown, 1999, 40 - 41.

vima admirala Kurite. Prva akcija je bila veoma uspješna. Po cijenu od desetak pilota kamikaza, potopljen je laki nosač zrakoplova St Lo, a oštećena su još šest drugih nosača.¹² Pilotski as Nishizawa koji je oborio dva američka lovca Hellcat F6F kako bi prokrcio put za napad, izvjestio je stožer da je potopljen nosač i krstarica (!). U bitki kod Filipina, japanska mornarica izgubila oko 300 000 BRT-a potopljenih bojnih brodova, krstarica, razarača i preostalih nosača zrakoplova, a da je pritom potopila neprijatelju samo 3 razarača i jedan manji nosač. Uspjesi kamikaza na toj prvoj akciji pokazali su da Japanu ne preostaje ništa drugo nego da sve svoje nade položi u ratno zrakoplovstvo. Pretpostavlja se da je St Lo potopio upravo Seki jer je prema izvještajima Amerikanaca samoubilački pilot Zeroa pokazao hladnokrvnost i iskustvo precizno ponirući prema sredini sletne staze nosača.¹³ Pogodivši ga brod je planuo zbog eksplozije bombe i zrakoplovnog goriva.

Motivacija pilota kamikaza

Ako bi se jednom riječju mogli sažeti razlozi zbog kojih su piloti kretali u samoubilačke napade, ta riječ bi bila: ODANOST. Službeno su piloti umirali za cara te time postajali bogovi neovisno o njihovom vjerskom uvjerenju. »Vi ste već sad bogovi bez ovosvjetovnih želja!¹⁴, govorio je admiral Onishi pilotima koji su kretali u svoje posljednje misije. Car je prema šintoističkom vjeronju bio potomak božice sunca Amaterasu i svi su mu bili obavezni na poslušnost, neovisno jesu li bili najobičniji vojnici ili pak generali i admirali. Odanost prema caru nikada nije dolazila u pitanje tijekom rata te je malo Japanaca pomišljalo na ukinuće institucije cara. Čak i oni Japanci koji su u zarobljeništvu iskreno zamrzili militarizam, većinom su zadržali poštivanje prema caru. Izuzetak su, naravno, bili malobrojni japanski komunisti. Kada je ratna situacija postala kritična za Japan jedan od najvećih strahova Japanaca bilo je da će Amerikanci likvidirati cara i, što je mnogo važnije, uništiti japanski duh. Car je bio obavezan poštovati osobe koje su umrle za

njega te im se klanjao u svetištu Yasukuni u Tokiju koje je posvećeno svim poginulima za cara. Službeno su se, dakle, piloti žrtvovali za cara. Ipak, glavna motivacija većine pilota bila je zaštita svojih obitelji i japanskog društva od invazije. Japanska propaganda je naglašavala da su Amerikanci »svirepi barbari« ili pak »bića slična vragovima«. Većina Japanaca vjerovala je tome, a kada su Amerikanci počeli nesmiljeno bombardirati japanske gradove motivacija za otporom je dodatno porasla. Japanci su mentalno bili sposobni da krenu u samoubilačke akcije zbog specifičnog spoja filozofije i religijskih uvjerenja. Prema filozofiji Konfucija odanost je jedna od najvećih vrlina koju pojedinac može posjedovati. Društvo će prosperirati samo ako pojedinci posвете svoj život prosperitetu društva, a ne vlastitoj sreći. Taj ideal je zadržan do današnjih dana u većine naroda istočne Azije. Uz to od 17. stoljeća u Japanu se razvijala filozofija Bushida (Jap. Bushi+ ido = hrv. ratnik+ put, staza) koja se za vrijeme vladavine šogunata Tokugawe duboko ukorijenila u filozofiju samuraja. »Samuraj koji se bori do smrti vrijedi kao desetak samuraja!«; »Samuraj mora u svakom trenutku biti spreman umrijeti!¹⁵ - neka su od misaonih postavki bushida. Iako od 17. do 19. stoljeća u ratnoj praksi bushido nije primjenjivan jer je u tom razdoblju vladao mir, on se proširio diljem Japana zbog toga što su samuraji uz svećenstvo imali ulogu učitelja. Kad su samuraji službeno ukinuti, njihova filozofija zaživjela je carskoj vojsci. Povjesničari zapadnjaci ističu bushido kao dokaz primitivizma i barbarstva japanskih militarista. To je djelomično točno jer su japanski vojnici počinili brojne zločine (npr. nasilje nad kineskim civilima, maltretiranje anglo-američkih zarobljenika...), ali također i pothvate u kojima su iskazali nevjerojatnu hrabrost i izdržljivost (npr. slabijim snagama mogli su zadržavati mnogo nadmoćnijeg neprijatelja). Od budizma je preuzet pomalo nihilistički pogled da sve na svijetu propada i nestaje tako da smrt nije izazivala onoliko gnusanja kao kod savezničkih vojnika. Među japanskim pilotima je bilo i kršćana koji su kroz svoju smrt vidjeli približavanje idealu Isusa Krista koji je trpio i umro za druge ljude.

12 Sakaida, 1999, 58.

13 Axell - Kase, 2002, 53.

14 Ibid, 70.

15 Lu, 1997, 262 - 263.

Omiljena tema nagađanja povjesničara je to jesu li piloti polazili na samoubilačke napade dragovoljno. Povjesničari zapadnjaci teže prikazati da su oni prisiljeni na to na razne načine. Drogiranje, zavezivanje za sjedalo zrakoplova i zavarivanje kokpita - načini su, prema mišljenju zapadnih »povjesničara«, kojima su piloti bili prisiljeni na samoubilačko obrušavanje zrakoplovom. Psihološki pritisak nedvojbeno je postojao, ali priče o zavezanim pilotima su dio mitologije baš kao i priče o pilotima koji su namjerno slijetali u more pored savezničkih brodova kako bi se predali. Dio kamikaza je zaista bio zarobljen, no to su bili piloti koji su promašili brod i preživjeli rušenje zrakoplova u more. Među pilotima časnicima bilo je otvorenih protivnika samoubilačkih napada koji su svoje negodovanje izražavali u razgovorima među svojim suborcima i izjavama za japanski tisak. Dok su piloti 201 Kokutai bez pogovora prihvatili ponudu da se zaletu u neprijateljski brod, neke jedinice su bile slabo zainteresirane da žrtvuju svoj život na takav način. Piloti koji su postajali pripadnici »jedinica za specijalni napad«, iskazivali su odanost prema svojim obiteljima te su od svojih nadređenih inzistirali da njihove obitelji budu zbrinute. Država je tu obvezu izvršavala, a nastavila je i nakon rata - udovice kamikaza dobivale su mirovinu ili dodatak vlastitoj mirovini. Za zapovjednike nije bilo bitno umiru li njihovi piloti da zaštite cara ili svoje obitelji. Dobro su poznavali psihologiju mladića koji su polazili na samoubilačke akcije te su pismenom savjetniku za pilote tokkotaia dodali da će u trenutku svoje smrti ponovno osjetiti radost djetinjstva i vidjeti svoju majku.¹⁶

Tokkotai u borbama

Kada je u listopadu japanska mornarica izgubila bitku kod Filipina, zrakoplovstvo Carskog Japana prihvatilo je koncept samoubilačkih napada. Piloti koji su tada kretali u akcije nisu započinjali svoje školovanje za zrakoplovca s namjerom da postanu pripadnici samoubilačkih jata. Ponudu da to postanu dobivali su na samome terenu. Većina ih je prihvatila jer je alternativa često bila polagana smrt od gladi u gerilskim borbama

kada bi Amerikanci zauzeli otok na kojima se nalazila njihova baza. Također, »konvencionalni« napadi su bili veoma riskantni. Samoubilačkim akcijama mornaričkog zrakoplovstva pridružili su se i piloti zrakoplovstva kopnene vojske. Prve su akcije bile zadovoljavajuće jer su do siječnja 1945. (kada su Japanci izgubili sve zrakoplove i povukli preostale s Filipina), potopili 2 manja nosača (St Lo i Ommanney Bay), tri razarača, pet transportnih brodova i šest manjih brodova različitih namjena (minolovci itd.)¹⁷. Oštećeno je 87 savezničkih brodova. Veći su se brodovi pokazali preteškima za potapanje, no i oni su pretrpjeli teška oštećenja. U napadima je sudjelovalo oko 650 kamikaza.¹⁸ Procjenjuje se da su samoubilački napadi ubili najmanje 750 savezničkih mornara, no ta bi brojka mogla biti i dvostruko veća (npr. u borbama oko otoka Luzona poginulo je gotovo 2000 mornara¹⁹). Kod procjene koliko su štetu načinile kamikaze problem je taj što su Japanci kombinirali samoubilačke napade s onim »konvencionalnim« (bombardiranje ili torpediranje). Ovo su bili značajni gubici ako se uzme u obzir da su u zauzimanju Marijana i drugih otočja nakon Guadalcanala Amerikanci pretrpjeli mnogo manje štete.

Uspjesi japanskog zrakoplovstva postignuti su iz sljedećih razloga:

1. Prvi piloti kamikaze imali su veće iskustvo od pilota koji su kasnije obučavani isključivo za samoubilačke napade.
2. Amerikanci su mnogo teže pronalazili japanske ratne zračne luke. Bilo ih je mnogo više, a također, za razliku od malih pacifičkih otoka, na Filipinima je bilo dosta prostora za sakrivanje zrakoplova pod gustom vegetacijom. Japanci su bili vrlo vješti pri izradi lažnih zrakoplova (često izrađenih od olupina²⁰) koje su Amerikanci opevato bombardirali i tako rasipali svoje snage.
3. Japanci su u borbe ubacili svježe jedinice s japanskog otočja. To su bile pretežno zrakoplovne jedinice kopnene vojske koje su dotada čuvala matično japansko otočje.

17 Lamont Brown, 1999, 82.

18 Ibid, 180.

19 Morison, 1963, 489.

20 Onoda, 1999, 58.

Ti piloti su imali na raspolaganju Ki-84 Haya-te, jedan od najboljih japanskih lovaca u 2. svjetskom ratu. Jedan od tih pilota, Akira Sugimoto isprovocirao je zračnu bitku protiv četiri američka lovca P-38 i time uzrokovao smrt McGuirea, drugog po redu na listi najuspješnijih američkih asova (38 zračnih pobjeda).²¹

Na kraju je japansko zrakoplovstvo jednostavno nadjačano snagom američkog, koje je imalo više zrakoplova, pilota i goriva. Amerikanci su bili poprilično šokirani samoubilačkim napadima te službeno nisu široj javnosti objavili njihovo postojanje sve do smrti predsjednika Roosevelta. Moguće je da je to objavljeno tek tada zbog toga što je predsjednikova smrt potpuno zaukúpila pažnju javnosti. Japanska propaganda s druge strane višestruko je preuveličavala uspjehe kamikaza, tj. tokkotaija. Uporaba kamikaza ponovno je vratila udarnu sposobnost japanskog zrakoplovstva nakon gotovo godine dana teških gubitaka bez mogućnosti da se izvrši protuudar. Do siječnja 1945. Japanci su izgubili većinu zrakoplova na Filipinima, a preživjeli piloti i časnici su prebačeni na Tajvan. Među njima je bio i Onishi koji je dobio izravnu zapovijed da to učini.

Kako su piloti kamikaze djelovali? U načelu pilot kamikaza mogao se približiti neprijateljskom brodu na dva načina: letjeti na većoj visini i zatim se obrušiti (A) ili letjeti nisko (na visini oko 10m) te nakon blagog uspinjanja zaletjeti se u brod (B). Oba načina su imala prednosti i nedostatke. U slučaju prvoga (A) prednost je bilo to što je pilot imao mnogo bolji pregled položaja brodova koje je napadao te je postizao veću brzinu kada se obrušavao prema cilju te je takav zrakoplov bilo teže oboriti protuzrakoplovnim topništvom. Nedostatak je bio u tome što je takav zrakoplov bilo lakše uočiti radarom te poslati na njega lovačku zaštitu koja bi ga oborila prije nego što bi se približio brodovima. Nadalje, ako pilot nije bio dovoljno vješt, mogao je promašiti brod i sručiti se u more. Drugi pristup (B) imao je prednost jer je omogućavao pilotu da se prikrade brodovima, a da ga radar ne zamijeti, te je mogućnost da susretne lovačku zaštitu bila manja. Problem je bio taj što je pilot morao paziti da se ne sruši u more na tako maloj visini te je zbog

manje brzine i mogućnosti manevriranja mogao postati lak plijen protuzrakoplovnih topova.

Filipini su bili tek uvod u krvave bitke koje su tek uslijedile. U veljači 1945. Japanci su se pripremali za napade na njihovo matično otočje. 16. veljače 1945. Amerikanci su napali Japan zrakoplovima s nosača kako bi razorili sposobnost japanskog zrakoplovstva da ometa invaziju na Iwo Jimu. Prema japanskim izvorima napad je bio ograničenog uspjeha - Amerikanci su tvrdili da su uništili više od 322 zrakoplova, dok su Japanci priznali gubitak 77 zrakoplova²². Invazija na Iwo Jimu protekla je bez većeg upletanja japanskog zrakoplovstva, no ograničena akcija što se dogodila 21. veljače nedaleko od tog otoka pokazuje koliko su kamikaze bili uspješni ako su im okolnosti išle na ruku. Oko 30 zrakoplova napalo je američku flotu koja je pružala potporu invaziji. Zbog ograničene vidljivosti Amerikanci nisu mogli presresti nadolazeće zrakoplove te su posljedice bile fatalne: pogođen je i veliki nosač zrakoplova Saratoga (123 poginulih) i manji nosač Bismarck Sea (218 poginulih) koji je i potonuo. Oštećena su još dva manja broda.²³

Razlozi zašto Japanci više nisu slali zrakoplove u obranu Iwo Jime su sljedeći:

1. Pretrpljeni su veliki gubici u prijašnjim bitkama.

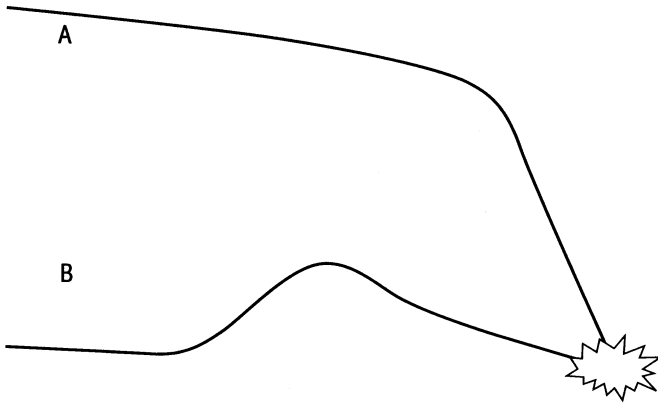
2. Drugi je razlog velika udaljenost Iwo Jime. Napadi na takvoj udaljenosti značili su veću potrošnju goriva (kojeg je ponestajalo) i velik rizik jer su Amerikanci mogli rano uočiti nadolazeće zrakoplove i aktivirati svoju lovačku zaštitu. Postojala je i mogućnost da piloti ne pronađu metu i nemaju mogućnost da se vrate u neku od japanskih baza.

Od veljače je glavninom jedinica tokkotai zapovijedao admiral Matome Ugaki, nekadašnji član stožera legendarnog admirala Isoroku Yamamota koji je uspio preživjeti napad američkih lovaca na transportni zrakoplov u travnju 1943., dok je Yamamoto u istom incidentu poginuo. Pod njegovim zapovjedništvom broj kamikaza je povećan pilotima koji su dobivali tek kratkotrajnu obuku (do 30 sati samostalnog letenja). 21. ožujka 1945. Japanci su poslali bombardere Mitsubishi

22 Okumiya - Horikoshi - Caidin, 2002, 390.

23 Lamont Brown, 1999, 88 - 89.

21 Sakaida, 1997, 92.

Sl.1 Dva načina napada kamikaza

G4M natovarene samoubilačkom raketnom bombom naziva *ohka* (rasprskavajući trešnji cvijet). Bombarderi su ih trebali dovesti u blizinu američkih brodova gdje bi se one odvojile i pokretane raketnim pogonom te usmjeravane pilotom u njima trebale pogoditi cilj. Tako je barem akcija bila zamišljena, no završila je uništenjem gotovo svih bombardera, a da niti jedna *ohka* nije ni ispaljena. Spori i slabo pokretljivi bombarderi bili su lak plijen američkih lovaca. Tim je oružjem potopljen tek jedan brod (razarač Mannert L. Abele) i oštećen najmanje još jedan brod.²⁴ Japansko zrakoplovstvo imalo je nešto uspjeha u ožujku (npr. konvencionalnim bombardiranjem teško je oštećen nosač na kojem je poginulo više od 800 ljudi²⁵). Od 6. travnja (pet dan nakon početka invazije na Okinawu) Japanci su počeli slati velike skupine kamikaza (od 50 do gotovo 200 zrakoplova) popraćene konvencionalnim napadima i lovačkom zaštitom. Te velike skupine nazivale su se *kikusui* (hrv. plutajuća krizantema) i najčešće su to bili slabo obučavani piloti koje je predvodio do cilja nešto iskusniji pilot. Također, zrakoplovstvo mornarice i zrakoplovstvo kopnene vojske počeli su usklađivati svoje akcije. Uspjesi kamikaza bili su proporcionalno slabiji nego na Filipinima što je i razumljivo uzme li se u obzir da su kamikaze tada bili neiskusni piloti,

a Amerikanci su povećali broj lovaca na svojim nosačima. Do 22. lipnja 1945. Japanci su poslali 10 *Kikusui* na američku flotu. U tim i manjim akcijama Japanci su izgubili oko 4000 zrakoplova (oko 1900 su bili kamikaze).²⁶ Iz podataka je vidljivo da su i konvencionalne akcije imale teške gubitke. Amerikanci su izgubili više od 760 zrakoplova i gotovo 5000 ljudi te još 4000 ranjenih pripadnika mornarice.²⁷ U tom razdoblju 47 brodova je potopljeno ili su ih teško oštećene Amerikanci sami potopili.²⁸ Još 174 broda je oštećeno od čega više od 40 teško.²⁹ Većina brodova u tom razdoblju oštećena je ili potopljena djelovanjem japanskog zrakoplovstva. Najteže su stradali razarači na radarskom izviđanju koji nisu mogli dobiti lovačku zaštitu te su se oslanjali na obranu protuavionskim topništvo. Veliki nosači zrakoplova također su stradali: u svibnju su kamikaze pogodili nosač Bunker Hill (gotovo 400 poginulih i nestalih), a nekoliko dana nakon toga *Enterprise*, čime su natjerali zapovjednika brzih nosača admirala Mitschera da uzastopno napušta brodove na kojima se nalazio njegov stožer. Američke nosače bilo je lako oštetiti (ali ne i potopiti) jer su imali drvene sletne staze. Britanci koji su uputili u to područje svoje nosače

26 Axell - Kase, 2002, 183.

27 Prikril, 1966, 338.

28 Lamont Brown, 1999, 104 - 106.

29 Usporedba Lamont Brown, 1999, 104 - 106. s Morison, 1963, 544.

24 Axell - Kase, 2002, 193.

25 Degan, 2003, 226.

s čeličnim sletnim stazama, pretrpjeli su manja oštećenja, no oni nisu imali odgovarajuću logistiku (nabavu goriva, dopremu novih zrakoplova itd.) da provode dugotrajnije akcije. U lipnju 1945. Amerikanci su dokrajčili organizirani otpor na Okinawi tako da su velike akcije kamikaza smanjene. Japanci su ostvarili sporadičan uspjeh napadom s Taiwana: 29. srpnja 1945. kamikaze su pod svjetlom mjesečine napali i potopili razarač Callaghan³⁰. Taj uspjeh su ostvarili starim dvokrilnim zrakoplovom! U jugoistočnom dijelu Azije koja je bila odsječena od ostatka carstva, Japanci su 26. srpnja poslali kamikaze na britanske brodove i potopili jedan minolovac. U tom području kamikaze nisu bili brojni jer su Japanci imali dovoljno goriva, ali malo zrakoplova.

Kraj jedinica za specijalni napad

U srpnju 1945. američki su nosači potopili ostatke japanske mornarice u ratnoj luci Kure te svakodnevno napadali ciljeve na otočju. Japansko zrakoplovstvo smanjilo je svoje djelovanje na minimum kako bi sačuvali preostale pilote, zrakoplove i gorivo za predstojeću invaziju. U borbama su izgubili većinu iskusnih pilota uključujući i nesuđenog kamikazu Naoshia Kannoa koji je nestao u akciji presretanja američkih bombardera.³¹ Svaki peti radno sposobni muškarac bio je uključen u vojsku, a civilno stanovništvo pripremalo se za samoubilačke napade bambusovim kopljima i minama. Bilo je očito da je Japan izgubio rat, ali predaja nije dolazila u obzir budući da su saveznici tražili bezuvjetnu kapitulaciju. Japansko vodstvo je vjerovalo da će odlučnim otporom uspjeti barem ishoditi povoljnije uvjete mira. U kolovozu 1945. Japan je zadobio završne udarce: Amerikanci su bacili atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki, dok je SSSR na opće zaprepaštenje japanskih čelnika navijestio rat. Budući da se čelnici nisu mogli dogovoriti oko toga treba li nastaviti borbu ili ne, car je donio konačnu odluku da se položi oružje. Japan je zatim 10. kolovoza poslao poruku da prihvaća Postdamsku deklaraciju uz uvjet da se ne dira ca-

ra. Amerikanci su kao odgovor poslali 800 B-29 da bombardiranjem unište ostatke Tokija, dok su Sovjeti nastavili zauzimati Mandžuriju, Koreju, Sahalin i Kurile. 15. kolovoza japanski radio je prenio priopćenje Hirohita o završetku borbe. Ta obavijest označila je kraj kamikaza. Onishi je počinio seppuku (ritualno samoubojstvo bodežom koje Zapadnjaci pogrešno nazivaju harakirijem) izražavajući žaljenje što njegovi piloti kamikaze Japanu nisu mogli spriječiti poraz. Nakon što si je bodežom probio trbuh polako je umirao u velikim mukama. Matome Ugaki pod čijem je zapovjedništvom poginulo na stotine pilota kamikaza preuzeo je odgovornost za neuspjeh na sebe te odlučio umrijeti kao i njegovi piloti. Uvečer toga istoga dana krenuo je u posljednju akciju kamikaza u 2. svjetskom ratu. Predvođeci 11 bombardera (od toga se 4 vratilo u bazu zbog kvara na motoru) tipa Yokosuka D4Y Suisei, uzletio je prema Okinawi. Iako je u bazu radijom javljano da se obrušio prema cilju, te večeri niti jedan brod u vodama oko Okinawe nije napadnut. Matome Ugaki nije želio prekršiti naredbu da se obustavi borba pa je za cilj odabrao rušenje u more. Zadnja akcija kamikaza tako nije imala vojni karakter već je to bio simboličan čin koji je trebao pokazati da je i admiral također obavezan da žrtvuje svoj život kao toliki piloti prije njega. U zrakoplovnim bazama velik dio pilota želio je da se rat nastavi, ali njihovo pozivanje na nastavak otpora nije imalo smisla jer se nitko nije želio suprotstaviti carevoj zapovjedi. Ne smije se zaboraviti da kamikaze nisu ponirali u smrt zbog osobne žudnje za smrću, već su morali poštovati zapovijedi bez obzira jesu li one uključivale nastavak ili prestanak borbi.

Ostale japanske samoubilačke akcije

Borba do smrti nije bila ograničena samo na zrakoplovstvo. Ispravno bi bilo ustvrditi da je to bilo više pravilo nego iznimka. Do 15. kolovoza 1945. Japanci su izgubili više od 1.5 milijuna poginulih vojnika i mornara. Do tog datuma japadni saveznici zarobili su tek oko 39 000 Japancu.³² Odsječeni od ostatka carstva, Japanci

30 Axell - Kase, 2002, 173 - 174.

31 Takaki - Sakaida, 2001, 164.

32 Straus, 2003, 48 - 49.

su se na otocima borili gotovo do posljednjeg čovjeka ili su pak polako umirali od gladi i bolesti odlučno odbijajući predaju. Amerikanci su mnogo ulagali u propagandni rat ne bi li nagovorili Japance na predaju, no rezultati su bili veoma skromni. Neki su Japanci nastavili ratovati i nakon završetka rata smatrajući da je objava kapitulacije laž i propagandni trik Amerikanaca (npr. na otoku Lubang Hiroo Onoda »ratova« je sve do 1974.). Samo je zrakoplovstvo osim samoubilačkih napada na brodove, imalo još neke »nekonvencionalne« metode. Japanci su od borbi za Filipine sve više počeli poduzimati samoubilačke napade na vojne zrakoplovne luke. Nekoliko bombardera sletjelo bi na neprijateljsku sletnu stazu, a zatim bi komandosi koje su ih prevozili uništili što je više moguće savezničkih zrakoplova. Takve akcije poduzete su na Filipinima i Okinawi, te budući da su nanijele Amerikancima gubitke, velika operacija *Tsurugi* (hrv. mač, sablja) pripremana je protiv baza bombardera B-29 na Marijanima.³³ Objavljivanjem carevog proglašenja akcija je otkazna. Protiv bombardera B-29 Japanci su ponekad znali primijeniti taktiku razbijanja vlastitog zrakoplova na taj veliki bombarder. Te akcije su bile sporadične od kolovoza 1944. Pilot bi obično sam donio odluku da obori neprijateljski bombarder na takav način ako je smatrao da bilo kakav drugi način ne bi bio učinkovit. U tim akcijama pilot je imao oko 50% mogućnosti da preživi sudaranje. Ipak, treba naglasiti da je za uspješno sudaranje pilot trebao imati veliku vještinu jer je mogao promašiti metu ili samo lakše oštetiti teško oklopljen bombarder. Mornarica je razvila samoubilački torpedo *kaiten* i samoubilački motorni čamac *shinyo*. Ta dva samoubilačka sredstva imali su manje uspjeha protiv savezničkih brodova. Japanske podmornice teško su se približavale na dovoljnu udaljenost da ispuste kaiten kojeg bi onda mornar usmjeravao prema cilju. Mnogobrojni razarači i zrakoplovne ophodnje pokazale su se prevelikom zaprekom za velike, nezgrapne i »bučne« japanske podmornice. Većina primjeraka Shinyo nije imala prilike za djelovanje jer su Amerikanci uništili većinu dok su se skrivali na ušćima vodotokova. Japanska mornarica također je u travnju 1945. pokrenula

jednosmjernu akciju prema Okinawi bojnim brodom Yamatom kojeg je pratila krstarica Yahagi i 8 razarača. Amerikanci su dočekali malenu flotu s više od 300 zrakoplova te potopili Yamato, Yahagi i četiri nosača. Gubici Japanaca su bili stravični: oko 3500 poginulih mornara³⁴. Amerikanci su izgubili 10 zrakoplova te 12 pilota i članova posade³⁵. Jedina pozitivna strana te katastrofalne akcije za Japance bila je ta da veliki bojni brod Yamato nije pao u ruke saveznicima nakon rata.

Zapadnjačko viđenje kamikaza

Kamikaze su iz zapadnjačke perspektive potpuno iracionalni poduhvat. Ne samo to, između akcija kamikaza i sadašnjih samoubilačkih poduhvata terorista postavlja se znak jednakosti. Hrvatski mediji sve više koriste termin kamikaze kad spominju samoubilačke napade u Americi i Iraku. Pri tome se zaboravlja jedna ogromna razlika - kamikaze su napadali isključivo vojne ciljeve, a ne civile. Poneki će povjesničari istaknuti da su poduhvati kamikaza bili potpuni vojni promašaj jer je s njima potopljeno tek tri manja nosača zrakoplova.³⁶ Mnogobrojni teško oštećeni brodovi uopće se ne uzimaju obzir pri takvome zaključivanju. Kamikaze nisu mogli donijeti pobjedu Japanu, no ipak bili su poprilično ubojiti. Također, Amerikanci su raspolagali s velikim brojem brodova kao i industrijom koja ih je mogla brzo nadomještati. Osim podcjenjivanja rezultata kamikaza, postoje brojne predrasude i pogrešne interpretacije vezane uz kamikaze. Tako se pri opisivanju bitke kod Okinawe spominju lovački zrakoplovi koji su pratili kamikaze do savezničkih brodove. Oni su, prema pomalo čudnoj interpretaciji, počeli djelovati jer su se od početka bitke kod Okinawe piloti kamikaze sve više vraćali u bazu pod izgovorom da nisu pronašli cilj³⁷. Pri tome se zanemaruje činjenica da su lovci pratili kamikaze kako bi sprječavali presretanje od strane američkih lovaca. Na internetskoj enciklopediji Wikipedia je bio postavljen do lipnja 2004. (danas je izmijenjen) članak o ka-

34 Piekalkiewicz, 1989, 413.

35 Ibid, 413.

36 Moris, 1976, 190.

37 MacDonald, 1997, 183.

96 mikazama koji je isticao da je u listopadu 1944. Takijiro Onishi lagao zapovjedništvu 201 kokutai ustvrdivši da vrhovni zapovjednik mornarice Iso-roku Yamamoto (!) podržava i naređuje akcije kamikaza.³⁸ Tamai zbog toga nije imao izbora nego poslušati Onishia. Opis prepredenog i lažljivog Onishia može zbilja šokirati osobito kad se njemu opisu spominje protivljenje Yamamota samoubilačkim napadima. Yamamoto se nije mogao tome protiviti jer je poginuo još u travnju 1943. U rijetkim filmovima koji uključuju samoubilačke akcije Japanaca, njihova motivacija nije obrađena ili su pak prikazani kao luđaci koji jednostavno žude za smrću. Kamikaze se uzimaju kao primjer najnižeg oblika barbarstva Japanaca te Amerikanci ističu kako su ih oni potaknuli na uporabu atomske bombe (kojoj se pripisuje cijeli niz humanističkih pohvala o tome kako je to čudesno oružje završilo rat). Razumljivo je da Amerikance nije mogla ganuti patnja mnogobrojnih japanskih civila koji su umirali od radijacije godinama nakon bacanja bombi - tek 20 % američkih vojnika smatralo je Japance ljudima, a više od 40% ih je željelo pobiti.³⁹ Amerikanci u svojim panegiricima atomskoj bombi zaboravljaju da njihovi generali nisu poznavali pravu prirodu atomske bombe i opasnost radioaktivnog zračenja dugo nakon eksplozije. Da se rat nastavio, Amerikance bi snašla dva neugodna iznenađenja. Prvo, Japanci bi u borbu ubacili kamikaze s mlaznim zrakoplovima. Drugo bi bila radijacijska bolest

koja bi desetkovala američke vojnike jer su generali najozbiljnije planirali bacanje atomskih bombi ispred svoje vojske u napredovanju.⁴⁰ Budući da je Japan brdovita zemlja, za njegovo potpuno razaranje bilo bi potrebno baciti velik broj atomskih bombi koje bi u tom slučaju u atmosferu ispustile veliku količinu radioaktivnog materijala. Dio tih čestica mogao je doprijeti visinskim zapadnim zračnim strujama i do same Amerike. Dio Amerikanaca ipak je umjereniji pri ocjenjivanju kamikaza. Kako je to sažeo jedan kapetan koji je preživio napad kamikaza: »Oni su radili što su smatrali da je ispravno baš kao što smo i mi radili što smo smatrali da je ispravno.« Nekoliko Zapadnjaka izradilo je internetske stranice koje nastoje predstaviti fenomen kamikaza s većim razumijevanjem, no općenito to su više iznimke od jednostavne parole »terorizam = kamikaze«.

Japansko viđenje kamikaza

Japan je nakon poraza 1945. godine potpuno napustio koncept snažne vojske koja podržava državu. Militarizam se pokazao neuspješnim te su ga Japanci napustili pod pritiskom okupacije saveznika i vlastitom voljom. Među velesilama koje su ulagale ogromna sredstva na vojsku i oružje, ovakva se promjena strategije pokazala veoma uspješnom jer se Japan potpuno posvetio razvoju svojeg gospodarstva i tehnologije. Kako se to odrazilo na njihov pogled prema kamikazama? Dio pilota koji su trebali postati kamikaze preživio je rat baš kao i neki piloti koji su letjeli na »konvencionalnim« zadacima. Stav veterana prema kamikazama razlikuje se od pojedinca do pojedinca. Neki su nastavili smatrati da Japan nije imao drugog izbora nego primjenjivati samoubilačke napade jer nije imao goriva i vremena da osposobi pilote za »konvencionalno« bombardiranje ili torpediranje. Drugi su smatrali da bi i »konvencionalni« napadi mogli biti uspješni. To nije bilo bez osnove jer je npr. nosač Franklin u ožujku 1945. bio teško oštećen (poginulo je više od 800 mornara) »konvencionalnim« napadom. Piloti koji su se protivili samoubilačkim napadima nisu bili kukavice i nisu težili da prekinu borbe (postoje indicije da ih Kano nije odobravao), već su jednostavno smatrali

38 <http://www.japan-101.com/history/kamikaze.htm> (preuzeto 18. 8. 2005.). Sadržaj stranice je zapravo preuzet s Wikipedia enciklopedije (<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Kamikaze&oldid=3771526> - preuzeto iz arhive internetske enciklopedije 10. 10. 2004.) očito bez minimalne provjere. Slično još najmanje 20 internetskih stranica preuzelo ovu ozbiljnu pogrešku. Onishi je zaista lagao Tamaiu (koji je imao funkciju zamjenika zapovjednika 201 kokutai), no iz potpuno drugačijeg razloga. On je rekao da je već razgovarao sa satnikom Sakae Yamamotom, zapovjednikom 201 kokutai koji je bio ozlijeđen i na liječenju u Manili. Tamai nije želio donositi važnije odluke bez svoga izravnog pretpostavljenog (satnika Sakae Yamamota) bez obzira na to ima li Onishi veći čin od njega te time preskakati liniju. Da bi izbjegao nepotrebno kašnjenje s početkom priprema, Onishi je rekao Tamaiu da je s Yamamotom već dogovorio primjenu samoubilačkog napada što nije bila istina. Za potankosti vidi Sheftal, 2005, 39 - 40.

39 Specter, 2001, 410.

40 Drea, 2003, 167.

da žrtvovanje pilota na takav način jednostavno nije učinkovitije od običnih napada. Od sredine 1950-ih dio pilota priključio se samoobrambenim snagama (eufemistički naziv za japansku vojsku). Dio je zauvijek napustio zrakoplovstvo, a neki su potpuno presjekli veze s prošlošću te nisu niti razgovarali o toj tematici ni s kime. Obitelji poginulih kamikaza osnovali su nekoliko društava u kojima su održavali uspomenu na svoje poginule sinove, braću, muževe i očeve. Posljednja pisma pilota postala su važan izvor podataka o tome kako su se mladići osjećali prije svojih posljednjih misija, a njihovi individualni karakteri i danas mogu zaintrigirati ljude: pilot Chuji Asami bojao se mačaka, ali ne i zaletjeti na neprijateljski brod.⁴¹ U Japanu postoje brojni muzeji (najveći je muzej Chiran na otoku Kyushu) i svetišta posvećeni kamikazama. Odnos Japanaca prema kamikazama pomalo je paradoksalan. Iako danas Japanci preziru rat i razaranje koje je donio, kamikaze se doživljavaju kao heroji koji su se odlučili žrtvovati za svoju domovinu. Čak su i admirali koji su zapovijedali akcijama kamikazama i izvršili samoubojstvo na kraju rata dobili određene simpatije Japanaca.

Japanci su snimili nekoliko filmova o kamikazama već za samoga rata. Uz uobičajene filmske vijesti, snimljeno je i nekoliko igranih filmova koji su većinom spaljeni na kraju rata dijelom od samih Japanaca jer su se bojali savezničke osvete, a dijelom od okupacijskih postrojbi. Jedan je film uspio izbjeći uništenje i zaborav. *Posljednji posjet domu* (*Saigo no Kikyo*, 1945.) dokumentarni je film u kojemu se prikazuje posljednji dan pripadnika tokotai kako posjećuju svoju obitelj i prijatelje prije polaska na zadatak. Uz cijeli niz prikaza karaktera kamikaza, jedna scena je osobito dirljiva. Mladi pilot koji se nije usuđivao reći svojoj majci da polazi u sigurnu smrt biva iznenađen posjetom svoje ostarjele majke u zrakoplovnoj bazi. »Kyoichi, ti si postao kamikaza, zar ne?«, pita majka. »Tako je«, odgovori joj sin. Majka se tada tužno pokloni jedva suzdržavajući suze i podignuvši glavu nasmiješi se sinu: »Čestitam ti. Veoma sam ponosna na tebe... Nemoj (sutra) zaostajati za svojim suborcima. Nemoj zakasnuti kako to obično radiš...« Film završava polijetanjem zrakoplova prema moru li-

šen bilo kakvog prikaza borbi te je možda zbog toga sačuvan.⁴² U devedesetima filmovi su na gotovo istom tragu - potpuno su posvećeni prikazu emocija koje su pratile akcije kamikaza dok su same borbe u drugom planu ili potpuno isključene iz priče. U njima su kamikaze prikazani kao iskreni i dobroćudni mladići koji su bili spremni žrtvovati se za svoju zemlju. Časnici koji su ih slali na njihove posljednje zadatke nisu prikazani jednako pozitivno, već kao osobe koje vrše psihološki pritisak na pilote. Tako časnik u filmu *Krila čovjeka* (*Ningen no Tsubasa*, 1995.) govori pilotima u svojoj zrakoplovnoj jedinici: »I ako samo jedan odbije (da postane kamikaza), to će sručiti sramotu na sve nas. Rečeno vam je da dragovoljno prijavite, ali očekujem da se svi prijavite«⁴³. Japance je osobito naljutilo uspoređivanje terorističkih napada 11. rujna s konceptom kamikaza koji nikada nisu napadali civilne ciljeve. Za razliku od Amerikanaca koji nastoje uvjeriti ostatak svijeta u ispravnost svojih postupaka u ratu, Japanci svoje viđenje rata zadržavaju najčešće unutar svoje države pa zbog toga ima malo japanskih knjiga o tematici rata prevedenih na engleski jezik. Dok su se Amerikanci posvetili većinom nekritičkom glorificiranju svoje uloge u Drugom svjetskom ratu, Japanci su se više usmjerili na opise ratnih strahota u nadi da njihovo otočje više nikada neće biti njima zahvaćeno.

Zaključak

I 60 godina nakon završetka kampanje kamikaza, zanimanje za tu tematiku ne prestaje. Zapadnjacima je ta tematika dodatno interesantna jer je dovode u izravnu vezu s samoubilačkim terorističkim napadima što je Japancima, dakako, uvredljivo. Pojavu kamikaza uvjetovala je ratna situacija i spremnost japanskih pilota da krenu u sigurnu smrt. Gotovo 10 mjeseci japanski piloti su izvršavali krajnji čin samožrtvovanja s ciljem da spase svoju zemlju od strane invazije. U tome nisu uspjeli, a ocjene posljedica njihova djelovanja razlikuju se od povjesničara do povjesničara. Razvojem interneta i boljom globalnom povezanošću istraživanje japanske povijesti više nije

42 High, 2003, 487.

43 <http://wgordon.web.wesleyan.edu/kamikaze/films/japanese/ningen/index.htm> (preuzeto 2. 9. 2005.)

41 <http://wgordon.web.wesleyan.edu/kamikaze/museums/hotaru/cat/index.htm> (preuzeto 2. 9. 2005.)

nemoguća misija. Budući da je na Filozofskom fakultetu s radom započeo studij japanologije, za očekivati je da će se prije ili kasnije podrobnije istraživati ova tematika na japanskim izvorima.

Literatura

Albert Axell - Hideaki Kase, *Kamikaze. Japan's Suicide Gods*, London, Pearson Education, 2002.

Carl Boyd - Akihiko Yoshida, *Japanese Submarine Force and World War II*, Naval Institute Press, Annapolis Maryland, 2002.

Haruko T. Cook - Theodore F. Cook, *Japan at War: an Oral History*, The New Press, New York, 1992.

Patrick Degan, *Flattop Fighting in World War II*, McFarland and Company Inc. Publishers, Jefferson North Carolina, 2003.

Edwards J. Drea, *In the Service of the Emperor*, University of Nebraska Press, Lincoln & London, 2003.

Bill Gunston, *Aircraft of World War II*, Chancellor Press, London, 1997.

Mikiso Hane, *Modern Japan, a Historical Survey*, Westview Press, Boulder Colorado, 1992.

Ikuhiko Hata - Yasuho Izawa - Christopher Shores, *Japanese Army Air Force Fighter Units and Their Aces 1931 - 1945*, Grub Street, London, 2002.

Peter B. High, *The Imperial Screen, Japanese Film Culture in the Fifteen Years War 1931 - 1945*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2003.

<http://www.warbirds.jp/senri/19english/english.html> (2. 9. 2005.)

<http://wgordon.web.wesleyan.edu/kamikaze/index.htm> (2. 9. 2005.)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Kamikaze> (2. 9. 2005.)

http://www.geocities.jp/kamikazes_site_e/index2.html (2. 9. 2005.)

Philip Jowett, *The Japanese army 1931 - 45 (2)*, Osprey, Oxford, 2002.

Mitsuo Kure, *Samurai: an Illustrated History*, Compendium, London, 2001.

Raymond Lamont Brown, *Kamikaze. Japan's Suicide Samurai*, Cassel Military Paperbacks, London, 1999.

David J. Lu, *Japan: a Documentary History*, An East Gate Books, New York, 1997.

John MacDonald, *Great Battles of World War II*, Greenwich Editions, London, 1997.

Ivan Moris, »Kamikaze admirala Onišija« u *Izbor 4* (travanj)/ 1976, 184 - 191.

Samuel E. Morison, *The Two-ocean War: a Short History of the United States Navy in the Second World War*, Little Brown and Company, Boston, 1963.

W. Scott Morton, *Japan. Its History*, McGraw - Hill Inc., New York, 1994.

Masatake Okumiya - Jiro Hirokoshi - Martin Caidin, *Zero: the Story of Japan's Air War*, Ibooks, New York, 2002.

Hiroo Onoda, *No Surrender. My Thirtey-year War*, Naval Institute Press, Annapolis Maryland, 1999.

Mark R. Peattie, *Sunburst: the Rise of Japanese Air Power 1909 - 1941*, Naval Institute Press, Annapolis Maryland, 2001.

Janusz Piekalkiewicz, *Luftkrieg 1939 - 45*, Bechtermünz, Eltville am Rein, 1989.

Boris Prikrič, *Pakao Pacifika*, Nakladni zavod Znanje, Zagreb, 1966.

Gilbert Rozman, »Social Change« u *The Cambridge History of Japan. The Nienteenth Century*, Vol. 5, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 499 - 568.

Henry Sakaida, *Japanese Army Air Force Aces 1937 - 45*, Osprey, London, 1997.

Henry Sakaida, *Imperial Japanese Navy Aces 1937 - 45*, Osprey, Oxford, 1999.

Henry Sakaida - Koji Takaki, *Genda's Blade: Japan's Squadron of Aces 343*, Classic Publications Hershaw, Surrey, 2003.

Mordecai G. Sheftall, *Blossoms in the Wind*, NAL Caliber, New York, 2005.

Ronald H. Spector, *Eagle against the Sun*, Cassell Military Paperbacks, London, 2001.

Ulrich Straus, *The Anguish of Surrender. Japanese POWs of World War II*, University Of Washington Press, Seattle, 2003.

Osamu Tagaya, *Mitsubishi Type 1 Rikko »Betty« Units of World War 2*, Osprey, Oxford, 2001.

Koji Takaki - Henry Sakaida, *B-29 Hunters of the JAAF*, Osprey, Oxford, 2001.

John Toland, *The Rising Sun. Decline and Fall of Japanese Empire*, Modern Library, New York, 2003.

Kamikaze - a short historical overview of their engagement and modern interpretations

Summary

In the 13th century a strong typhoon sunk the greater part of a Mongolian invasion fleet, thereby saving the Japanese islands from battle. The Japanese interpreted it as an act of protection from the gods. From the second half of the 19th century Japan swiftly developed, both economically and militarily, gaining the status of superpower. In the effort to secure strategic, resource-rich areas, Japan got involved in a war with China, European colonial superpowers and the United States. It stood no chance in such a conflict, due to its enemies' superiority in numbers and industrial output. As of 1944, the situation became so critical for Japan (fuel shortages, lower pilot quality, Allied superiority in ship and warplane numbers and quality) that the use of suicide attacks began to be considered. Sporadic suicide attacks happened even before the official constitution of the *tokkotai* (special attack unit), in October 1944, when admiral Takijiro Onishi prepared the first groups, led by experienced pilot Yukio Seki. Kamikaze pilots were willing to embark on suicide missions because of a sense of duty for the homeland and their families and they officially received the status of gods, which even the emperor had to revere. The first kamikaze attacks happened in the Philippines, causing great damage on Allied shipping, but even these actions couldn't stop the American advance. After limited and individually successful engagements around Iwo Jima, the most intense kamikaze operation happened around Okinawa, under the command of admiral Matome Ugaki. The Japanese inflicted great losses on the Americans, but these still proved insufficient to stop the American onslaught. The Japanese refused to surrender, expecting to be able to bargain a more favourable peace treaty with the help of the USSR, until their expected saviours declared war on them. On August 15, 1945, the emperor officially announced the end of the fighting, thereby officially stopping the actions of the kamikaze. The commanders and advocates of the *tokkotai* decided to commit suicide - Onishi performed the *seppuka*, and Ugaki disappeared with a group of pilots, last seen flying towards Okinawa. Japanese soldiers rarely surrendered and their willingness to fight to the death led to the application of various other forms of suicide attacks: commando attacks on military airports, the crashing of fighter planes into Allied bombers, the use of *kaiten* suicide torpedoes and *shinyo* boats. Westerners generally find the kamikaze phenomenon completely irrational and closely related to certain forms of modern terrorism, sometimes twisting certain facts about the problematic. The Japanese now have a negative attitude towards the war - but not towards the kamikaze pilots, who are generally perceived as tragic, idealist youths who willingly sacrificed their own lives for their homeland.

Key words: Kamikaze, tokkotai, Japan, Americans, pilots, air forces, suicide attacks

Izlaganja

s konferencije

Upotreba historijskih mitova: Drugi svjetski rat i balkanski ratovi koncem 20. stoljeća
(Sarajevo, 10. i 11. svibnja 2005.)

Petar Bagarić

studijska grupa: povijest i geografija

Ante Starčević između ustaša i komunista

Rad se bavi percepcijom učenja Ante Starčevića u redovima krajnje desnice i krajnje ljevice u Hrvatskoj u drugoj polovici 1930-ih. Citiranjem novina i književnih djela ilustriran je odnos reprezentativnih ličnosti iz oba kruga prema Starčeviću. Različitom odnosu prema Starčeviću korijen se nalazi u ideološkim ishodištima tih dviju grupacija. Krajnja desnica je prihvaćala Starčevića falsificirajući njegovo učenje, a krajnju ljevicu je osim ideološke nekompatibilnosti od Starčevića odbio i nacionalni moment, tako da ni njegova afirmacija od strane lijevih intelektualaca nije pomogla Starčeviću da postane amblematska ličnost za ljevicu. Tek je stvaranje Hrvatske na liberalno-demokratskim temeljima Starčeviću osiguralo puno priznanje.

Uvod

Percepcija ideologije Ante Starčevića u hrvatskoj javnosti u vrijeme monarhističke Jugoslavije, a posebno u drugoj polovici tridesetih godina otvoren je historiografski problem koji je nedostatno obrađen u literaturi. Uporaba povijesnih ličnosti za populariziranje vlastite politike je česta metoda legitimiranja i stjecanja popularnosti raznorodnih političkih grupa. Zbog vremena proteklog od djelovanja izvorne povijesne ličnosti do razdoblja u kojem djeluju njegovi prisvajajući ili nastavljači često dolazi do krivotvorenja, namjernog ili nenamjernog, zbog nerazumijevanja ili neprihvatanja izvornog učenja i stavljanja vlastitih misli u usta velikog prethodnika kao što se to dogodilo u slučaju Ante Starčevića kojeg su probali prisvojiti neki rasistički krugovi. Problem tumačenja i interpretacije Starčevićeva učenja aktualan je i zanimljiv kroz cijelu hrvatsku povijest od kasne faze njegova života pa do danas. Temeljni historiografski radovi o Starčevićovoj ideologiji potječu iz pera Mirjane Gross, za stav ljevice prema Starčeviću u međuratnom razdoblju poslužio sam se radom Zorice Stipetić, a za ideologiju rasističke desnice oslonio sam se na rad Ive Goldsteina. Za proučavanje percepcije Starčevićeva učenja u javnosti mogu se rabiti

različiti izvori: od programa političkih stranaka preko popularne historiografije do udžbenika za povijest. Koncept ovog rada je ograničen na kratku skicu shvaćanja Starčevićeve ličnosti i učenja u krajnje desnim rasističkim krugovima krajem tridesetih koji su se dijelom iskristalizirali u ustaštvu, a dijelom završili na krajnje desnoj margini političke scene (Stjepan Buč) te na promatranje reakcija na Starčevića u krugovima krajnje ljevice – komunista.

Odmah treba upozoriti da dok desnica Starčevića shvaća kao svog rodonačelnika, iako je on liberal 19. stoljeća, dotle ga, po tumačenju Zorice Stipetić, ljevičarski krugovi zbog svog internacionalizma te različitog ideološkog ishodišta ignoriraju ili zaziru. Tako da tek nekolicina lijevih intelektualaca potaknutih njegovom kapitalnom ulogom u procesu stvaranja moderne hrvatske nacije, pokušava artikulirati stav ljevice kojim bi oborili teze krajnje desnice, ali i kojim bi prihvatili Starčevića kako bi se i sami legitimirali u okviru hrvatske nacije. Rad je ograničen zadanom veličinom i usredotočen na tridesete zbog dinamičnosti kojom se isticalo to razdoblje. Citatima su ilustrirane izvorne Starčevićeve teze, stavovi krajnje desnih ideologa i stavovi Mi-

roslava Krleže, najistaknutijeg pripadnika lijevog intelektualnog kruga.

Namjera rada je ocrtati lijeva i desna tumačenja Starčevićevog učenja u međuratnom razdoblju, i njihove posljedice na percepciju Starčevića nakon 1945.

Samo pravaštvo je pri stvaranju južnoslavenske države 1918. godine bilo heterogeno – na jednoj strani pravaši su bili starčevićanci Ante Pavelića (zubara) koji su i prije Pribičevića pokrenuli pitanje ujedinjenja u novu južnoslavensku državu, a na drugoj frankovci koji su igrali na habsburšku kartu da bi u međuratnom razdoblju postupno evoluirali u ustaše.

Ante Starčević, zagovornik samostalne hrvatske države izvan okvira Habsburške Monarhije, izgradio je zajedno s Eugenom Kvaternikom ideologiju koja je imala za zadaću ubrzati proces integracije hrvatske nacije koji je, kako su se nadali, trebao završiti stvaranjem samostalne hrvatske države. Starčević je sve Južne Slavene: »među Macedonijom i Nemačkom«, dakle današnje Slovence, Bošnjake, Crnogorce i Srbe smatrao Hrvatima, a o srpskoj dinastiji Nemanjića je napisao: »Vladajuća obitelj u Dukljanskom biaše prastara i presjajna obitelj hrvatska, obitelj Nemanjićah«¹. Paradoksalno, Jovan Skerlić, osuđujući vulgarni ton Starčevićeve negacije srpskog naroda, pozitivno je ocijenio sadržaj njegove nacionalne misli. Polazeći od predodžbe da su Srbi i Hrvati jedna nacija, Skerlić je proglasio »Jugoslavenima« sve hrvatske i srpske ideologe koji su pod srpskim, hrvatskim ili jugoslavenskim imenom obuhvaćali cijelo područje na kojem žive Srbi i Hrvati. Tako su »Jugoslaveni« postali i Starčević i Karadžić, glavni predstavnici ekskluzivne hrvatske i srpske nacionalne ideologije.²

Tumačenja Starčevića (1918. – 1945.)

U međuratnom razdoblju, a naročito tridesetih godina u doba monarhističke represije koja je nametala centralizam i unitarizam, respektiranje i ponovno promišljanje izvora građanske artikulacije hrvatskog identiteta, odnosno ideologije

Starčevića i Kvaternika postalo je izuzetno važno i aktualno za sve hrvatske političke činitelje.³

U novom ambijentu jugoslavenske države, kad se ljevici isprva činilo da se izravno politički više neće moći koristiti tim naslijedom, interesi za Starčevića su bili prisutni u domeni književnosti,⁴ za što je karakteristična Krležina misao o Starčeviću iz 1919. godine: »Stari još uvijek živi u tim krčmama i mesnicama kao duboka istina, a da nikada nije htio ni pripovijedao ono, što su od njega stvorili njegovi učenici [frankovci]«⁵.

Ali, kada se u drugoj polovici tridesetih godina u Jugoslaviji počelo o hrvatskom pitanju intenzivnije raspravljati, te kad su nositelji različitih opcija njegovog rješenja osim na vlastite pristaše mogli računati na međunarodno suprotstavljene demokratske, komunističke te fašističke i nacionalsocijalističke snage – svaka opcija definira nacionalne interese u vlastitoj paradigmi (nacija se poistovjećuje s klasom ili rasom). Nije ostala bez značenja i tradicija (kojoj je Starčević znatno pridonio) da se hrvatska politika obrazlaže povijesnom argumentacijom. Pa kako u međuratnom razdoblju, nasuprot očekivanom, još više jača potreba za dokazivanjem hrvatske posebnosti, državnopravna argumentacija, koja je pripadala prošlom svijetu po viđenju ljevice, nije izgubila svoju smislenost.⁶

Desni se 1936. godine na četrdesetu obljetnicu Starčevićeve smrti ukazala velika prilika za reinterpretaciju njegova učenja u duhu aktualnih tendencija.⁷ Ideolozi rasizma iskoristili su 40. obljetnicu Starčevićeve smrti da bi promovirali svoje teze i povezali ih s tobožnjom Starčevićevom idejnom baštinom. *Hrvatska gruda* tvrdi i da: »Ante Starčević znači stopostotni oslon na krv i tlo«⁸. Iz pisanja *Hrvatske grude* je vidljivo projiciranje vlastitih ideoloških postavki o krvi i tlu preuzetih iz njemačkog nacionalsocijalizma na Starčevića, liberala i demokrata koji je živio u 19. stoljeću. Tadašnji predsjednik Matice hrvatske, geograf, geopolitičar, sveučilišni profesor

1 Starčević (»Kotor«, 1869.), 1999, 170.

2 Gross, 1973, 2.

3 Stipetić, 1991, 119.

4 Ibid, 120.

5 Krleža, 1963, 142.

6 Stipetić, 1991, 120.

7 Ibid, 123.

8 Goldstein, 2004, 517.

Filip Lukas na nekim se mjestima koristi i rasnim argumentima: »Starčević je kao baštinik naše rasu primio sve etnobiološke i psihičke osobine, koje su s njome vezane... Starčević je ličnost koja je znala sažeti iz biologije naše rase najbitnije uvjete našeg opstanka«. Koji put ne spominje rase, već barata eufemizmima: »časteći uspome- nu Starčevića, častimo u njemu i sebe same, svoje etnobiološke i duhovne osobine«. ⁹

Stjepan Buć¹⁰ izravno ističe rasni element: »Starčević je iz vrste ljudi... koja ima sve odlike izabrane rase, kvalitetnoga čovjeka, te posjeduje uz bistar, prodoran pogled, dosljednost, beskompromisnost u načelima, borbenost, ima pun državostvaralački nagon i smisao... Starčević je proizvod čiste hrvatske krvi, da je takova krv davala pravac svemu njegovu ponašanju i radu. Krvni mješanac odlikuje se, naprotiv, bezkarakternošću, nedosljednošću... da je u Starčeviću bilo tuđe, primjerice nomadske krvi – ne bi bio Ante Starčević!... Starčević je bio hrvatski rasni čovjek«. ¹¹ Inzistiranje na Starčevićevoj rasnoj čistoći je ironično jer je Starčevićeva majka Milica bila: »...djevojka iz pravoslavne kuće Bogdana iz Široke Kule...« koja se: »...prije pira pokatoličila...« i »Kod Ante Starčevića pretešla je u obličju majčina krv« ¹² po Starčeviću biografu Josipu Horvatu. ¹³ Božidar Murgić, slično Buću, misli da je: »Starčević po svojim rasnim osobinama protivnik blagih, mekanih oblika borbe...«. Murgić tvrdi da će: »konačni rezultat hrvatske politike biti: potpuno oživotvorenje Starčevićevo- g nacionalno-političkog programa, koji se temelji na realnosti državnog historijskog kontinuiteta, na zasebnoj hrvatskoj kulturi kao produktu tla i krvi naroda«. »Krv i tlo« temeljni su elementi nacionalsocijalističke ideologije. ¹⁴

Stjepan Buć napravio je još jedan korak dalje: na temelju, predimenzioniranih, iskrivljenih, pa i falsificiranih podataka zaključio je da je: »rasna misao osnova Starčevićevo- g rada«. Buć je Starčevića direktno pove- zao s Hitlerom: »Starčević je pred sedamdeset godina istakao onu rasnu ideju, na kojoj je Adolf Hitler udario svoj program za preporod i organizaciju njemačkog narodnog života... Starčević je, kao toliko decenija kasnije Hitler, istakao vrijednost i kult izabranoga, kvalitetnoga, narodnoga elementa, na kojemu se mora izgrađivati naš budući život«. ¹⁵

Kad je riječ o ljevici, interes je ograničen na krug inteligencije. ¹⁶ Krleža je 1933. godine napisao predgovor zbirci crteža Krste Hegedušića koji je već tada izazvao glasne nesporazume unutar komunističkog dijela ljevice: »...najlucidnija naša glava koja je našu stvarnost promatrala najpreciznijom pronicljivošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za čitavo stoljeće književno i govornički najplastičnije, jest glava staroga Starčevića. On je bio čovjek koji je jasno gledao našu bezazlenu krivuljaču i brani česticu našeg mora i stopu gladnog našeg primorja od mađarske grofovske bagre, on je kroz nekoliko decenija pljuvao po našim pripuzima, šuftovima i huljama, po nitkovima koji tjeraju našu 'seljačku marvu' da brsti trnje, pod tuđinskim sramotnim mađarskim i bečkim zastavama [...] Sve je to kod Starčevića ostala verbalna pobuna jednog državnopravnog, jednostranog, manijakalnog saborskog govornika, ali da je on, promatran iz današnje retrospektive jedini temperamat i jedina glava koja je umjela da se uzdigne mjestimično do proročke snage jezičnog izraza to je nesumnjivo«. ¹⁷

No, isti taj Krleža je 1935. godine u internom tekstu za partijske aktiviste narodnofrontovskog okupljanja napisao i ovu resku ocjenu: »U Hrvatskoj (iz perspektive malograđanskog hrvatskog nacionalizma) u posljednje vrijeme sve više se deklamira o Starčeviću, kao da je Starčević neka metafizička panacea i neka metafizička konstanta, pomoću koje bi se moglo riješiti »Hrvatsko pitanje«, koje s onim stanjem i onim problemima, kada je Starčević postavljao svoje teze u obliku

9 Ibid, 519.

10 Stjepanu Buću (1888. – 1975.) 1936. godine u Zagrebu izlazi djelo *Temeljne misli nauke dr. Ante Starčevića*. On osniva Hrvatsku kulturno-povijesnu zadrugu »Ante Starčević«. U literaturi se njegovo ime povezuje s pokušajem osnivanja Hrvatske nacionalsocijalističke stranke. (Dizdar, 1997, 52 – 53.)

11 Goldstein, 2004, 519.

12 Horvat, 1990, 45 – 47.

13 Za NDH uhićivan kao mason; 1942. na popisu pisaca čija su djela »zabranjena za prodaju«. (Ravlić, 1997, 158.)

14 Goldstein, 2004, 519 – 520.

15 Ibid, 520.

16 Stipetić, 1991, 120.

17 Krleža, 1933, 19.

konkretnih programa, nema danas baš nikakvih dodira ni veze. Starčević, sam po sebi, jedna je mrtva formula na političkom groblju...«.18

Kao odgovor desnici Vaso Bogdanov, blizak HSS-u, 1937. godine je objavio dvije brošure19 o Starčeviću kojima po načelu »Starčević njim samim« dokazivao njegovu demokracijsku i slobodarsku, dakle nelegitimnost suvremene desnice da se poziva na Starčevića. Važno mu je bilo da u to uvjeri i brojne ljevičare koji nisu poznavali problem i olako su poistovjećivali utemeljitelja stranke sa stranačkim nastavljajcima.20

Prvenstveni razlog bavljenja lijevih intelektualaca Starčevićem je frankovačko pozivanje na njega, koje je uz njihovu orijentaciju na sile Osovine moglo imati dalekosežne posljedice za opredjeljenje hrvatskog nacionalnog bića, jer bi prepuštanje Starčevića, ideologa samostalne Hrvatske, frankovcima značilo slabljenje položaja ljevice unutar hrvatske nacije. Interes intelektualne ljevice za izvorno pravaštvo je bio motiviran time što je ona trajno interpretirana u građanskoj javnosti kao anacionalna, a to je bila najteža diskvalifikacija u društvu u kojem je dominiralo nacionalno pitanje. U tom duhu je Otokar Keršovani pisao 1938. godine svoje *Teze za hrvatsku povijest*, u kojima Starčević ima pozitivno povijesno mjesto.21

Ustaše su i po dolasku na vlast u svojoj propagandi nastojali prikazati Starčevića kao preteču i začetnika svoje totalitarne ideologije i rasističkog režima. Obilno su se koristili Starčevićevim citatima koje su mogli uporabiti poput sintagme o muslimanima kao cvijeću hrvatskog naroda. Ustaški odnos prema stvarnom učenju Ante Starčevića najbolje ilustrira anegdota, da su *Izabrani spisi* Ante Starčevića, tiskani 1943., pušteni u prodaju tek poslije rata, jer se ustaški režim nije mogao suočiti s istinskim Starčevićem: s njegovom izvornom privrženošću demokratskim nače-

lima te s njegovom opsesivnom mržnjom prema Nijemcima.22 Starčeviću su Nijemci učitelji »Slavoserbah« – u prvo vrijeme pojma za njegove hrvatske političke protivnike, koje kasnije nalazi i među Rusima, Srbima i Francuzima. Nijemci su mu: »...pasmina nečista...«,23 glavni nositelji nemoralna, najgori od svih naroda koje spominje.24 Kontinuitet hrvatskog naroda za Starčevića nije biološki nego duhovni. Isticao je da uopće više nema Hrvata izravnih potomaka starih Hrvata, ali da su ucijepili svoj gospodujući duh ostalom stanovništvu po Hrvatskoj.25

Za odnos ljevice prema Anti Starčeviću karakteristično je da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) nije po Anti Starčeviću nazvala brigadu, dok po Matiji Gubecu i Braći Radić jest.26

Tumačenje nakon 1945.

U tekstu citirani Krležini tekstovi unatoč inače golemoj eksploataciji autora poslije kraja rata nisu postali konvencionalan, to jest općeprihvaćen stav.27

Činjenica je da, premda su suvremenici nazivali Stranku prava za Starčevićeva života i socijalističkom28 i pokušajima Jovana Skerlića da i Starčevića prikaže kao preteču jugoslavenstva, liberalizam i hrvatstvo Ante Starčevića su bili predaleko, a da bi bili prigrljeni u socijalističkoj Jugoslaviji. Gimnazijski udžbenik iz 1963. je ocjenjivao da Ante Starčević: »nametanjem hrvatskog nacionalnog imena na području na kojem već postoji više južnoslavenskih nacija pridonosi *razdvajanju Južnih Slavena...*«29 što je značilo da je on za Jugoslaviju negativna ličnost. Na drugoj strani emigracija poziva u svojoj brošuri na nastavljanje: »...aktualiziranja i prilagodjavanja današnjim potrebama i prilikama [nauka Oca Domovine]«.30

Godine 1990. Ante Starčević je percipiran kao preteča ideje o samostalnoj Hrvatskoj, premda

18 Stipetić, 1991, 124. Spor oko toga je li taj tekst, prvi put objavljen 1983. u Đilasovoj *Novoj misli* (7/1983.), u međuvremenu znatno redigiran ne oduzima autorstvo Krleži. Sporno je samo da li odražava Krležu 1935. ili nakon Drugog svjetskog rata.

19 *Ante Starčević i socijalna pravda* i *Ante Starčević i hrvatska politika*.

20 Stipetić, 1991, 124.

21 Ibid, 125.

22 Goldstein, 2004, 523.

23 Gross, 2000, 290.

24 Ibid, 347.

25 Ibid, 347 – 348.

26 Gažević, 1971, 14 – 28.

27 Stipetić, 1991, 125.

28 Gross, 2000, 519.

29 Gross, 1965, 178.

30 Drina, 1968, 12 – 14.

su mišljenja o njemu podijeljena između slike Oca Domovine i »..reakcionara...«,³¹ i tretiran kao nacionalni velikan, njegova slika se nalazi na novčanici najvećeg apoena – od tisuću kuna čime je i simbolično istaknuto njegovo značenje za Hrvatsku.

Cilj rada je bio ocrtati razlike u percepciji Starčevića između krajnje ljevice i krajnje desnice. Dok se desnica Starčevićem služila u dnevno-političke svrhe, dotle se stav ljevice ilustirao na primjeru Krležina pisanja o Starčeviću. Valja istaći da Krležini pozitivni tekstovi o Starčeviću potječu iz njegovih književnih tekstova kojima proturječi njegova negativna ocjena Starčevića u političkoj smjernici napisanoj 1935. Smatram da ova tema nije ni izdaleka iscrpljena nego da poziva na dodatna iscrpna istraživanja, a ovaj rad ocrta moguće smjerove daljnjih istraživanja.

Literatura

Zdravko Dizdar, »Buć, Stjepan«, u Darko Stuparić, *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb, 1997, 52-53.

Drina (uredništvo), *Starčević – otac hrvatske domovine*, Drinina knjižnica, Madrid, 1968.

Nikola Gažević, *Vojna enciklopedija. Brdo-Foa*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, sv. 2, 1971.

Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918 – 1941*, Novi Liber, Zagreb, 2004.

Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Golden marketing, Zagreb, 2000.

Mirjana Gross, *19. stoljeće. Historija za III. razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb, 1965.

Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.

Josip Horvat, *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika* (reprint izdanja iz 1940.), Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1990.

Igor Karaman, »Aktualnost pravaštva Eugena Kvaternika i starčevićanska zloupotreba njegovog životnog djela« u *Svjetlo. Časopis za društvena pitanja, znanost, kulturu i umjetnost*, Ogranak Matice hrvatske Karlovac, 4/1991, 10 – 13.

Miroslav Krleža, »Veliki meštar svijju hulja« u *Novela. Sabrana djela*, Zora, Zagreb, sv. 8, 1963., 43 – 151.

Miroslav Krleža, »Predgovor« u Krsto Hegedušić, *Podravski motivi*, Minerva, Zagreb, 1933, 3 – 24.

Slaven Ravlić, »Horvat, Josip« u Darko Stuparić, *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb, 1997, 158.

Ante Starčević, »Kotor« u *Izabrani politički spisi*, Golden marketing – Narodne novine, Zagreb, 1999, 169 – 175.

Zorica Stipetić, »Eugen Kvaternik u interpretaciji hrvatske intelektualne ljevice« u *Časopis za suvremenu povijest*, (1-3)/1991, 119 – 128.

31 Karaman, 1991, 12.

Ante Starčević between Ustashe and Communism

Summary

This paper deals with the perception of the political teachings of Ante Starčević within the ranks of the extreme right and extreme left in Croatia during the second half of the 1930s. Newspaper quotes and excerpts from contemporary literature illustrate the relation of important individuals from both groups towards Starčević. The root of this difference in the understanding of Starčević may be found in the ideological foundations of both groups. While the extreme right accepted him through a voluntary misinterpretation of his work, the extreme left was put off by his ideological incompatibility and strong sense of the national – so that not even his affirmation from the hands of left-wing intellectuals helped in making him an emblematic persona for the political left. Only the creation of modern Croatia on liberal-democratic roots secured Starčević the recognition he was due.

Key words: Ante Starčević, perception and interpretation of Starčević, ideology, political right, political left, monarchist Yugoslavia

Dražen Nemet

prof. povijesti i anglistike

Povijesni mitovi o Josipu Brozu Titu kao sredstvo manipulacije narodima na prostoru bivše SFRJ

Josip Broz Tito ličnost je koja je nedvojbeno obilježila povijest dvadesetog stoljeća ovih prostora, ali i svijeta. Međutim, do danas ne postoji jedinstven stav o njegovoj ulozi – jedni ga smatraju herojem, a drugi ratnim zločincem. To je moguće upravo zbog nemogućnosti znanstvene i nepristrane ocjene njegovog života i djela te se često tome pristupalo s ideološkog stajališta, uglavnom u svrhu kreiranja određenog povijesnog mita, kojim se dalje manipuliralo u svrhu postizanja raznovrsnih političkih ciljeva.

Svake godine u mjesecu svibnju na prostori-
ma bivše SFRJ ožive rasprave o liku i dje-
lu Josipa Broza Tita. Naime, taj je mjesec
pun obljetnica koje pružaju mogućnosti za to
– obljetnica Titove smrti (4. svibnja), obljetnica
pobjede nad fašizmom (9. svibnja), zatim slijede
Bleiburg i Križni put (15. svibnja) te na kraju
dolazi Dan mladosti (25. svibnja). Međutim, te
rasprave i dandanas najčešće više sličje prepu-
cavanjima partizana i ustaša ili partizana i čet-
nika, nego nekoj ozbiljnoj i znanstvenoj ocjeni
Titovog života i djela. Posljedica je to više od
pola stoljeća izgrađivanja jednostranih pogleda,
koji su s vremenom prerasli u povijesne mitove,
onemogućivši stvaranje objektivne slike o Titu.
Tako su paralelno stvarani oprečni mitovi o Titu-
heroju i Titu-zločincu, koji su redovito korišteni
kao sredstvo manipulacije u raznim političkim ili
ratnim sukobima na prostorima bivše Jugoslavi-
je. Ti su mitovi ujedno odražavali odnos prema
samoj državnoj tvorevini čiji je on bio predsjed-
nik, ali i jedan od njenih temeljnih simbola. Ta-
ko su bili vrlo prikladni da se kroz ocjenu jednog
čovjeka, i pozitivnu, i negativnu, dade ocjena
političkog, društvenog i ekonomskog uređenja
tadašnje države.

Završetkom Drugog svjetskog rata 1945. godi-
ne, na prostoru dotadašnje Kraljevine Jugosla-
vije stvorena je komunistička Jugoslavija. Na
njeno čelo dolazi Josip Broz Tito, ratni vođa
narodnooslobodilačkog pokreta, koji će položaj
šefa države i Partije obnašati sljedećih 35 godi-
na. Kao u svim totalitarnim i jednopartijskim re-
žimima i u Jugoslaviji se ubrzo počinje stvarati
kult ličnosti državnog vođe. To u Titovom slučaju
nije bilo teško učiniti. Naime, on je iz rata iza-
šao kao osloboditelj i pobjednik nad okupatorom
te dokazan vojskovođa, što, primjerice, nije bio
slučaj s ostalim komunističkim vođama zemalja
bivšeg Istočnog bloka. Njih je mahom oslobodila
sovjetska Crvena armija te oni pritom nisu bili
toliko značajni. Nasuprot tome, narodi Jugoslavi-
je sami su kroz narodnooslobodilačku borbu pod
Titovim vodstvom oslobodili svoju zemlju. Pošto
je još za vrijeme rata Tito smatran herojem, ljudi
su ga lako, kao svog suborca i čovjeka koji je sve
grozote rata proveo zajedno s njima, prihvatili
za novog državnog čelnika.

Međutim, iako se za vrijeme rata pokušao odr-
žati neki privid demokratičnosti, primjerice kroz
zasjedanja AVNOJ-a ili ZAVNOH-a, nakon oslo-
bođenja komunisti su ubrzo preuzeli svu vlast i

postali jedina priznata politička opcija u državi. Sljedećih 45 godina, uz obilato korištenje svih mogućnosti državnog aparata, stvaran je kult ličnosti Josipa Broza Tita kao jedan od temelja same Jugoslavije. Kada je on počeo propadati, propala je i sama Jugoslavija.

Sam kult ličnosti, koji je s vremenom prerastao u povijesni mit, izgrađivan je na nekim objektivno pozitivnim temeljima. Prvenstveno tu treba istaknuti antifašizam i pobjedu u Drugom svjetskom ratu te Titovu ulogu u svemu tome. Slijede ideje bratstva i jedinstva, slobode svih »naroda i narodnosti« te antiimperijalizma i antikolonijalizma. Veliku ulogu odigralo je i Titovo »povijesno NE« Staljinu 1948. te njegova kasnija uloga u međunarodnim odnosima, ponajviše kroz Pokret nesvrstanosti, kojem je bio jedan od osnivača. Treba istaknuti da je Titova Jugoslavija, gledano prema njenoj ekonomskoj snazi, veličini teritorija ili broju stanovnika u svjetskim razmjerima imala mnogo veću i značajniju ulogu nego što bi to prema ovim parametrima zauzimala. Također su se često isticale i ostale njegove zasluge, kao što su pripojenje Istre Hrvatskoj, priznavanje muslimana kao naroda, Ustav iz 1974., masovno opismenjivanje, besplatno školovanje i liječenje, intenzivna obnova i izgradnja zemlje ili bolji položaj žena u društvu.

Međutim, na te pozitivne temelje nadograđivani su mnogi tipični oblici širenja kulta ličnosti. Prvenstveno je to bila Titova sveprisutnost u svim sferama ljudskog života. Posvuda su bile njegove fotografije, a vijesti na radiju i televiziji redovito su počinjale time što je taj dan drug Tito radio. Djeca su bila Titovi pioniri, a kasnije i omladinci. Školski udžbenici bili su duboko ideologizirani i prepuni raznih Titovih dogodovština – od ratnih, kao što su one o Sutjesci ili desantu na Drvar, do onih iz njegovog djetinjstva – primjerice priče o tome kako je prohodao uz psa ili, suprotno roditeljskom naređenju, nahranio braću i sestre skuhavši svinjsku glavu. Također su snimani mnogobrojni filmovi, pjevane pjesme o Titu, pisane knjige, trčane štafete, izvodeni sletovi, podizani mnogobrojni spomenici, imenovani trgovi, ulice i gradovi po njemu. I same njegove navike i njegova osobnost stalno su bile prisutne u medijima. Primjerice, njegova he-

donistička narav znatno je doprinijela njegovoj popularnosti. Tako ga se često moglo vidjeti u elegantnim odijelima i uniformama, kako puši kubanske cigare i pije *whiskey*, kako se vozi u skupim automobilima, kako ljetuje na Brionima, u Dubrovniku ili na Igalu, lovi u Karadordevu ili Bugojnu. Možda je najviše iskorištavana njegova međunarodna uloga, neprestano su se pratila njegova mnogobrojna putovanja i sastanci sa svjetskim državniciima i uglednicima. Pratili su se njegovi susreti s Hruščovom, Brežnjevom, Kennedijem, Nixonom, Churchillom, papom Pavlom VI., Causescuom, Nehruom, Naserom, Haile Selasijem, Kurtom Waldheimom, mnogobrojnim kraljicama i kraljevima ili filmskim zvijezdama kao što su Sofia Loren, Richard Burton ili Elizabeth Taylor. To je kulminiralo njegovim pogrebom na kojem je bilo 215 delegacija, od kojih 123 državne i državno-partijske. Kroz takve i slične priče kod ljudi se pokušao stvoriti jedinstven lik idealnog vođe koji je ujedno i vrstan državnik, i hrabri vojskovođa, i narodni čovjek.

Međutim, nisu svi mislili tako. Naime, uz sve svoje objektivne zasluge, Tito je bio i komunistički diktator sa svime što ta činjenica nosi sa sobom. Tako je paralelno stvaran i mit o njemu kao ratnom zločincu i nemilosrdnom diktatoru, koji, međutim, zbog karakteristike tadašnjeg režima, nije bio prisutan u javnosti. Njega su stvarale raznovrsne grupe – poražene snage u Drugom svjetskom ratu te svi oni koji nisu bili zadovoljni političkim i društvenim uređenjem Jugoslavije. Tako su mu u Hrvatskoj zamjerali Bleiburg i Križni put, nacionalizaciju, proces protiv zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, likvidaciju Andrije Hebranga, Goli otok i Staru Gradišku, političke progone, rušenje Hrvatskog proljeća te ukidanje Matice hrvatske. Mnogi su SFRJ smatrali tamnicom hrvatskog naroda u kojoj glavnu riječ vode Srbi. I u Srbiji su smatrali da je Tito zločinac. Optuživali su ga za masovna strijeljanja bez suđa nakon rata, uništavanje pravoslavnih crkava, političku likvidaciju Aleksandra Rankovića, favoriziranje Albanaca na Kosovu te uspostavu Autonomnih Pokrajina Vojvodine i Kosova, čime je Srbija raskomadana.

Takva i slična razmišljanja bila su zabranjivana za Titove vladavine, no, njegovom smrću stega

je popustila te su mnoge stvari koje su četrdeset godina bile »gurane pod tepih« iznenada osvanule u javnosti. Često su dobivale veće proporcije nego što su inače bile, najviše zbog toga što su ih promovirale nacionalističke snage da bi pridobile što više pristaša. Neki su pritom, kao primjerice Franjo Tuđman, koristili oba mita istovremeno. Kada je trebalo pridobiti nacionaliste govorio je o Titovim zločinima, a kada je pred međunarodnom zajednicom trebao dokazivati hrvatski anti-fašizam opet se branio Titom i NOB-om. Problem je u tome što komunističku diktaturu 1990-ih godina nisu zamijenile građanske demokracije, već autoritarne demokracije s nacionalnim predznakom. To je posljedica postojanja samo jedne javne istine o ulozi Josipa Broza Tita. Tijekom 45 godina šira javnost nije bila upoznata i s brojnim negativnim stranama njegove vladavine, te se o njemu nije mogla stvoriti jedna objektivna slika. Tako se iz jednog ekstrema – bespogovornog veličanja, prešlo u drugi ekstrem – omalovažavanja i osuđivanja. To je također posljedica nepostojanja objektivne historiografije, lišene tereta ideologije i nacionalizma, koja bi utvrdila pravu povijesnu istinu o kontroverznim događanjima iz Drugoga svjetskog rata i nakon njega. Tita se uvijek prikazivalo crno-bijelo, kao da će neka objektivno pozitivna činjenica o njemu uništiti neku objektivno negativnu činjenicu, i obratno.

Međutim, svi će se složiti da je Tito nepovratno obilježio ove prostore i svijet u XX. stoljeću,

a prisutan je i u XXI. stoljeću. I dok će za neke uvijek ostati »ljubičica bijela«, a za druge crveni vrag, potrebno je zbog budućih generacija raskrstiti s povijesnim mitovima, riješiti se raznovrsnih frustracija iz prošlosti te dati objektivnu historiografsku ocjenu Titovog života i djela. Da li je konačno došlo vrijeme da se to učini?

Literatura

Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito – prilozi za biografiju*, Kultura, Zagreb, 1953.

Nijaz Duraković, *Šta je nama Tito?* – URL: <http://www.bhdani.com/arhiva/153/t1534.htm> (30. 4. 2005.)

Dubravko Grakalić, *Tito – heroj ili zločinac?* – URL: <http://www.hsp1861.hr/vijesti6/050503dg.htm> (30. 4. 2005.)

Sava Mijalković i Aleksa Brajović, *Gosti socijalističke Jugoslavije 1944-1980*, Privredna štampa, Beograd, 1980.

Dobroslav Paraga, *Prijedlog za inicijativu o preimenovanju Trga maršala Tita* – URL: <http://www.hsp1861.hr/vijesti/200522-pred.htm> (30. 4. 2005.)

Ratni zločinac Josip Broz Tito i dalje u Beogradu – URL: <http://srbija.vpnetconsulting.com/node/view/151> (30. 4. 2005.)

Jasper Ridley, *Tito*, Prometej, Zagreb, 2000.
Start, br. 295, 14. V. 1980.

Historical myth about Josip Broz Tito as a means of manipulation with the peoples of the former SFRY

Summary

Josip Broz Tito is a character who undoubtedly marked the history of the 20th century, not only in the region, but also the world. Today, however, there is no common agreement on the nature of his historical role – while some consider him a hero, others denounce him for a war criminal. This situation is possible because of the fact that a scientific, unbiased review of his life and work is difficult, and has so far been attempted only from an ideological point of view, mostly with the purpose of creating a certain historical myth, to be further manipulated in order to achieve different political goals.

Key words: Josip Broz Tito, SFRY, historical myth

Prikazi

Ivan Hontić

studijska grupa: povijest

**Maria Teresa Torbio Brittes Lemos,
Asteci i Inke: civilizacije koje su
preživjele u šutljivom biću
(preveo sa španjolskog dr. sc. Jordan Jelić),
Euroknjiga, Zagreb, 2004., 140 str.**

Knjiga *Asteci i Inke* opsežna je studija profesorice Sveučilišta u Rio de Janeiru Marie Terese T. B. Lemos. U prijevodu dr. sc. Jordana Jelića (izdanje: Euroknjiga, Zagreb 2004.), knjiga je specifična po tome jer je kod nas dostupno malo pisanih (stručnih) radova koji se odnose na narode Južne Amerike, a posebno na njihov odnos i suživot sa španjolskim konkvistadorima. Koristeći i analizirajući brojne španjolske dokumente iz 16. stoljeća kao i kodekse domorodaca, autorica daje na uvid zanimljiva mišljenja kroničara onog vremena, ponajprije što se tiče domorodačke kulture, religije, rituala i života općenito.

Knjiga je manjeg formata, mekog uveza. »Predgovor« je djelo urednika i prevoditelja Jordana Jelića. Prvih šest poglavlja odnosi se na Asteke. U »Uvodu« (13-30) autorica iznosi okolnosti u kojima živi staro asteško društvo prije dolaska španjolskih osvajača. Donosi usporedbu duhovno-religijskih koncepata dvaju, više različitih nego sličnih, naroda. Ističe i istraživanje asteškog (meksičkog) društva kroz sukob dviju univerzalnih kultura – indijanske i španjolske. Analizira španjolske dokumente onog vremena kao i asteške kodekse, koji predstavljaju primarne izvore za proučavanje. »Sveti asteški prostor« (31-40) ističe fanatizam Španjolaca u 16. stoljeću i glavni cilj njihovih pohoda – uspostavljanje Orbis Christianusa. Sustavno su opisani rituali i mitovi koji se odnose na stvaranje svijeta, stvaranje sunca, kao i odnos svetog i profanog kod asteškog naroda. Kozmogonija meksičkog naroda kojoj je

primarni cilj živjeti sveti život u svetome svijetu, potvrđuje njihovo uvjerenje o izabranom narodu, narodu Sunca.

U odlomku »Osvajači i resakralizacija svetog asteškog prostora« (41-50) riječ je o suživotu superiornijih Španjolaca i domorodaca, koji su bili primorani »uklopiti« se u novonastalu situaciju da bi preživjeli, ali su i pored toga nastavili njegovati svoju tradicijsku kulturu u opsegu u kojem je to bilo moguće. Prikazan je i sistem provođenja obrazovanja poraženih naroda i stvaranje »ljudskog bića« koje ima »svoje srce i svoje lice«. Najjači utjecaj u tome imali su franjevci – religijska edukacija u cilju uspostavljanja dominacije. Spominje se i izobrazba u vojnim vještinama.

»Religijski sinkretizam u novom svetom prostoru« (51-58) posjeduje jaku povezanost među identitetima, a težnja mu je homogenizacija društva. Autorica ističe želju španjolskih osvajača da se religija dovede na općeprihvaćeni nivo za sve stanovnike Nove Španjolske, što se nastojalo postići poistovjećivanjem religijskih mitova (kult Gospe Guadalupe, zaštitnice, spasiteljice). »Šutljivo biće« (59-66), tema je koju sadržava i naslov ove knjige. Tu se ponajprije misli na mentalitet ovog naroda (također i naroda Inka), koji je i nakon progona, nasilja i nametanja stranih »zakona« uspio u tajnosti održati i obavljati svoje tradicionalne rituale. Ovdje autorica analizira izloženu problematiku istraživanja sukoba dvaju naroda i to kroz španjolski etnocentrizam, evangelizaciju kao potvrdu i provođenje etnocentrizma osvajača, tzv. pravo na osvajanje i dominaciju nad narodom

Asteka, integraciju domorodačkog i osvajačkog društva u novo, »sveto« društvo.

U »Prilogu razumijevanju mudrosti u poeziji Asteka« (67-72) prikazano je pjesništvo Asteka, kojeg je tematika vezana uz problematiku istinitosti i iskonskog na ovome svijetu, smisao života, te motive »cvijet« i »pjesma« kao ogledalo života, čovjeka i boga na Zemlji. Spominje se ciklički ritam života, te nestanak svega individualnog. U prilog tome, autorica donosi sljedeće pjesme: *Divota pjesme, Cvijet i pjesma, Jesi li istinski ti?, Rađanje Huitzilopochtlija, Razgovor otajnog ratnika.*

U nastavku knjige autorica se bavi narodom Inka. U »Uvodu« (83-86) govori općenito o sukobu Španjolaca s narodom Inka, o sličnostima i razlikama ta dva udaljena društva, a ponajprije o religijskim razlikama i sličnostima. Iznosi ciljeve istraživačkog rada te početne radne hipoteze. Odlomak »Kroničari konkviste« (87-98) počinje tumačenjem zapisa prvih misionara koji su stigli na teritorij Inka, najvažnijih izvora za proučavanje odnosa španjolskih osvajača prema narodu Inka, izvora o religiji, kulturi, praznovjerju, pravu, te općenito društvenim pitanjima tog novootkrivenog naroda. Andska historiografija donosi izvore o razvoju kraljevstva, vladarima, zakonima, ritualima i običajima Inka prije dolaska konkvistadora. Od suvremenih istraživanja autorica iznosi nedavne radove autora-istraživača andskog područja te razmatra o njihovim mišljenjima.

»Društvo Inka. Ljudi i bogovi« (99-108) zanimljiv je odlomak o mitskoj svijesti ovog, samog po sebi, mističnog naroda. O mentalitetu ljudi kod kojih je u stvarnosti vrijeme zaustavljeno te se oni stalno vraćaju u vrijeme svojih bogova i heroja. Slobodno možemo govoriti o narodu kod kojeg je stvarnost nestvarna. Riječ je ovdje i o konceptu »Pacha« koji predstavlja organizaciju prostora (svijet iznad, svijet ispod i svijet u sredini) i organizaciju vremena (život u irealnosti). »Sveto i profano« (109-116) analizira stanje društva koje je u svim aspektima sveto, a put prema profanom posljedica je desakralizacije od strane osvajača. Prema konceptu Mircea Eliadea autorica iznosi analizu mitova o stvaranju »svetog prostora« i »svetog društva«. Riječ je ovdje i o glavnom, svetom središtu Inka, gradu Cuzcou.

Poglavlje o »Mitskoj stvarnosti u svakodnevnicima Inka« (117-130) sadrži velik broj magijsko-religioznih kultova, mitskih bića, »zadataka« bogova (»pomaganje« u proizvodnji hrane, obradi zemlje i sl.). Riječ je o kozmogoniji Inka i o vječnoj borbi Inka za očuvanjem mitskih oblika svijesti. Najveći broj očuvanih prethispanskih tradicija sačuvan je kod Otavalosa i Salasacasa (današnji Ekvador) prvenstveno u obredima smrti.

»Zaključci razmatranja« (131-134), zaključci su analize problematike sukoba mentaliteta Inka i španjolskih osvajača: kriza mitske svijesti Inka, uspostavljanje »Novog Svijeta« nasiljem i razaranjem, pasivan otpor domorodaca u cilju očuvanja svojih običaja, vjere, jezika i zakona. Analiza evangelizacije kao (jedine) alternative pokorenim narodima koja se mogla provesti tek nakon što su uništeni svi institucionalni oblici života ovog naroda.

Na kraju prvog dijela knjige (o Astecima) nalazi se »Rječnik asteških pojmova« (73-79) koji sadrži 50-ak pojmova, kako korištenih u tekstu knjige, tako i nekih pojmova iz svakodnevnog jezika. Na kraju je dijela knjige o Inkama »Rječnik Quechua pojmova« (135-140), pojmova jezika Inka.

Jednostavna, ne pretjerano zahtjevna knjiga, epiteta su koji ne krase ovo djelo. Iako donosi sustavan prikaz stanja preokoceanskih naroda u 16. stoljeću, knjiga Marie Terese Toribio Lemos prvenstveno je namijenjena čitateljstvu koje je već, barem u kratkim crtama, upoznato s poviješću ovih dvaju drevnih društava kao i vremenom španjolske kolonizacije ovih područja. Njezin rad prvenstveno se bazira na odnosu mentaliteta osvajač-domorodac. Izvore koje koristi u najvećem su broju djela kroničara španjolske konkviste koji i ne mogu biti posve objektivni (oduzimani su i strogo kontrolirani od strane vođa konkviste). Sve to predstavlja veliki izazov istraživanju dotičnih društava, ali i rezultira još uvijek velikom mističnošću i nepoznavanju istih. Jednostavnost ovog djela vjerojatno je izbjegnuta i prijevodom dr. Jelića, jer je djelo prepuno stručnih riječi i stoga nepreporučljivo laičkom čitateljstvu koje se odlučiti pobliže upoznati drevna južnoamerička društva. Usprkos navedenim nedostacima, prijevod ovog djela od velike je koristi, nažalost malome broju ljudi koji se bave tematikom spomenutih naroda.

Ivan Viđen

studijska grupa: povijest umjetnosti i arheologija

Stjepan Ćosić i Nenad Vekarić, Dubrovačka vlastela između roda i države. Salamankezi i sorbonezi,

**Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za
povijesne znanosti u Dubrovniku,
Zagreb–Dubrovnik, 2005.,
232 str.**

Iz tiska nedavno izišla knjiga Stjepana Ćosića (ravnatelj Hrvatskog državnog arhiva) i Nenada Vekarića (voditelj Akademijinog Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku) *Dubrovačka vlastela između roda i države* s podnaslovom *Salamankezi i sorbonezi* obrađuje jednu od najzanimljivijih, a svakako i manje obrađivanih, pojava hrvatske povijesti novoga vijeka – dubrovačku vlastelu.

Budući da je dubrovačka aristokracija bila kamen temeljac Republike i jedini nositelj njezina suvereniteta, bilo kakvo obrađivanje te teme plijeni našu pažnju, pogotovo ako se radi o jednoj temi koja do sada nije bila sustavnije znanstveno obrađivana.

Svima su, u osnovnim crtama, poznata ustavna načela male jadranske republike i mehanizmi funkcioniranja njezine stabilne impersonalne vlasti. Do sada je također bilo poznato i to da su među dubrovačkom vlastelom postojale dvije struje neformalnih naziva: salamankeška (konzervativnija) i sorboneška (liberalnija) za koje se smatralo da su nastale nakon Velike trešnje 1667. godine kada su u red vlastele primljene neke građanske obitelji koje su, kako se do sada općenito uzimalo, bile sorboneške, uz one starije vlasteoske domove koji su bili salamankeški. Te dvije struje međusobno su se nadmetale za premoć u tijelima Republike, rodbinski se ne mi-

ješajući. Ova knjiga, međutim, iz temelja mijenja ovu predodžbu.

Autori su svojim desetogodišnjim radom, na temelju iscrpnog proučavanja izvora i literature, iznijeli i dokazali tvrdnju da je raskol patricijata počeo već krajem XVI. i početkom XVII. stoljeća dvama, na prvi pogled nepovezanim događajima: ubojstvom diplomata Frana Gondole (Gundulića) 1589. godine i »Velikom zavjerom« nekoliko plemića 1610./12. godine, a da je nakon potresa 1667. godine taj unutarstaleški sukob ušao u svoju daljnju fazu i bio je osnovni izvor političke dinamike sve do pada Republike 1808./15. godine. Događaji su tekli otprilike ovako: Marin Andrijin Bobali (Bobaljević) ubio je u jednom sukobu uglednog diplomata Frana Gondolu (Gundulića) 1589. godine. Kažnjen je progonstvom zajedno s bratom Mihom, i u Italiji gdje se skrasio, bio je mecena (npr. Orbinijevu *Kraljevstvu Slavena*) i bavio se književnim radom. Budući da su ubojica i ubijeni bili u složenim rodbinskim i tazbinskim vezama (Gondola je bio muž Bobaljeve sestrične), stvorila su se, logično, dva oštro suprotstavljena tabora. Ubojica se za vrijeme svog boravka u Italiji s nekolicinom svojih istomišljenika uključio u protuosmanske planove savojskog vojvode Karla Emanuela I. koji su se, nadahnuti katoličkom obnovom i pod okriljem španjolskih Habsburgovaca, uključili u plan invazije na istočnojadransku obalu i oslobođenje balkanskih naroda

od osmanlijske vlasti. Iz njihove perspektive Dubrovnik se činio kao idealni most prema Istoku i logistička baza potencijalnih ustanika. Naravno, bilo je to u suprotnosti s vanjskom politikom dubrovačke neutralnosti i *statusa quo*, pa je stoga ubojica Bobali, sada već zavjerenik, trebao pripremiti teren za invaziju, jer je u slučaju uspjeha akcije vidio potencijal za proširenje dubrovačkog teritorija i moći, kao i za osobnu reafirmaciju. U kolovozu 1611., kada su obojica braće Bobali već bili umrli u progonstvu, ali su njihove ideje nastavili njihovi istomišljenici Marin Resti, Jakov Resti, Jakov Giorgi i drugi, u dubrovačke je vode uplovio jedan ratni jedrenjak kao prethodnica opisanog poduhvata. Dubrovačka vlada, naravno već poslovično dobro obaviještena o svemu, uhitila je zavjerenike i njihove pomagače i stavila ih u tamnicu. U sudskom procesu koji je nešto kasnije započeo iskristalizirale su se rodovske podjele (»zavjerenici« i »čuvari poretka«) koje su bile zadane već dvadesetak godina ranije, što je utjecalo na tijek i ishod suđenja. Naposljetku, bez obzira na to što su osuđenici pobjegli iz zazidanih tamnica u Italiju i bez obzira na napetost u samome gradu i škakljivu vanjskopolitičku situaciju koja je potrajala nekoliko godina, može se reći da je glavna opasnost izbjegnuta, te je slučaj nešto kasnije bio zaključen.

Stvar koja je naizgled bila riješena, bila je temelj unutarstaleške rodovske podjele koja je trajala idućih dva stoljeća, jer su dva tabora događajima oko »Velike zavjere« bila definirana i politički i obiteljski. Dok je u događajima nakon ubojstva Frana Gondole 1589. prevladala struja kojoj su pripadali rodovi žrtve, u događajima koji su se odvijali tijekom »Velike zavjere« dvadesetak godina kasnije, prevladala je suprotna struja, koja je one ranije »izbacila iz igre«. Tako da tu leži ključ zašto je, da navedemo samo najočitiji primjer, obitelj Gondola (Gundulić) sve do pada Republike obavljala najmanje državnih službi.

Te dvije frakcije nisu se srođivale ni ženidbenim vezama, tako da je raskol bio potpun, a proširen je agregacijom nekoliko građanskih obitelji nakon katastrofalnog potresa 1667. godine kada je poginuo značajan broj vlastele. Otad su se »pobjeđeni« vlasteoski rodovi miješali samo s novima, a zahvaljujući strogoj endogamiji unu-

tar vlasteoskog staleža, broj onih koji su ostali »čisti« s vremenom se sve više smanjivao, jer je »salamankez« sa svakom ženidbom van svoga kruga postajao »nečist«. Sukob koji je nastao u obitelji i širio se rodbinskim vezama dalje, stvorio je dakle endogamiju u endogamiji.

U ključu tako definiranih rodovskih podjela ova knjiga uspostavlja potpuno nova iščitavanja djelovanja mnogih poznatih osoba i njihovih djela. Tako, naprimjer, o utjecaju isusovačkoga reda u političkim događajima, o Orbinijevoj knjizi kao o ideološkom panslavističkom tekstu, o tome zašto se Ivan Gundulić (pripadnik poraženog klan) bavio književnošću na način na koji se bavio i što u *Dubrovci* nitko do sada nije primijetio, kako je *Osman* ustvari kritika monarhijskog samovlada, kako se u spjevu *Pavlimir* Gundulićeva rođaka Junija Palmotića veliča stari republikanski egalitarizam narušen navedenim događajima, kako se u djelu Vladislava Menze (Menčetića) posvećenom Petru Zrinskom *Trublja slovinska* također vide posljedice ove političko-rodovske podjele, kao što su vidljive i u spjevu Jakete Palmotića Dionorića *Dubrovnik ponovljen*, kako je obitelj Caboga (Kabužić) prešla u kritičnom momentu iz salamankeškog u sorboneški tabor, tko je u ustanku protiv Francuza 1814. kako postupio i zašto itd.

Upravo zato ova će knjiga postati nezaobilazno štivo ne samo povjesničarima, već i povjesničarima umjetnosti, povjesničarima kulture, povjesničarima književnosti, ali i svima koji se budu upustili u proučavanje dubrovačke prošlosti. Pokazuje se da više nije svejedno tko je kome bio brat, rođak, šogor, susjed, kum; štoviše bilo je to upravo od presudne važnosti za privatno i javno djelovanje većine osoba koje smo do sada promatrali bez tog rodovskog i unutarstaleškog konteksta. Autori su mogli iznijeti i dokazati ove tvrdnje baš zato jer su jedini cjelovito i studiozno pristupili istraživanju konteksta i izvora, prvenstveno matičnih knjiga (možemo zamisliti koliki je bio posao pregledati dvadesetak raznih matica za dvjestogodišnje razdoblje i izraditi sve geneaološke tablice, kao i »pročešljati« gotovo sve ostale arhivske serije dubrovačkoga arhiva), premda su se neki autori već prije fragmentarno dotaknuli nekih od problema ove tematike

(npr. S. P. Novak u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti*). Dovoljno govori podatak da ova tvrdo ukoričena knjiga velikoga formata, opsega 232 stranica sadrži 66 shema, 41 sliku, 22 tablice i 5 grafikona, a naravno i grbove svih vlasteoskih obitelji, tako da gotovo nema stranice bez ilustracije. Knjiga je podijeljena u dvije cjeline različite naravi i metodologije: prvi dio »Raskol dubrovačkog patricijata« (str. 9-102.) sa svojim uvodom, 18 poglavlja i zaključkom koncizno iznosi i dokazuje prije spomenute tvrdnje, a drugi dio »Rodovi, casate, pojedinci« (str. 103-220.) statistički obrađuje podatke o 33 vlasteoska roda i detaljno i pregledno (uglavnom u shemama) donosi podatke o vrstama, broju i značaju službi što su ih obavljali pripadnici pojedinih rodova, tako da se na prvi pogled može uočiti koji je vlasteoski dom brojniji, koji utjecajni, koji marginaliziran, kada koji izumire i slično. Knjiga je opremljena i opsežnim popisom izvora i literature, te sažetkom na engleskom jeziku.

Valja napomenuti da je ova knjiga samo jedna u nizu iznimno kvalitetnih i uspješnih publikacija izišlih iz renesansnog Sorkočevićevog ljetnikovca u Lapadu pod vodstvom Nenada Vekarića. Ovaj je Zavod, naime, u zadnjih desetak godina izdao preko dvadeset naslova iz dubrovačke povijesti, baveći se raznovrsnim temama, od demografskih, preko diplomatskih i pravnih, do proučavanja svakodnevnice; tako da možemo reći da je u posljednje desetljeće tiskano više knjiga nego od osnutka Zavoda (1949.) do devedesetih godina, a sve to uz redovito izlaženje *Anala* (u

kojima je prije nekoliko godina izišao jedan rad dvojca Ćosić-Vekarić vezan uz istraživanja koja su iznesena u ovoj knjizi), te organiziranje znanstvenih skupova (*Okvir slobode* Z. Janeković Römer, *Pod plaštem pravde* Nelle Lonze, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu* Vesne Miović, *Dubrovnik nakon pada Republike* Stjepana Ćosića, da spomenemo samo neke od već danas nezaobilaznih naslova kako u znanstvenim, tako i u širim čitateljskim krugovima.). Kako je ironično napisao Hrvoje Ivanković smještajući ove impresivne brojke u kontekst trenutnog *imagea* Dubrovnika kao predivne, ali skupe i površne *jet-seterske* destinacije: »Ne treba dakako očekivati da će izdanja Zavoda u budućnosti dobiti publicitet približan onome koja dobiva svaka jahta što se s poznatijim putnicima usidri u dubrovačkom akvatoriju, no ipak je utješno znati kako se u nekom tiho i ugodnom zakutku dubrovačkog ambijenta kriju ljudi koji temeljito i uporno rade na daljnjem upoznavanju i valoriziranju one povijesti i duha što su, u krajnjoj konzekvenci, taj grad i učinili tako atraktivnim«. Možda bi sada bilo vrijeme da netko duboko i temeljito obradi segment likovne baštine dubrovačke vlastele jer do danas nemamo niti jedne cjelovite studije o dubrovačkoj heraldici, da navedemo samo jedan od najočitijih primjera.

Knjiga Stjepana Ćosića i Nenada Vekarića za ključno, nema sumnje, postat će nezaobilazna lektira povjesničarima zbog svoje metodologije, iznešenih novih spoznaja, konciznosti i preglednosti.

Triplex Confinium (1500.-1800.).

Ekohistorija.

Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru,

ur. **Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić,**
Književni krug Split – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,
Split – Zagreb, 2003., 445 str.

Ova knjiga zanimljivog, a neupućenima možda i nejasnog naslova, zbornik je znanstvenih radova nastalih u sklopu projekta *Triplex Confinium*¹ (utemeljenog 1996. suradnjom Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjeka za povijest Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti i Odsjeka za jugoistočnoeuropsku povijest Sveučilišta u Grazu²), a pripremljenih za treću međunarodnu projektnu konferenciju održanu u Zadru 2000. godine. Ova je konferencija na mala vrata u hrvatsku historiografiju uvela novi pravac, točnije znanstvenu

disciplinu u svijetu prisutnu već tridesetak godina – ekohistoriju³ – povijest ljudskog okoliša i čovjeka kao dijela tog okoliša. Ekohistorijski pristup u povijesnim istraživanjima polazi od osnovne ideje da su »povijest i ljudi i vremena i prostori«⁴, a pretpostavlja multi- i transdisciplinarno balansiranje između makro- i mikrohistorijskih istraživačkih metoda.

Zbornik je podijeljen u četiri tematska dijela, ovisno o tome na što su autori znanstvenih radova stavili naglasak: na promatranje prirode, promišljanje prirode, korištenje prirodnih resursa ili mijenjanje prirode pod utjecajem čovjeka.

Prvi dio knjige, »Promatrajući prirodu«, tematski obuhvaća radove u kojima je prirodna sredina »tromeđe« u prvom planu. Znanstveni rad Damira Magaša pod naslovom »Geografske odrednice

1 Sam naziv *Triplex Confinium* odnosi se na toponim (Medviđa glavica na Debelom brdu kod Knina) nastao nakon mira u Srijemskim Karlovcima (1699.), a označuje mjesto susreta i međunarodnopravno reguliranu granicu između Osmanskog Carstva, Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. *Triplex Confinium* često se prevodi kao *Tromeđa* označavajući pritom samu točku razgraničenja imperijalnih sustava, a u historiografskoj je upotrebi i termin *tromeđa* koji obuhvaća čitav pogranični prostor sa sve tri strane imperijalnih granica (Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500.-1800.*, Barbat, Zagreb, 2003, 173.).

2 Više o projektu vidjeti u: Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500.-1800.*, Barbat, Zagreb, 2003.

3 Više o »hrvatskoj ekohistoriji u nastajanju« i važnosti ekohistorijskih istraživanja vidjeti u pogovoru knjige R. Delort i F. Walter, *Povijest europskog okoliša*, Barbat, Zagreb, 2002. (pogovor: D. Roksandić).

4 , *Triplex Confinium (1500.-1800.)*. *Ekohistorija*, ur. D. Roksandić i N. Štefanec, Književni krug Split – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Split-Zagreb, 2003, 5.

nastanka karte Matea Pagana: *Cijeli okrug Zadra i Šibenika (Tutto el contado di Zara et Sebenicho)*, Venecija, oko 1530.« donosi nam sustavnu analizu toponima sjevernoistočnog dijela te karte, ukazuje na prevagu slavenskih toponima i proučava toponime i ostali sadržaj karte s ekohistorijskog aspekta kako bi iz njih iščitao prirodno-geografske i društveno-geografske uvjete na tom području u prvoj polovici 16. stoljeća.

Dubravka Mlinarić, koja komparira ranonovjektivne toponime iz prvog hrvatskog romana *Planine Petra Zoranića* (1536.) i toponime zemljovida *Tutto el contado di Zara et Sebenicho* (1530.), dolazi do zaključka o koliziji književnih i kartografskih toponima, a problematizira i mogućnost korištenja književnih izvora u ekohistorijskim istraživanjima. U svojem istraživanju povijesti »tromeđe« kartografske izvore koristi i Josip Faričić – i to kartu Slavonije, Hrvatske, Bosne i dijela Dalmacije koja je 1595. objavljena u zbirci karata G. C. Mercatora *Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*.

Mirela Slukan-Altić je, analizirajući habsburške i mletačke katastarske izvore iz 18. stoljeća, »Komparativnom analizom kulturnog pejzaža ruralnih naselja mletačke i habsburške krajine« nastojala ukazati na to kako se različiti odnosi Mletačke Republike i Habsburške Monarhije prema krajinama i krajišnicima odražavaju u izgledu i strukturi naselja (povezano s time i zemljišnih čestica) nastalih na području »tromeđe« u 18. stoljeću.

Borna Fürst-Bjeliš, Giovanni D'Alessio i Olga Diklić usporedbo dvaju mletačkih katastarskih primjera iz 18. stoljeća (tzv. Vendramin katastar 1709/11. i Grimani katastar, 1756.) u »Mletački katastar 18. stoljeća i ekohistorijska evaluacija Tromeđe« određuju tip i evoluciju agrarnog pejzaža Triplex Confiniuma, a dotiču se i (ne)mogućnosti korištenja katastarskog izvora za analizu uvjeta prirodne sredine. »Nova habsburško-osmanska granica u Pounju krajem 18. stoljeća i jedan osmanski dokument iz 1795.« Dina Mujadževića pokušaj je prezentiranja novih spoznaja o razvoju hrvatsko-bosanskohercegovačke granice u Pounju na osnovi izvornog osmanskog spisa o razgraničenju iz 1795. (tzv. hududnama). Članak donosi i hrvatski prijevod teksta hududname.

O zanimljivim karakteristikama klime, vremenskim nepogodama te poplavama, bolestima i gladnim godinama koje su utjecale na život ljudi Bosne i Hercegovine u 18. stoljeću sistematizirano piše Snježana Šušnjara u radu »Izvori bosanskih franjevaca o prirodnim nepogodama u Bosni i na Tromeđi u 18. stoljeću«.

Širim europskim kontekstima interesa Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta za »dobrog divljaka«, tj. Morlaka bavio se Marin Knezović u radu »Morlak kao prirodni čovjek u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta«.

Željko Holjevac se u radu »Ljudi, voda i prirodna sredina na Triplex Confiniumu: Vukasovićeve i Hacquetove ekohistorijske opservacije u Lici i Krbavi u drugoj polovici 18. stoljeća« bavi opisima Like i Krbave iz 1770-ih i 1780-ih, a naglak stavlja na značenje voda u krškoj prirodnoj sredini i životu ljudi »tromeđe«.

Cjelinu »Promišljajući prirodu« (drugi dio knjige) u kojoj su okupljeni radovi što se koncentriraju na doživljaj prirode čovjeka s »tromeđe« otvara znanstveni rad Suzane Marjančić »Hijerarhizacija života u Kavanjinovu »univerzalnom epu« *Povijest vandelska*: prilog kulturnoj botanici i kulturnoj zoologiji«. Valentina Gulin-Zrnić u svojoj studiji »Čovjek i priroda poliptih 18. stoljeća« nastoji definirati poimanje odnosa čovjek i priroda naglašavajući pritom kompleksnost tog odnosa, služeći se ljetopisnim zapisima makarskog franjevca Gojaka, Lovrićevim *Bilježkama o putu po Dalmaciji*, Garanjinovim *Političko-ekonomskim razmišljanjima o Dalmaciji* te dalmatinskom lirskom i epskom usmenom književnošću kao izvorima.

Analizom percepcije prirodne okoline i pokušajem stvaranja mentalne mape (topografije i geografije) prostora »tromeđe« u slabo poznatom djelu *Plorantis Croatiae secula duo* Pavla Rittera Vitezovića razumijevanju odnosa čovjek i priroda svojim je znanstvenim radom pridonijela Zrinka Blažević. Odnos čovjeka i jezera od vremena Vojne krajine pa sve do prvog pokušaja stvaranja nacionalnog parka (1928.) i konačnog proglašenja Plitvičkih jezera nacionalnim parkom (1949.) nastojao je rasvijetliti Stefan Halikowski Smith u znanstvenom radu zanimljivog naslova: »Od Vojne granice do nacionalnog parka: Otkriće Plitvičkih jezera«.

Kakvo je praktično i ekonomsko značenje u ranonovovjekovnoj realnosti »tromede« mogla imati priroda donosi tematska cjelina (treći dio knjige) »Koristeći prirodu«. U radu »Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću« (autorka: Snježana Buzov) se na osnovi osmanlijskih ranonovovjekovnih poreznih izvora nastoji istražiti kako je dolazak Osmanskog Carstva kao nove imperijalne sile s novim sustavom vrednovanja i iskorištavanja okoliša uvjetovao promjene u kraljiku onovremene Dalmatinske zagore. »Turska osvajanja i ekosistemske tranzicije u Lici i Krbavi na prijelazu iz kasnog srednjeg vijeka u rani novi vijek« obradio je Marko Šarić postavljajući važno pitanje kako je iščezavanje srednjovjekovne društvene i etno-demografske strukture te opadanje gospodarske aktivnosti utjecalo na sam izgled i karakter prostora i stanovništva »tromede«.

Prirodnom sredinom i njezinim elementima u južnoslavenskim epskim pjesmama pozabavio se Ivan Mimica, a u radu »Antroponimi tromede motivirani prirodnom sredinom (u 17. i 18. stoljeću)« Živko Bjelanović analizira prezimena, imena i nadimke ljudi kako bi otkrio značenjsku povezanost tih antroponima s prirodnom osnovom, biljnim i životinjskim svijetom. Zanimljivu temu ishrane krajišnika i načina pripreme jela i pića Karlovačkog generalata obradio je Ivan Jurišić.

Na temelju istraživanja izvora dalmatinskih autora pisanih talijanskim jezikom Jelka Vince-Pallna u radu »Ekohistorija morlačkog načina života druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća« ekohistorijskim pristupom nastoji objasniti morlačka obilježja kao što su npr. odnos prema tradiciji, gradu, obradi zemlje, način privređivanja, gostoljubivost i slično, odbacujući pritom prevladavajuće mišljenje o ekološkom determinizmu u ekološkoj antropologiji.

Četvrti dio Zbornika (»Mijenjajući prirodu«) naglasak stavlja na, u posljednje vrijeme sve aktualnije, vidljive i nevidljive, posljedice čovjekove aktivnosti na sam izgled, ali i valorizaciju i eksploataciju prirodne osnove u ranonovovjekovnom razdoblju. Polazeći od osnove da prirodna i ljudska okolina čine nedjeljivu cjelinu (ekosistem) i od spoznaje da su za socijalnu strukturu »tromede« posebno značajni prirodni uvjeti,

Šime Pilić (»Socijalna ekohistorija krajeva uz rijeku Krku 1500.-1800. u suvremenim putopisima«) ekohistorijski istražuje prostor lijeve i desne obale Krke donoseći pritom i bibliografiju objavljenih radova i izvora relevantnih za daljnji razvoji socijalne ekohistorije tog prostora.

Doprinos razumijevanju procesa deforestacije Velebitske primorske padine i »skidanju krivnje« s Mlečana za ogoljelost tog prostora, donosi rad Nataše Štefanec »Trgovina drvetom na Triplex Confiniumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600.-1630.)?« temeljen na istraživanju dokumentacije o habsburško-mletačkim pregovorima o sječi i prodaji drva iz prve polovice 17. stoljeća koja se čuva u bečkom Haus-, Hof- und Staats Arkiv.

Sličnu problematiku velebitskih šuma i aspekte habsburške službene šumarske politike na velebitskom području obrađuje i Anna Maria Grünfelder (»Velebitske šume od 16. do 18. stoljeća«) analizirajući mletačke i habsburške izvore, kronike, vedute, dnevnike i službene akte. Vrlo sistematizirani i statistički odrađeni pregled iskorištavanja drveta i krčenja šuma na velebitskom prostoru u prvoj polovici 18. stoljeća donosi rad Karla Kasera »Uništenje šuma na obalnom kraškom području hrvatske Vojne krajine u prvoj polovici 18. stoljeća. Njegovi demografski, privredni i socijalni uzroci« gdje autor razmatra zbog kojih je antropogenih utjecaja došlo do gotovo potpunog ogoljivanja primorskog krša i djelomičnog ogoljivanja planinskog krša na području Vojne krajine.

Jedan od rjeđih radova u ovom Zborniku koji se fokusira samo na prostor s Osmanske strane »tromede« je rad Samuela Wilcocksa »Turska uprava nad balkanskim rudnicima srebra u prikazima zapadnih putnika« u kojem autor predočava rudarenje srebra i opadanje rudarske aktivnosti na Balkanu nakon srednjovjekovnog maksimuma proizvodnje.

Hrvoje Petrić u posljednjem objavljenom znanstvenom radu u zborniku (»Odnos čovjeka i okoliša na višegraničju: Torčanska Podravina tijekom druge polovice 18. stoljeća«) radi odmak od dinarskog prostora »tromede« i prepoznaje još jednu povijesno uvjetovanu tromedu na ranonovovjekovnom hrvatskom prostoru na kojoj čovjek živi u

međuodnosu s prirodnim okolišem – to je prostor *Podravske višegraničja*⁵ gdje »tromeđa« označava granicu Vojne krajine, Civilne (Banske) Hrvatske i ugarskih županija (Zaladske i Šomodske).

Polazeći od shvaćanja o nerazlučivosti čovjekovog identiteta i okoliša u kojem živi i kojega je dio, ekohistorijska istraživanja prostora *Triplex Confiniuma* od neprocjenjive su važnosti za razumijevanje svakodnevnog života ranonovovjekovnog krajišnika, ali i širih društvenih i povijesnih procesa na tom prostoru sraza, ali i kulturne interakcije triju velikih imperija. Radovi objavljeni u ovom Zborniku metodološki su putokaz svima koje zanimaju odnosi čovjek-okoliš kroz povijest, ljudski doživljaj okoliša u konkretnom prostoru i vremenu, mijenjanje okoliša pod utjecajem antropogenih faktora, ali i utjecaj okoliša na život »malih ljudi«, a preko toga i na kompleksna povijesna kretanja. Čitavim projektom *Triplex Confinium* nastoji se napraviti odmak od sveprisutnih makrohistorijskih istraživanja, a ovaj je Zbornik, premda svi radovi u njemu nisu u potpunosti ekohistorijski (ali su svakako interdisciplinarni), prvi korak prema široj popularizaciji mikrohistorijskih i komparativnih pristupa u rješavanju povijesnih (i historiografskih) problema.

---

5 *Podravska višegraničja* je subprojekt projekt *Triplex Confiniuma*.

Jasmina Skočilić

studijska grupa: povijest i povijest umjetnosti

**Peter Burke,
Očevid. Upotreba slike
kao povijesnog dokaza,
Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2003., 227 str.**

»Slika govori više od tisuću riječi«
(Kurt Tucholski)

Profesor kulturne povijesti na Sveučilištu u Cambridgeu Peter Burke povjesničarima i etnolozima poznat je kao autor niza zanimljivih knjiga poput one u hrvatskom prijevodu naslovljene *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Europe* (Školska knjiga, Zagreb, 1991.).

Samo dvije godine nakon izdanja izvornika – *Eyewitnessing: The uses of Images as Historical Evidence*, djelo je prevedeno i objavljeno u Hrvatskoj.

Burke objašnjava kako je knjiga rezultat seminara za dodiplomce koji je vodio zajedno s pokojnim kolegom Bobom Scribnerom, kome je ova knjiga posvećena. Ona broji jedanaest poglavlja, redom naslovljena: »Snimke i portreti« (19-34), »Ikonografija i ikonologija« (35-46), »Sveto i nadnaravno« (47-60), »Moć i prosvjed« (61-84), »Materijalna kultura kroz slike« (85-108), »Pogledi na društvo« (109-130), »Stereotipi drugih« (131-150), »Vizualne pripovijesti« (151-166), »Od svjedoka do povjesničara« (167-180), »Nadilaženje ikonografije?« (181-190), »Kulturna povijest slika« (191-203).

Već na početku kudi povjesničare zbog čestog oslanjanja isključivo na tekstualne dokaze (»nevidljivost vizualnog«). Naravno Burke navodi i izuzetke od pravila kao što su Jacob Burckhardt, Johan Huizinga i Philippe Ariés. Svrha *Očevida* je

dakle da potakne povjesničare na upotrebu slika kao povijesnog dokaza i upozori buduće korisnike na moguće zamke u istom. Koristeći pravničku terminologiju, autor naglašava kako se različite vrste slika, od pećinskih slikarija i tapiserije iz Bayeuxa do portreta Staljina i kipa kineske »Božice demokracije«, mogu upotrijebiti kao »dopustivi dokaz«. Burke se ne ograničava samo na primjere reprezentativne umjetnosti već se bavi i predmetima svakodnevice – zemljopisnim kartama, posudem, igračkama i sl., problematizirajući i socijalnu upotrebu predmeta.

U nizu poglavlja Burke svoju osnovnu tezu iznosi kroz brojne vizualne dokumente: portrete, fotografije, ikone, materijalne ostatke svakodnevnog života i filmove. Pri tome autor skreće pažnju na uobičajene metode ikonologije i ikonografije, ali i novije metode: psihoanalizu, semiotiku, dekonstrukciju i sl.

U današnjem digitalnom dobu vizualnih komunikacija, ljudi su i prezasićeni slikama. Prema Burkeu, taj se slikovni obrat, kako ga naziva William Mitchell, pojavio osamdesetih godina prošlog stoljeća, potaknut razvojem povijesti mentaliteta i povijesti materijalne kulture.

Vrijednost slike kao povijesnog dokaza najviše dolazi do izražaja u povijesnim rekonstrukcijama svakodnevnog života, ali i u povijesti znanosti. Autor često ističe kako te slikovne prikaze ne

možemo uvijek shvatiti doslovno, kao objektivne izvore već kao tragove. Potrebno je poznavati dotičnu kulturu i pravila za »otključavanje« značenja vizualnog prikaza. Pri tome se autor možda previše oslanja na tradiciju Erwina Panofskog. Također, ova knjiga govori o stereotipima, ne samo u smislu vizualnih formula, već i u poimanju drugih: način na koji su Europljani prikazivali pripadnike *drugih* (egzotičnih) kultura i civilizacija i obrnuto. To Burke objašnjava na konceptu pogleda i suprotstavljenih parova.

Mnogi su slikovni prikazi kroz povijest sloveli za vjerna svjedočanstva ili slike stila očevida (primjerice slike nizozemskih umjetnika ili djela Vittorea Carpaccia). Danas vizualni mediji poput fotografije i filma bude u gledatelju privid svjedočenja stvarnosti. Često zaboravljamo da svatko drugačije percipira i interpretira stvarnost i da su zato svjedočanstva sama po sebi uvijek subjektivna.

Ljudi se u svom svakodnevnom iskustvu najviše oslanjaju na osjet vida, stoga i ne čudi čovjekova vjekovna potreba za vizualnim predočavanjem. Kako bi si predočili prošlost najčešće koristimo vizualno pamćenje i mentalne slike. Na povijesnu imaginaciju najviše su utjecale slavni vizualni prikazi određene teme, a danas filmovana povijest. U svakom slučaju i tekstualni povijesni dokazi kao i oni vizualni podložni su različitim interpretacijama i shvaćanjima. Još jedna pozitivna strana *Očevida* je svakako autorov stil pisanja; pristupačan i razumljiv čak i laicima u ovom području. Osobno mi je drago da je ova knjiga našla svoje mjesto u različitim kolegijima na više studija povijesti u Hrvatskoj, pružajući tako studentima mogućnost za drugačije promatranje povijesti.

Petar Bagarić

studijska grupa: povijest i geografija

Ivo Goldstein, Židovi u Zagrebu 1918–1941.

Novi Liber, Zagreb, 2004., 578 str.

Knjiga *Židovi u Zagrebu 1918-1941* ima 578 stranica sa 699 fusnota i podijeljena je na 40 poglavlja u 7 cjelina. Na kraju knjige nalaze se »Popis slikovnih priloga« koji daje podatke o ovitku, zanimljivom predlistu i zalistu te popis 76 slikovnih priloga unutar teksta s naznačenim izvorima, »Popis tablica« koji upućuje na 15 tablica kojima je knjiga opremljena, »Kratice«, »Korišteni arhivi i arhivski fondovi«, »Izvori«, »Literatura«, »Rječnik hebrejskih i judaističkih termina« sa 67 natuknica, »Kazalo osobnih imena«, »Kazalo zemljopisnih pojmova« te »Bilješka o autoru«. Objavljivanje knjige pomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Prva cjelina »Uvod« je podijeljena na četiri poglavlja. Poglavljem 1 »Što želim postići ovom knjigom?« autor definira knjigu kao pokušaj prikazivanja i analiziranja osnovnih događanja unutar židovske zajednice i Židovske općine u Zagrebu. Radi se prvenstveno o analizi političkih stavova koji su dominirali Židovskom općinom i širom židovskom zajednicom. Prostor je posvećen i kulturnoj te socijalnoj djelatnosti. Autor je tek u osnovnim crtama nastojao prikazati sudjelovanje zagrebačkih Židova u životu šire zajednice, ponajprije njihov angažman u privredi te u društvenim djelatnostima. Knjigu smatra pokušajem stvaranja solidnog temelja za istraživanje sudjelovanja zagrebačkih Židova u životu grada Zagreba.

U poglavlju 2 »Židovi? Jevreji? Izraelićani? Mojsijevci?« autor upoznaje čitatelja s podrije-

tlom nazivlja za Židove u hrvatskom zemljama te okolnostima i strujama u židovskoj zajednici koje su podržavale neki od oblika imena. Oblik Židov koji je prevladavao do 1929. pod utjecajem državnih mjera i konformizma počeo je ustupati mjesto obliku Jevrej, čemu je pridonosio i anti-semitski prizvuk naziva Židov. Tendencije ponovnog približavanja hrvatskom jezičnom standardu i obliku Židov vidljive su od uspostave Banovine Hrvatske 1939.

Poglavlje 3 »Zagreb između dva svjetska rata« upoznaje čitatelja s položajem Zagreba u novostvorenoj jugoslavenskoj državi. Zagreb je postao vodeće financijsko i trgovačko središte jugoslavenske države u dvadesetima, ali je izgubio primat poslije financijskog sloma 1931. u korist Beograda. Autor upoznaje čitatelja sa socijalnom i gospodarskom strukturom te urbanističkim razvojem Zagreba.

Poglavljem 4 »Židovi u Zagrebu do 1914. godine« autor daje pregled naseljavanja Židova u Zagreb i postanka najveće i najbogatije židovske zajednice u Hrvatskoj – zagrebačke Židovske općine. Od kraja 19. stoljeća osnivaju se u Zagrebu brojna židovska dobrotvorna, ženska, omladinska, pjevačka, literarna i sportska društva. Od 1906. tiska se časopis *Židovska smotra*, a od 1917. časopis *Židov*. U zagrebačkoj Židovskoj općini prevladali su integracijski trendovi. Jezična asimilacija je prilično brza, a u samom Zagrebu i brža nego u židovskoj zajednici u Hrvatskoj čemu pridonosi useljavanje Židova iz drugih dijelova Hrvatske u Zagreb. Integracija u privredni i kulturni život Zagreba je bila uspješna, ali s

druge strane tokom 19. st. antisemitskih ispada je u Zagrebu bilo značajno više nego u drugim hrvatskim sredinama.

Druga cjelina »Doba patnji i novih nada (1914-1918)« sastoji se od pet poglavlja i bavi se položajem Židova do stvaranja Kraljevstva SHS.

Poglavlje 5 »Prvi svjetski rat: Židovi i žrtve i navodni profiteri« obavještava da su s početkom Prvog svjetskog rata mnoge djelatnosti unutar židovske zajednice zamlre. Obustavljen je časopis *Židovska smotra*, Izraelitsko hrvatsko literarno društvo i Židovsko akademsko potporno društvo. Rat je otežao djelovanje staračkog doma, općine, škole. Ipak, rat nije zaustavio djelovanje općine jer je pojačana aktivnost dobrotvornih ustanova i brojnih zaklada, a objavljen je i vjeronaučni priručnik. U toku rata Židove se proziva za ratno profiterstvo i nedovoljan patriotizam.

Poglavlje 6 »Pokretanje lista *Židov*« predstavlja list koji je izlazio kroz cijelo vremensko razdoblje kojim se knjiga bavi, a čije je pisanje autoru poslužilo kao okosnica knjige. Ključna osoba tog pothvata bio je Aleksandar Licht, pokretač cionizma u Hrvatskoj. *Židov*, list cionističke orijentacije, afirmirao se kao najznačajniji list u hrvatskoj i jugoslavenskoj židovskoj zajednici, a od 1918. postaje službeno glasilo »Zemaljskog odbora Saveza cionista«. List se dobrim dijelom financirao pretplatom, dijelom dotacijama Saveza te iznajmljivanjem oglasnog prostora.

Poglavlje 7 »Između Austro-Ugarske i Kraljevstva SHS« naziva stav židovskih glasila, organizacija i zajednice konformističkim i samozatajnim te prati njihovu evoluciju od podrške Austro-Ugarskoj do pozdravljanja Narodnog vijeća SHS.

Poglavlje 8 »Val antisemitskog nasilja« opisuje pljačke židovske imovine i izljeve nasilja uperenog protiv Židova koje je uzelo maha krajem 1918. širom sjeverne Hrvatske. Antisemitski članci su se javljali u klerikalnom, liberalnom, seljačkom i socijalističkom tisku. Židovi nisu bili zastupljeni u političkim strukturama Države SHS. Židovsko podrijetlo se spočitavalo protivnicima, ali zazor prema Židovima je nestajao kada bi se našli u redovima većine.

Poglavlje 9 »Židovska zajednica u Zagrebu, centar na periferiji« ilustrira učinak novih državnih granica na prekid do tada snažnih veza zagrebač-

ke Židovske općine sa židovskim općinama izvan Hrvatske i jugoslavenske države. Od periferije u Austro-Ugarskoj zagrebačka općina postala je centar u Jugoslaviji. Međuratno doba je za zagrebačku židovsku zajednicu bilo zlatno doba, a Zagreb je postao centar na periferiji srednjoeuropskog židovstva. U njemu su djelovale brojne i utjecajne židovske organizacije – društvene, kulturne, humanitarne, ekonomske i sportske.

Treća cjelina »U novoj državi: novi strahovi, novi razvoj« obuhvaća osam poglavlja i bavi se židovskom zajednicom u dvadesetima.

Poglavlje 10 »Kraljevstvo SHS: od lijepih proklamacija do izгона« prenosi iskaze lojalnosti Židovske općine i cionističke organizacije novostvorenoj državi. Cionisti su imali razloga simpatizirati srpsku vladu koja je prva u svijetu nakon britanske podržala izgradnju židovskog nacionalnog doma u Palestini i stoga su simpatije prenijeli i na vladu novostvorenog kraljevstva. Pokazalo se da se nova vlast ne odnosi jednako prema različitim skupinama unutar židovske zajednice. Srbijanski Židovi i bosanski Sefardi su smatrani lojalnima i domaćima. To nije vrijedilo za Aškenaze, mnogi od kojih su bili rođeni izvan granica novostvorene države, a materinski jezik im je bio njemački ili mađarski. Paradoksalno je da su Aškenazi koji su se brže asimilirali u odnosu na zatvorene Sefarde, smatrani stranim tijekom što je dovelo do bržeg prihvaćanja cionizma u aškenaskim zajednicama. Židove, uglavnom Aškenaze pogodila je politika izгона stranaca i osoba rođenih izvan teritorija Kraljevstva SHS.

Poglavlje 11 »Židovi u političkom životu dvadesetih: odnos Židova prema strankama i odnos političkih stranaka prema Židovima« razmatra pitanje koje su stranke Židovi podržavali. Na izborima za zagrebačku gradsku skupštinu samostalna cionistička lista dobivala je veliku većinu židovskih glasova. Sam predsjednik Židovske općine bio je član Hrvatske zajednice (HZ). Vladao je uvjerenje da je većina Židova u državi na izborima za Ustavotvornu skupštinu glasala za radikale, najjaču i vladajuću stranku zbog konformizma kojemu je pogodovalo javno glasovanje. Zagrebački Židovi su u dvadesetima zazirali od približavanja HSS-u. Autor ilustrira izjavama Stjepana Radića koje su varirale od antisemitizma do

izražavanja simpatija za cioniste, jedan od razloga židovske odbojnosti prema HSS-u, a među drugim razlozima su bili činjenica da su Židovi bili pretežito gradsko stanovništvo, cionizam koji je zbog pozitivnog odnosa vlade prema njemu bio projugoslavenski te konformizam. Zastupljenost Židova u političkom životu je bila slaba. U Zagrebu je samostalna židovska lista uspijevala osigurati zastupljenost u Gradskoj skupštini. Na državnoj razini npr. 1927. nije bilo ni jednog Židova u parlamentu.

Poglavlje 12 »'Državotvorni' Židovi i oni drugi: položaj Zagreba u jugoslavenskom židovstvu« oslikava na koje su sve načine Sefardi bili protežirani od strane vlasti koja ih je smatrala sebi bližima. U krovnom savezu židovskih općina upravom su dominirali beogradski Židovi. Ipak, nesuglasica između beogradskog centra i zagrebačke podružnice bilo je relativno malo. Veći problemi su bili unutar samih židovskih zajednica, posebno u Sarajevu gdje je uzbio otvoreni sukob između Sefarda i Aškenaza, koji je našao izraza u »novinskom ratu« glasila suprotstavljenih struja, a pri čemu je i zagrebačka, aškenaska općina izložena napadima. Pomirbenu ulogu je odigrala beogradska židovska zajednica, a sa zamiranjem sukoba u dvadesetima polako je jačala kohezija jugoslavenskog židovstva prema kraju tridesetih.

Poglavlje 13 »Židovi u društvu: ravnopravnost – da li i 'jednakovrijednost'« nizom primjera ilustrira osjećaj koji je vladao među Židovima da unatoč formalnoj ravnopravnosti, zbog nemara vlasti i neprijateljstva okoline, ipak nisu 'jednakovrijedni' članovi društva. No u dvadesetima je bilo pozitivnih pomaka u statusu Židova tako da su 1928. u Zagrebu prvi put ulice imenovane po Židovima.

Poglavlje 14 »Cionizam: polet nakon Balfourove deklaracije (između idealizma i realizma)« konstatira da su trijumf načela samoodređenja naroda i objavljivanje Balfourove deklaracije dali izniman prestiž cionističkom pokretu i ubrzali njegovo širenje. Cionizam je bio borba protiv asimilacije, a prioritet mu je bilo njegovanje židovskog narodnog osjećaja, a ne religije zbog čega je dolazio u sukob s religioznim Židovima i asimilantima. Cionisti su organizirali pripreme mladeži za poljoprivredni rad u Palestini, ali sa

slabim uspjehom u inače cionističkoj zagrebačkoj zajednici. Vrlo aktivne su bile njihove omladinske sportske organizacije kojima je cilj fizički preporod Židova. Entuzijazam karakterističan za dvadesete u tridesetima je bio zamijenjen realizmom i pesimizmom zbog rastućeg antisemitskog pritiska.

Poglavlje 15 »Početak dvadesetih: cionizam kao dominantan program zagrebačkog i aškenaskog židovstva« naslovom opisuje situaciju do koje je došlo nakon sukoba asimilanata i cionista za vodstvo u općini u kojem su cionisti pobijedili. Opisano je organiziranje »Saveza cionista« kojemu je sjedište bilo u Zagrebu i cionističke aktivnosti od organiziranja fonda za pomaganje kolonizacije i otkup zemlje u Palestini. Zagrebačka Židovska općina se u pravilu isticala natprosječno velikim doprinosima u usporedbi s ostalim židovskim općinama u Jugoslaviji što je potkrijepljeno brojčanim podacima. Pružen je opis društvenih događaja organiziranih u cionističkom duhu kao što su projekcije filmova, svečane akademije i sletovi.

Poglavlje 16 »Farma jugoslavenskih židovskih naseljenika u Palestini 1926-1928« prikazuje cionističke aktivnosti oko osnivanja farme u Palestini koja je za razliku od poznatijih kibuca, bila organizirana kao mošav (poljoprivredno naselje s parcelama u privatnom vlasništvu i s individualnom obradom i zaradom). Skupljanje priloga za farmu se odužilo, a rezultati su bili nezadovoljavajući.

Poglavlje 17 »Antisemitizam od 1918. do početka tridesetih: od prigušene nesnošljivosti prema otvorenoj mržnji« objašnjava da su nakon uspostave Kraljevstva SHS antisemitski ispadi bili relativno brojni i raznovrsni, neke od njih su poticale državne vlasti, drugi su bili djelo novinara, a treći su se događali na ulici. Antisemitizam je bio prisutan u novinama ljevičarske, liberalne i klerikalne orijentacije te u krugovima hrvatskih, jugoslavenskih i srpskih nacionalista, a bio je inspiriran poslovnom konkurencijom, vjerskim predrasudama i posljedicama lošeg gospodarskog stanja u zemlji. Židovi su optuživani da su kapitalisti, boljševici, centralisti, republikanci i separatisti, širitelji germanizma te infiltratori u narodne redove. Traženo je da se na Sveučilištu

uvede *numerus clausus* (ograničena upisna kvota) za Židove.

Četvrta cjelina »Unutarnji život Općine« sadrži osam poglavlja i bavi se djelatnostima zagrebačke Židovske općine.

Poglavlje 18 »Zagrebačka Općina u dvadesetima« ističe da iako su vlasti i u Austro-Ugarskoj i u Kraljevstvu SHS židovske općine zamislili prvenstveno kao vjerske zajednice one su obuhvaćale mnogo širi raspon aktivnosti. Od otprilike 1910. do 1920. unutar zagrebačkog židovstva sukobljavale su se pristalice cionističke i integracijsko-asimilantske koncepcije općinskog života. Najbogatiji članovi općine uglavnom su pripadali asimilantskoj struji, srednji slojevi su bili cionistički, a siromašniji većinom apolitični. Autor upoznaje čitatelja s unutarnjim ustrojem općine. Do uspostave Židovske općine Ljubljana zagrebačka Židovska općina obuhvaćala je i Židove u većem dijelu Slovenije. Ocrtno je stanje međuljudskih odnosa u vodstvu općine te među rabinima. Pružen je i uvid u strukturu općinskog budžeta.

Poglavlje 19 »Asimilanti« bavi se strujom koja se smatrala Židovima samo u vjerskom smislu, a nacionalno Hrvatima ili Jugoslavenima. Nakon pobjede cionista na općinskim izborima organizirali su se izvan općine u okviru društva *Narodni rad* koje je zastupalo »hrvatski, odnosno, jugoslavenski nacionalni duh«. Asimilanti su uglavnom pripadali srednjem i višem građanskom sloju. Negirali su svjetsko židovstvo kao organsku cjelinu i priklanjali su se suprotnoj koncepciji – pripadnosti većinskoj naciji u državi. Priličan broj asimilanata i dalje intenzivno sudjeluje u karitativnim aktivnostima općine. Oni se protive pretvaranju općinske škole iz rasadišta vjerskog odgoja u rasadište židovskog nacionalizma.

Poglavlje 20 »Indiferentnost većine prema vjeri, ortodoksi, Sefardi« analizira sastav židovske općine i tvrdi da je u židovskoj zajednici privrženost vjeri dobivala kod dobrog dijela njenih pripadnika uglavnom ceremonijalno značenje, dijelom i zbog nedostatka vjeroučitelja. Ovo poglavlje jedino ima dva dodatna podnaslova, prvi »Posljednji sukobi ortodoksa i neologa« koji, počevši s trvenjima unutar Općine, objašnjava kako su se ortodoksni Židovi izdvojili 1925. i

osnovali vlastitu općinu koja je bila malobrojna i povučena te drugi podnaslov »Sefardska općina« koji prati njezin nastanak uzrokovan naglim porastom broja sefardskih Židova u Zagrebu poslije Prvog svjetskog rata. Prethodilo joj je osnivanje sefardskih društava.

Poglavlje 21 »Ustanove Općine: dječji vrtić, ljetovanja, osnovna škola, starački dom« opisuju funkcioniranje navedenih ustanova i zaklada koje su omogućavale takve aktivnosti.

Poglavlje 22 »Graditeljske inicijative i aktivnosti« bavi se aktivnostima Općine u vezi s obnovom sinagoge, neostvarenim projektom izgradnje »Židovske bolnice«, planiranom izgradnjom židovskog đačkog doma, otvorenjem prostorija rabinata, općinske biblioteke i Zimske sinagoge te financijskim (ne)zgodama tih pothvata.

Poglavlje 23 »Socijalne i karitativne aktivnosti« oslikava rad dobrotvornih društava koja su pripadala židovskoj zajednici ili su u njima Židovi igrali značajnu ulogu.

Poglavlje 24 »Kulturna i cionistička društva« daje pregled židovskog tiska u Jugoslaviji te rada cionističkih društava. Jedan od glavnih ciljeva cionizma je bilo učenje i njegovanje hebrejskog jezika s čime je povezano djelovanje niza društava i ustanova čiji je rad donio rezultate u tridesetima. Važan dio cionističkih aktivnosti bilo je obilježavanje rođendana i obljetnica te komemoriranje smrti. Organizirana su prigodna predavanja, književne večere i svečane akademije. Brojne su bile glazbene aktivnosti, pjevačka društva kao i kazališna gostovanja. Izdavani su časopisi i knjige, organizirana su predavanja i priredbe. Društva su imala relativno brojno članstvo u odnosu na broj zagrebačkih Židova, a česta je bila pojava da su iste osobe članovi više društava.

Poglavlje 25 »Makabi« posvećeno je radu istoimenog sportskog društva nadahnutog cionističkim idealima. Najstarija i najvažnija disciplina je bila gimnastika. Postojale su nogometna, atletska, teniska, mačevalačka, stolnoteniska, šahovska i planinarska sekcija s čijim uspjesima autor upoznaje čitatelja. Makabi je sudjelovao na sletovima u zemlji i Makabijadama (vrstom Olimpijada) u inozemstvu, a dao je i niz reprezentativaca i osvajača medalja državnoj reprezentaciji.

Peta cjelina »Židovi u zagrebačkoj sredini« sa-
stoji se od šest poglavlja koja tematski prikazuju
udio Židova u životu Zagreba.

Poglavlje 26 »Židovi u zagrebačkom gospodarstvu« pruža uvid u socijalnu i profesionalnu strukturu zagrebačkih Židova na temelju podataka o poreznim obveznicima Židovske općine uspoređujući ih i s ostalim židovskim zajednicama u Jugoslaviji kao i s ostalim stanovništvom. Autor je izračunao da se je 1/3 zagrebačkih Židova bavila trgovinom, a druga trećina je radila u činovničkim zanimanjima. Zagrebačka zajednica se razlikovala od ostalih židovskih zajednica po osjetno višem udjelu inženjera. Posebno je značajan udio Židova među liječnicima. Razlika između zagrebačkih i Židova u ostatku Savske banovine po društvenom položaju i gospodarskoj ulozi polovicom tridesetih zapravo nema. Židovi su za razliku od pretežito ruralnog hrvatskog i jugoslavenskog društva bili snažno urbanizirani i orijentirani prema trgovini i građanskim zanimanjima. Autor donosi zanimljive podatke o imućnosti pripadnika različitih zanimanja na temelju podataka o razrezu općinskog poreza. Statističkim podacima autor dokazuje da je židovska zajednica unatoč drugačijoj javnoj percepciji uključivala velik broj siromašnih, a u tridesetima su se siromaštvo i jaz između bogatih i siromašnih još i proširili.

U poglavlju 27 »Židovi u profesionalnom životu kao umjetnici i kulturni radnici« nalaze se statistički podaci o udjelu židovskih liječnika, ljekarnika, veterinara, učitelja i odvjetnika u tim zanimanjima u kojima su Židovi bili iznadprosječno zastupljeni u odnosu na svoj udio u stanovništvu. Brojni arhitekti Židovi obilježili su zagrebačku i hrvatsku arhitekturu, a Židovi su bili prilično zastupljeni i među građevinskim poduzetnicima. Usprkos jakom proboju u intelektualna zvanja čini se da su Židovi još u dvadesetima teško dolazili na sveučilišne katedre. Židovi su dali velik broj značajnih glazbenika, a bilo ih je i u ostalim umjetnostima kao i u znanosti.

U poglavlju 28 »Židovi kao komunisti« autor tvrdi da su zagrebački Židovi natprosječno simpatizirali komunističku ideologiju što objašnjava većom jakošću Komunističke partije u Zagrebu i Hrvatskoj u odnosu na druge krajeve Jugoslavije

te socijalnom strukturom zagrebačkih Židova. Ne-
ki od Židova komunisti potekli su iz krila lijevih
cionista. Autor donosi biografske crtice o sudbi-
nama Židova komunisti, a dotiče se i ženskih
aktivistica.

Poglavlje 29 »Židovi u građanskom životu Za-
greba« spominje da u Zagrebu nije postojao ge-
to, ali da je četvrt od Trga N (Trg žrtava fašizma)
do Heinzelove u žargonu nazivana *Judenviertel* (Ži-
dovska četvrt) zbog visokog udjela Židova što je
bila posljedica koncentracije novodoseljenih Ži-
dova u novoizgrađenim četvrtima. Autor upozna-
je čitatelja s topografijom židovskih ustanova u
gradu, grafički ilustriranom na predlistu knjige.
Priredbe u organizaciji židovske zajednice bile
su posjećivane i od strane nežidova, a plesovi,
čajanke i maskenbali su nailazili na odjek u za-
grebačkom tisku. Rastave su u židovskoj zajed-
nici kao bile prilično česte i činile su svih 1/3
rastava u Savskoj banovini. Kriminalitet među
Židovima je bio vrlo nizak, više nego dvostruko
niži od njihova udjela u stanovništvu. Sporo se
ostvarivala ravnopravnost žena u Općini unatoč
deklariranim ciljevima.

Poglavlje 30 »Značaj obrazovanja« konstatira
da su zagrebački Židovi i u odnosu na ostale ži-
dovske zajednice kao i u odnosu na ostalo stan-
ovništvo, u izuzetno velikom broju slali djecu
na gimnazijsko školovanje, a isto tako i na sveu-
čilišne studije. U Zagrebu je 1928. studiralo čak
71% jugoslavenskih studenta Židova, ali prema
kraju polovice tridesetih godina Beograd je goto-
vo sustigao Zagreb. Relativno bogato aškenasko
građanstvo sjeverne Hrvatske je u daleko većoj
mjeri slalo djecu na studij od siromašnih sefard-
skih zajednica.

Poglavlje 31 »Demografske osobitosti« pruža
uvid u kretanje broja Židova u Zagrebu od 1890.
do 1941. Brzi rast židovske zajednice može se za-
hvaliti imigraciji u grad koji je 1920-ih pružao
velike poslovne mogućnosti i sigurnost. Većina
židovskih doseljenika u Zagreb je došla sa sela, a
manji dio iz drugih gradova. Budući da su Židovi,
posebno Aškenazi, prije završili proces demograf-
ske tranzicije, suočili su se s problemom negativ-
nog prirodnog prirasta. Mješoviti brakovi koji su
ubrzavali proces asimilacije nisu dosegali ni 8%
sklopljenih brakova.

Šesta cjelina »Tridesete godine: prema nedoseg-
nutoj zrelosti« sastoji se od četiri poglavlja i bavi
se životom židovske zajednice u tridesetima.

Poglavlje 32 »Bolji položaj oko 1930. godine:
iskrenost vlasti ili politička računica« analizira
odnos židovske zajednice i vlasti u kojoj su u oso-
bi samog kralja Aleksandra našli srdačnu podr-
šku. Savez cionista je u znak zahvalnosti te kako
bi se dodvorio režimu organizirao sadnju šume
kralja Petra u Palestini. Zakon je definirao židov-
sku općinu kao vjersku zajednicu, no u praksi je
općina uvelike prelazila okvire takve definicije, a
posebno od kada su je preuzeli cionisti. Subven-
cija za židovsku vjersku zajednicu iz državnog
proračuna bila je *per capita* viša nego za bilo
koju drugu zajednicu. Židovska zajednica i vlast
su bile u vrlo dobrim odnosima, ali smrt kralja
Aleksandra 1934. označila je kraj srdačne faze u
odnosima države i židovske zajednice.

Poglavlje 33 »Zagrebačka Općina i zagrebačko
židovstvo u tridesetima« polazi od situacije po-
četkom tridesetih kada se činilo da je Općina stal-
bilna i financijski konsolidirana, ali i tada je bilo
nezadovoljnika, po njihovom mišljenju, nedovolj-
nom aktivnošću. Financiranje se značajno promi-
jenilo, vjerske potrebe, primarne u dvadesetima,
nadmašene su drugim potrebama, u prvom redu
kulturnim, a zatim socijalnim. Židovsko izdava-
štvo dobiva novi zamah. Na općinskim izborima
u toku tridesetih cionisti su uvjerljivo pobjeđiva-
li. Općina je bila angažirana na akcijama pomoći
za Palestinu.

Poglavlje 34 »Cionizam u tridesetima: od prvot-
nog jedinstva prema dramatičnim podjelama«
opisuje procese i rezultate unutarnje diferencij-
acije u cionističkom pokretu. Njeguju se veze
s Palestinom – turističke, poslovne i kulturne.
Broj cionista u Općini koji pridonose u cionistič-
ke fondove raste i u broju i u postotku. U tri-
desetima je, nakon neuspjeha farme Bet Šearim
iz dvadesetih, osnovan kibuc Šar Haamakim koji
je uspješno zaživio iako praćen s manje pompe
od farme. Znatno veći broj zagrebačkih Židova je
emigrirao u SAD nego u Palestinu. U jugoslaven-
skom židovstvu cionizam je postao dominantan
tek na kongresu održanom 1933. u Beogradu kad
su delegati podržali program zasnovan na židov-
stvu kao nacionalnosti. Početkom tridesetih kad

je cionizam prevladao u jugoslavenskom židov-
stvu počelo je dijeljenje unutar cionističkog po-
kreta. Većina u jugoslavenskom židovstvu ostala
je u središnjoj struji, kasnije nazvanoj općim cio-
nistima. Osnažio je i lijevi cionizam. Treća struja
unutar cionističkog pokreta bili su revizionisti,
a tako su nazvani jer su tražili reviziju odnosa
prema Velikoj Britaniji i beskompromisno promi-
canje ideje o židovskoj državi, a zalagali su se i
za kapitalizam za razliku od socijalističkih lijevih
cionista. U Zagrebu su apsolutnu većinu imali
opći cionisti, snažni su bili lijevi cionisti dok su
revizionisti bili marginalni. Autor daje pregled
inicijativa i aktivnosti revizionističkih cionista.
Ljetna omladinska logorovanja postala su temelj
cionističkog djelovanja u tridesetima i zamijeni-
la su sletove popularne u dvadesetima.

Poglavlje 35 »Nova generacija tridesetih: Mi-
roslav Šalom Freiburger, Erich/Cvi Rothmüller i
Joel Rosenberger« poznaje čitatelja s djelatno-
šću zagrebačkog nadrabina Freiburgetera, Rothmül-
lera, cionističkog aktivista i agilnog suradnika
židovskih glasila, te Rosenbergera, jednog od
vodećih lijevih cionista.

Sedma cjelina »Prema tragediji Drugoga svjet-
skoga rata« obuhvaća pet poglavlja i prati rast
antisemitizma.

U poglavlju 36 »Antisemitizam tridesetih: naj-
va strahota« autor analizira antisemitsko pisanje
tiska te daje primjere antisemitskih članaka u
katoličkim listovima iz Hrvatske i Slovenije, mu-
slimanskim iz Bosne i radničkim iz Beograda. An-
tisemitizam je poslužio kao jednostavno i jeftino
sredstvo za širenje nacionalsocijalističkih ideo-
loških obrazaca u druge europske zemlje. Novi
antisemitizam u tridesetima najviše inzistira na
rasnim teorijama i ima malo zajedničkih zamjerki
s ranijim antisemitskim napadima koji su Žido-
vima spočitavali bliskost s Nijemcima i Mađarima
te neznanje hrvatskoga jezika. Autor citirajući
njihove napade čitatelju pruža pregled tiskovina
koje su zastupale rasistički antisemitizam. Čak je
i HSS bio meta antisemitskih napada. Istovreme-
no autor ne zaboravlja reakcije listova i osoba iz
HSS-ovih, katoličkih, liberalnih i lijevih krugova
koji se suprotstavljaju antisemitskim napisima i
teorijama. Prikazuje i antisemitske aktivnosti na
Sveučilištu. Citatima je ilustrirana antisemitska

atmosfera koju su stvarali nacionalistički hrvatski, jugoslavenski i srpski tisak, pa radničke novine te njemačkim nacistički tisak u Jugoslaviji sa Srpskom pravoslavnom crkvom i slovenskim i hrvatskim katoličkim listovima.

Poglavlje 37 »Židovske izbjeglice iz Reicha u Zagrebu i Jugoslaviji« opisuje razloge koji su doveli židovske izbjeglice u Zagreb, organizaciju prihvata i financijske izdatke Općine za izbjeglice, njihovo snalaženje u novoj sredini. Za izbjeglice je važnost Zagreba i zagrebačke Općine porasla nakon što je u rujnu 1939. počeo rat u Europi. Autor približava čitatelju proces pogoršavanje prilika izbjeglica te osnivanje »skupnih boravišta« 1940. za prisilni boravak izbjeglica.

Poglavlje 38 »Židovi u događanjima u Zagrebu i Jugoslaviji do 1941: od zlih slutnji do njihove realizacije« prikazuje stav židovskog tiska prema usponu fašizma i nacionalsocijalizma koje je od početnog podcjenjivanja prerastao u aktivno suprotstavljanje (pozivima na bojkot njemačke robe i sl.). Na kraju su prevladali strah, tjeskoba i rezignacija. Autor je prikupio dostupne izvore o prijelazima s kršćanstva na židovstvo i židovstva na kršćanstvo za međuratno razdoblje koja pokazuje da su u normalnim godinama prijelazi sa židovstva na kršćanstvo bili trostruko brojniji od prijelaza u obratnom smjeru da bi s porastom nacističke prijetnje počeli veliki prijelazi na kršćanstvo koji su kulminirali masovnim prijelazom u ljeto 1938. koje nije moguće objasniti jednim događajem. Židovski tisak žestoko i često napada konvertite. Autor analizira učinak protužidovskih zakonskih mjera i odnos HSS-a prema njima pružajući sliku sve težeg položaja Židova kako se bližio travanj 1941.

U poglavlju 39 »Od ekskluzivnog hrvatstva do ustaškog antisemitizma« pod ekskluzivnim hrvatstvom autor podrazumijeva pravaštvo frankovačkog smjera i skicira njegov razvoj prema otvorenom antisemitizmu njegova izdanka – ustaškog pokreta svraćajući pažnju na infiltraciju u kulturne institucije. Antisemitsku kampanju frankovačkih glasila promatra kao pripremu za NDH.

Poglavlje 40 »Epilog« najavljuje zbivanja obuhvaćena knjigom *Holokaust u Zagrebu*.

Napomenuo bih da su, kao što sam autor ističe u Predgovoru, poglavlja 36, 38 i 39 značajno

proširena i dopunjena u odnosu na slična poglavlja iz prethodne knjige istog autora *Holokaust u Zagrebu*.

Smatram da je ova knjiga ostvarila ono što je autor u prvom poglavlju zacrtao kao cilj – prikazati i analizirati osnovna događanja unutar Židovske općine u Zagrebu te unutar židovske zajednice u Zagrebu.

Što se tiče analize političkih stavova koji su dominirali Židovskom općinom i širom židovskom zajednicom, autor je demonstrirao da ona nije bila monolit i pokazao je osnovna usmjerenja, premda vjerujem da ima još prostora za detaljnije proučavanje angažmana Židova u politici i obrazaca njihovog glasovanja na izborima.

Autor navodi da su što se tiče sudjelovanja zagrebačkih Židova u životu šire zajednice potrebna daljnja vrlo detaljna i dugotrajna istraživanja, a moj je dojam da je ovom knjigom stvoren solidan temelj za daljnji rad.

Izvještá

Maja Crnjac

Međunarodni studentski simpozij Europa i islam (The International Student Seminar Europe and Islam) 4. – 8. svibnja 2005.

Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb organizirao je petodnevni međunarodni simpozij na temu **Europa i islam, prošli i sadašnji odnosi** koji se realizirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu od 4. do 8. svibnja 2005. godine, na službenom, engleskom jeziku. Financijski potpomognut od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i njemu pripadajućeg Odsjeka za povijest, simpozij je okupio dvadesetak studenata iz više europskih zemalja (Finske, Švicarske, Njemačke, Makedonije, Slovenije), goste predavače i studente s filozofskih fakulteta u Hrvatskoj (Zagreba i Pule). Organizacijom simpozija Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb potvrdio je svoje dugogodišnje aktivno članstvo u Međunarodnoj udruzi studenata povijesti (International Students of History Association - ISHA) i želju da održavanjem manifestacija kao što je i ovaj simpozij osigura trajan dijalog i kontakte s drugima ograncima ISHA-e djelatnim u raznim europskim zemljama. Projekt simpozija naslovljen Europa i islam, prema riječima njegovih voditelja, organiziran je zbog učestale prisutnosti te teme u javnosti i medijima danas.

Suživot i konfrontacije Europe (shvaćene kao geografske, povijesne i kulturološke pojmovne kovanice) te etičko-vjerske orijentacije islama, danas je kao nikad prije, u recimo vremenu druge polovice 20. stoljeća, problematika komentirana s različitih strana. U toj poplavi izvješća i analiza u tumačenju odnosa Europe i islama

uočljiva je praksa pojednostavljivanja zaključaka s natruhama stereotipnog kodiranja. Upravo zbog nedovoljne osviještenosti o naravi izvora informacija i ideološkoj propoziciji medija pri reportiranju aktualnih sukoba npr. na Bliskom istoku, činilo se da bi tema odnosa dviju civilizacija - europske i islamske - u povijesti i suvremenom svijetu, bila dovoljno provokativna da izazove pozornost studenata za otvorenu raspravu. Voditelji i Odbor za organizaciju naglasili su u planu simpozija da se pri obradi problematike dodira, sukoba, razmjena i suživota Europe i islama u prošlosti i danas, pristupi s pozicija različitih humanističkih disciplina. Naglasak je stavljen na interdisciplinarnim konceptima i metodama prilikom prezentiranja tema. Pored radnog dijela simpozija, organizatori su težili potaknuti nova poznanstva i suradnju studenata sličnih strukovnih usmjerenja te ih u nekoliko dana upoznati sa Zagrebom i Hrvatskom.

Rad simpozija odvijao se u dvije radionice - **Europa i islam u prošlosti i Europa i islam danas**, a svaka radionica imala je svoje voditelje koji su koordinirali redosljed izlaganja i rasprave između. Uvodne govore u vijećnici Filozofskog fakulteta održali su Goran Miljan, predsjednik zagrebačke sekcije ISHA-e i pročelnik Odsjeka za povijest dr. sc. Damir Agičić. Uz pozdrave sudionicima i riječi podrške ideji i realizaciji simpozija od strane pročelnika, uvodni dio imao je i svrhu upoznati strane studente s poviješću kako Filozofskog fakulteta tako i sekcije ISHA Zagreb. U svom je pozdravnom govoru Goran Miljan formulirao cilj

simpozija kao pokušaj da se islam sagleda u europskom kontekstu i da se putem radioničnih diskusija te razmjenom znanja među sudionicima demistificiraju ustaljene predrasude.

Prvotna izlaganja u dvjema radionicama imali su gosti predavači. U prvoj su radionici Europa i islam u prošlosti to bile mr. sc. Kornelija Jurin-Starčević i dr. sc. Nataša Štefanec, obje sa Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Njihova izlaganja bazirala su se na problematiku kojom se i inače u svojim znanstvenim radovima bave. Naime, upoznale su sudionike simpozija s općim kontekstom osmanske vladavine na području jugoistočne Europe u razdoblju ranog novovjekovlja naglašavajući specifičnosti položaja hrvatskih zemalja. Kao članice međunarodnog projekta Triplex Confinium, u svojim su izlaganjima upozorile na konceptualne, metodološke i tematske novine u historiografiji pri istraživanju povijesti osmanske imperijalne sile u ranom novovjekovlju. Ujedno, objasnile su specifičnu trojno pograničnu poziciju hrvatskih zemalja u ranom novom vijeku i navele sve složenosti s kojima se povjesničar mora suočiti prilikom istraživanja fenomena višegraničja.

U drugoj radionici, usredotočenoj na temu Europa i islam danas, gostovao je mr. sc. Tarik Kulenović, asistent na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Njegovo predavanje obuhvatilo je nekoliko socio-političkih temata: od problematike položaja muslimanskog stanovništva u Europi, njihove svijesti o vlastitom identitetu te stupnju očuvanja i manifestiranja muslimanstva, zatim odnosu prema europskim životnim običajima, do fenomena terorističkih organizacija i njihovih europskih regrutiranih novaka. Dotičući se vrlo aktualne teme muslimanskih terorističkih organizacija, pri čemu je pokušao u crtama dati na uvid motivacijske razloge zbog kojih islamski mladići trajno nastanjeni u Europi postaju teroristi, Tarik Kulenović završio je svoje izlaganje, nakon čega je uslijedila diskusija među sudionicima radionice upravo o temama koje je gostujući predavač izložio.

Nakon stanke, uslijedila su studentska izlaganja u objema radionicama te ponekad i žustre rasprave sudionika i slušača na izloženo. Tako je bilo npr. u radionici Europa i islam danas, kada

se izlagalo o aktualnim problemima i temama. Ta je radionica bila i znatno bolje posjećena od strane domaćih studenata s Filozofskog, npr. prilikom izlaganja kolegice sa studija sociologije cijela je seminarska grupa sociologa zajedno s profesorom prisustvovala i uključila se u raspravu. Od dobrih izlaganja valja izdvojiti imena kolege Hrvoja Ratkajeca s ljubljanskog sveučilišta koji je izložio temu naslovljenu War in Bosnia: Religion, Mythology, Genocide te kolegicu iz Finske, Susanne Bruun s temom Islam and Women in Finland in the late 20th Century - Topics.

Pored radnog dijela, organizatori simpozija su sudionike proveli po Zagrebu i upoznali ih s kulturnim znamenitostima grada. Ujedno su na jarunskom jezeru održali za sudionike subotnju roštiljadu i povelili ih na jednostnevni izlet u Nacionalni park Plitvička jezera.

Valja se na kraju ovoga izvješća osvrnuti i na tehničku stranu simpozija (tj. smještaj sudionika, prijevoz po gradu, izlete, prateća događanja, pripremu popratnih knjižica i sl.) i spomenuti veliki trud kojeg je malen broj studenata aktivnih članova Kluba studenata povijesti - ISHA Zagreb uložio u organizaciju i izvedbu simpozija. Uz poneke probleme kao što su pitanje smještaja i prostorija za rad simpozijских radionica (čemu krivicu ponajviše snosi administracija Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa i njemu nadležan Studentski centar), voditelji i Odbor za organizaciju simpozija pokazali su se kao vrijedni, požrtvovni i iznimno gostoljubivi domaćini. Europom i islamom stekli su nova iskustva u organizaciji i provedbi projekata kao što je simpozij i za očekivati je sličan i još bolji za sljedeću, 2006. godinu.

Uz naznake o temi, voditelji me obavještavaju kako će prijave izlaganja pomnije birati i ustojće marljive izlagače opskrbiti ugodnijim smještajem. Zbog toga, pozivaju sve koji ovo čitaju da i sami razmisle o sudjelovanju na simpoziju Kluba u 2006. godini.

Izvještaj s Drugog hrvatskog studentskog kongresa

Pod krilaticom »Obrazovanje iznad svega«, drugi po redu Hrvatski studentski kongres održao se u Umagu od 26. do 29. svibnja 2005. u organizaciji Studentskog zbora Sveučilišta u Rijeci i Organizacijskog odbora sastavljenog od studenata sa svih hrvatskih sveučilišta i veleučilišta. Učešće je uzelo oko 200 studenata, uglavnom predstavnika raznih studentskih udruga i zborova sa svih sveučilišta i veleučilišta u Hrvatskoj. Najviše je sudionika bilo sa Sveučilišta u Zagrebu, među kojima i dvoje predstavnika Kluba studenata povijesti - ISHA Zagreb. Nakon što je prvi kongres (u Vodicama) rezultirao samo velikim nezadovoljstvom studentske scene i nekolicinom skandala, drugi HSK je začudo prošao relativno dobro.

Odmah po dolasku u sunčani Umag, uslijedilo je uvodno predavanje na kojem su sudjelovali i mnogi uglednici: rektorica Sveučilišta u Zagrebu prof. dr. Helena Jasna Mencer, prorektor Riječkog sveučilišta prof. dr. Pero Lučina, predstavnica Osječkog sveučilišta i ministar znanosti, obrazovanja i športa Dragan Primorac. Tu se najviše govorilo o predstojećoj nam reformi sveučilišta i studentskim pravima, a studenti su dobili i riječtu priliku izravno postavljati pitanja ministru i rektorima. Zatim su se trebali održati zasebni okrugli stolovi s rektorima pojedinih sveučilišta. Nažalost, studentima Zadarskog i Splitskog sveučilišta je uskraćena ova mogućnost, budući da njihovi rektori nisu došli na kongres. Dr. Helena Jasna Mencer je na okruglom stolu za studente Zagrebačkog sveučilišta izrazila svoje zalaganje za cjelovitu integraciju Zagrebačkog sveučilišta, uređenje koje bi trebalo unaprijediti kvalitetu

studiranja na ovom Sveučilištu, ali u trenutačnim uvjetima gdje je svaki fakultet cjelina za sebe to je teško zamislivo. Navečer je uz prigodne govore organizatora, HSK i svečano otvoren, a prorektor Sveučilišta u Rijeci je primio rođendansku čestitku od svih sudionika kongresa.

U sljedeća dva dana program se sastojao od jutarnjih predavanja vezanih za teme kao što su Bergen Communique, vrednovanje studijskih programa u Hrvatskoj, mobilnosti studenata, zapošljavanje i različitih radionica u poslijepodnevnom terminu. Održano je ukupno sedamnaest radionica, orijentiranih ili na vještine potrebne studentskim aktivistima ili na predstojeće promjene u visokom obrazovanju od kojih je prednjačila maratonska radionica o *Zakonu o pravima redovitih studenata* (studentski standard i predstavljanje studenata), jedina u trajanju od dva dana. Zaključci s ove radionice su kasnije predloženi MZOS-ovom Povjerenstvu za izradu prijedloga Zakona o pravima redovitih studenata. Posljednjeg dana, prije odlaska iz Umaga, usuglašavanjem svih sudionika kongresa donesena je Deklaracija, također kasnije predložena i nadležnim institucijama. Između ostalog, zaključilo se da su studenti skupina od vitalnog značenja za RH, da je nužno definirati nacionalnu strategiju razvoja visokog školstva, da su studenti premalo uključeni u provedbu Bolonjske deklaracije, te je izražena potreba za integracijom sveučilišta.

Ovaj ambiciozni projekt zbog prevelikog broja tema koje su se problematizirale (uključivanje studenata u proces provedbe reforme sveučilišta, osiguranje kvalitete studiranja, korupcija na sveučilištima, studentska mobilnost, cjeloživot-

no učenje i dr.) u kratkom vremenu, nije donio značajnije pomake, te su izneseni prijedlozi da se ubuduće ova manifestacija radi tematski. Svakako najveća je prednost HSK-a bila prilika za međusobno upoznavanje i povezivanje sa studentima i udrugama drugih sveučilišta te razmjena mišljenja o studentskim problemima.

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju

Znanstvenici okupljeni oko projekta *Triplex Confinium* koji se već nekoliko godina intenzivno bave mikrohistorijskim i ekohistorijskim istraživanjima hrvatskog prostora i okoliša u prošlosti, na osnivačkoj su skupštini, održanoj na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1. srpnja 2005., osnovali Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju. Osnivačka je skupština s mr. Hrvojem Petrićem na čelu na dnevnom redu imala donošenje odluke o osnivanju Društva, donošenje Statuta, izbor članova tijela upravljanja, davanje ovlaštenja za zastupanje i upis Društva u registar udruga, a okupljene su ekohistoričare pritom pozdravili predsjednik Nacionalnog odbora za povijesne znanosti prof. dr. Neven Budak i dekan Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu prof. dr. Dragutin Feletar. Poticaj za osnivanje ovog društva došao je od znanstvenog skupa o ekohistoriji Drave koje su u studenom 2003. godine organizirali članovi projekta *Triplex Confinium* i Povijesno društvo Koprivnica.

Društvo je osnovano sa svrhom okupljanja istraživača iz svih dijelova Republike Hrvatske koji se bave temama iz gospodarske i društvene povijesti te povijesti okoliša kako bi se pridonijelo popularizaciji povijesnih znanosti, ekonomije, geografije i ekologije u široj znanstvenoj javnosti, a prvenstveno među povjesničarima. Temeljni ciljevi Društva su poticanje i promicanje istraživanja na području ekonomske i društvene povijesti te povijesti okoliša, njegovanje interdisciplinarnog, komparativnog i multiperspektivnog pristupa u znanstveno-istraživačkom radu, održavanje znanstvenih i stručnih skupova, sim-

pozija, kolokvija, seminara, predavanja, okruglih stolova i tribina iz područja ekonomske povijesti i ekohistorije te zagovaranje profesionalnih etičkih načela i podupiranje poštivanja slobode mišljenja i istraživanja među članovima Društva. Osim istraživačkog rada i organiziranja stručnih i znanstvenih skupova, Društvo planira organiziranje izložbi, priredaba, seminara i tribina o povijesnim temama s težištem na ekonomskoj povijesti i povijesti okoliša, prikupljanje financijskih i materijalnih sredstava za istraživanje i revitalizaciju hrvatske kulturne i povijesne baštine, organiziranje stručnih ekskurzija s ciljem upoznavanja kulturno-povijesnih i prirodnih znamenitosti, osnivanje stručnih grupa za prikupljanje i objavljivanje povijesnih izvora, uređenje okoliša, zaštitu prirode i spomenika kulture. Važan zadatak Društva je i ostvarivanje suradnje s međunarodnim organizacijama i ustanovama, prije svega onima koje se bave gospodarskom poviješću i ekohistorijom. Jednoglasnom odlukom Skupštine za predsjednika Društva izabran je mr. Hrvoje Petrić, a za dopredsjednike mr. Željko Holjevac i dr. Mirela Slukan Altić. Početni korak u smjeru ostvarivanja ciljeva Društva bio je izdavanje godišnjaka *Ekonomska i Ekohistorija*, čiji su urednici eminentna hrvatska povjesničarka Mira Kolar Dimitrijević i predsjednik Društva Hrvoje Petrić. Prvi broj ovog službenog glasila Društva izašao je u srpnju ove godine, samo nekoliko tjedana nakon osnivanja Društva, u izdanju Društva i izdavačke kuće Meridijani, a u njemu su okupljeni članci u kojima su autori u samom pristupu povijesnim fenomenima naglasak stavili ili na prostor, okoliš i percepciju prostora ili na eko-

nomske i gospodarske karakteristike određenog prostora u konkretnom vremenu.

S obzirom na tako široku paletu aktivnosti koje Društvo ima u planu provođenja, ono je otvoreno za suradnju s različitim profilima znanstvenika, kulturnih, prosvjetnih i turističkih djelatnika, a posebno je usmjereno i na razvijanje interesa za proučavanje i očuvanje te valorizaciju prirodne i društvene baštine među studentima. Društvo u njegovom radu financiraju sami članovi Društva i sponzori, a godišnja članarina za studente iznosi 60 kn.

Upute suradnicima

Pro tempore, časopis studenata povijesti objavljuje članke i rasprave, seminarske i diplomatske radove iz povijesti i srodnih disciplina, referate sa stručnih skupova, pregledne članke, recenzije i prikaze, izvješća i kronike sa znanstvenih skupova te historiografske znanstvene bibliografije. Izlazi dva puta godišnje.

Rukopisi se uredništvu dostavljaju osobno ili poštom na adresu: Časopis Pro tempore, Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb te u digitalnom obliku na disketi i na isha-zg@net.hr (e-mail adresa Kluba). Osobno se rukopisi mogu dostaviti uredništvu na tjednim sastancima Kluba.

Svi prilozi moraju biti pisani na računalu na nekoj od inačica programa MS Word. Uz prilog autor treba dostaviti ove podatke: ime i prezime, naziv zvanja i(li) studija (studijske grupe), kontakt adresu (telefona i elektronske pošte).

Uz članak (stručnu raspravu, seminarski i diplomski rad, pregledni članak i sl.) treba priložiti ključne riječi i abstract rada te sažetak za prijevod na strani jezik.

Ključne riječi su pojmovi koji najbliže tematski određuju rad, mogu biti riječi i sintagme, a obično se uz pojedini članak navodi četiri do pet pojmova, ne više od deset. **Abstract** je rezime istraživanja koji se javlja na početku rada, naznaka je o njegovu sadržaju i ne bi trebao biti previše dugačak. Omogućuje čitatelju da stekne uvid u dato istraživanje pa je bitno da u njemu autor da kratak osvrt na temu (tj. da identificira osnovnu ideju svoga istraživanja) kao i indicaciju o istraživačkoj metodi koju je koristio. **Sažetak** je egzaktni uvid u ono što se istražilo, vjeran je preslik sadržaja članaka i piše se ovisno o njegovoj veličini - trećina kartice, pola, jedna ili dvije kartice teksta. Za pisanje sažetka korisno je razmotriti sljedeće elemente: koje pitanje se

radom postavlja (hipoteza), koja je glavna metoda prikupljanja podataka i analize (dominantna istraživačka orijentacija) i koji su rezultati istraživanja. Za potpunije znanje o konceptima pisanja ključnih riječi, abstracta i sažetaka upozoravamo suradnike na knjigu Lee Cuba & John Cocking *How to write about the Social Sciences*, Longman Group Limited, London, 1977. Prevedena je na srpski i nosi naslov: Li Kuba i Džon Koking, *Metodologija naučnog teksta. Kako se piše u društvenim naukama*, s engleskog prevela Mirjana Kuljak, CID, Podgorica, 2004. Dostupna je u 42. čitanki Odsjeka za povijest *Diplomska radionica: uvod u znanstveno-istraživački rad u povijesti ranoga novog vijeka* (priredio prof. dr. sc. Drago Roksandić, 2004.). Ujedno upozoravamo na skriptu s konceptima pisanja jedinica ključnih riječi, abstracta i sažetka koju je moguće dobiti na tjednim sastancima Kluba kao i na novije brojeve časopisa *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* gdje se mogu naći primjeri pisanja dotičnih jedinica u konkretnim radovima.

Prethodna priopćenja i izlaganja sa stručnih skupova s obzirom da je riječ o radovima manjeg opsega, trebaju imati samo sažetak koje će uredništvo priložiti na početku teksta te na kraju u prevedenom obliku.

Prikazi i recenzije moraju - vezano uz podatke o djelu koje se recenzira/prikazuje - sadržavati sljedeće: ime i prezime autora, puni naslov djela, izdavača, mjesto i godinu izdanja, broj stranica te još npr. podatak o imenu i prezimenu prevodioca ako je riječ o stranom djelu. Autori prikaza i recenzija moraju također dostaviti svoje podatke i kontakt adresu.

Popis literature treba sadržavati naslove radova koji se navode u djelu i treba ih poredati abecednim redom prema prezimenima autora. Ukoliko je citirani autor zastupljen s više rado-

va, u literaturi ih treba zabilježiti kronološkim redosljedom.

Evo nekoliko primjera obzirom na podatke potrebne pri pisanju popisa literature:

A) Navođenje knjige:

I) Mirjana Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2002.

II) David S. Painter, *Hladni rat: povijest međunarodnih odnosa* (preveli s engleskog Sven Cvek i Hrvoje Heffer), Srednja Europa, Zagreb, 2002.

III) Jean Carpentier - François Leburn, *Povijest Francuske* (prevela s francuskog Vesna Pavković), Barbat, Zagreb, 1999.

B) Navođenje članka iz časopisa i/ili knjiga:

I) Tihomir Cipek, »Ideološka funkcija povijesti: problem objektivnosti u historiografiji« u *Politička misao*, XXXII (3)/1995, 180 - 199.

II) Hayden White, »Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju« (preveo s engleskog Višeslav Aralica) u *Časopis za suvremenu povijest*, 36 (2)/2004, 621 - 635.

III) Žarko Puhovski, »Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta« u *Prošlost je teško pitanje*, prir. Hrvoje Glavač, ur. Gordana Cvitan, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2000, 133 - 153.

C) Navođenje internetskih izvora:

Maja Brkljačić, »Titova tijela u riječi i slici« (sažetak) URL: <http://www.ief.hr/hr/narodnau-mjetnost/40-1.php> (2. 8. 2005.)

Bilješke (fusnote) moraju biti pisane na dnu stranice, označene neprekinutim nizom brojeva od 1 dalje kroz čitav tekst.

Prilikom pisanja bilježaka treba se držati sljedećih uputa:

A) Najjednostavnije označavanje izvora citata u bilješkama može se koristiti u sljedećim varijantama:

Vukadinović, 2001, 161.

Vukadinović, 2001, 161 - 163.

Vukadinović, 2001, 161 - 163, 165, 167 - 168.

Vukadinović, 2001, 161, 165.

B) U slučaju više autora:

Carpentier - Lebrun, 1999, 280 - 288.

C) Ako autor (na kojeg se u članku referira) ima više radova izdanih iste godine, onda treba oznakama »a«, »b«, »c« istaknuti tu razliku (i u popisu literature):

Vukadinović, a2004, 23.

(U popisu literature: Radovan Vukadinović, *Međunarodni politički odnosi* (Izabrana djela, knjiga 1), Politička kultura, Zagreb, a2004.

Vukadinović, b2004, 27.

(U popisu literature: Radovan Vukadinović, *Politika i diplomacija* (Izabrana djela, knjiga 2), Politička kultura, Zagreb, b2004.)

D) Ako se referiraju autori istih prezimena, onda treba naznačiti razliku navođenjem početnog slova imena:

V. Klaić, ¹1972, 101.

N. Klaić, ²1975, 410 - 411.

(oznaka ² se odnosi na drugo izdanje)

E) U slučaju kada se ponavlja djelo koje se referira, onda je dovoljno navođenje:

Ibid, 21 - 22.

Ibid.

F) Za pisanje izvora u bilješkama moguće je koristiti i kratice, samo je u popisu izvora i literature potrebno to naznačiti:

HS = Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prevela s latinskog Olga Perić), Književni krug, Split, 2003.

G) Članci iz dnevnih novina moraju u bilješkama sadržavati podatak o broju i datumu tiskovine:

I) Slavonac, 23, 20. VII. 1863., str. 384.

II) »Mir«, Obzor, 204., 5. rujna 2005.

